

ProDemos

Joska Kruijssen en Bram Eidhof

Handboek Burgerschapsonderwijs Voor het primair onderwijs

Met bijdragen van
Hester Radstake, Dieuwertje de Graaff,
Marieke van der Gaag en Eva Verschuur

bureau
COMMON
GROUND

Steeds meer scholen maken werk van burgerschapsonderwijs. Vanwege de wet Verduidelijking burgerschapsonderwijs en de aanstaande kerndoelen burgerschap, maar bovenal uit intrinsieke motivatie. Leerkrachten en schoolleiders in het primair onderwijs willen leerlingen graag optimaal begeleiden naar een actieve bijdrage aan de pluriforme democratische samenleving. Impliciet gebeurt er vaak al een heleboel op school dat bijdraagt aan burgerschapsonderwijs. Dat expliciet maken en professionaliseren verhoogt de kwaliteit, samenhang en duurzame impact. Maar hoe geef je dat concreet vorm? Daarover gaat dit handboek.

Na de succesvolle edities van het *Handboek Burgerschapsonderwijs voor het voortgezet onderwijs* is er nu eindelijk een versie voor het primair onderwijs. In dit handboek hebben de auteurs de laatste ontwikkelingen uit praktijk, wetenschap en beleid verwerkt en werpen ze een blik op de toekomst van het burgerschapsonderwijs in Nederland. Aan de hand van denkvragen, werkvormen en voorbeelden maken de auteurs het abstracte begrip burgerschap concreet en hanteerbaar. Met praktische tips, *good practices* en inzichten uit wetenschappelijk onderzoek kun je met dit handboek zelf aan de slag met het burgerschapsonderwijs op je school.

Bureau Common Ground
ProDemos – Huis voor democratie en rechtsstaat

ISBN 978 90 6473 282 9

Handboek Burgerschapsonderwijs

Handboek Burgerschapsonderwijs

Voor het primair onderwijs

Joska Kruijssen en Bram Eidhof

Met bijdragen van
Hester Radstake, Dieuwertje de Graaff,
Marieke van der Gaag en Eva Verschuur

Eerste druk

Amsterdam/Den Haag 2024

Inhoud

Een woord vooraf 11

1 De relevantie van het burgerschapsonderwijs 15

Bram Eidhof

Burgerschapsonderwijs, waarom? 17

Doen we niet al genoeg aan burgerschapsonderwijs? 20

2 Wat is burgerschapsonderwijs? 23

Bram Eidhof

Wat is burgerschapsonderwijs precies? 25

De drie aspecten van burgerschap in de onderwijspraktijk 28

De ethische kern van burgerschapsonderwijs 30

Waar gaat goed burgerschapsonderwijs over? 31

Wat zijn burgerschapscompetenties? 32

Burgerschap in de Nederlandse context 34

3 Een visie formuleren 37

Bram Eidhof

Waarom een visie op burgerschapsonderwijs? 39

De basis voor een visie op burgerschap: idealen en de realiteit 43

Een visie op burgerschapsonderwijs 48

Draagvlak voor je visie 53

Tot slot 53

4 Een doorlopende leerlijn 55

Bram Eidhof en Marieke van der Gaag

Waarom een doorlopende leerlijn voor burgerschap? 58

Wat is een doorlopende leerlijn? 58

Voordat je een doorlopende leerlijn gaat ontwerpen	59
Aan de slag! Ontwerp je leerlijn	60
Aan de slag! Concrete leerdoelen formuleren	64
Aan de slag! Inventariseer wat je al doet	65
Aan de slag! Vergelijk je ideale leerlijn met je inventarisatie	67
Aan de slag! De leerlijn levend maken	67
Verdieping: is burgerschap alleen socialisatie?	68
Tips voor de basiswaarden van democratie en rechtsstaat in het curriculum	68

5 Hoe ontwikkel je burgerschapsonderwijs? 71

Bram Eidhof	
Overwegingen bij het ontwikkelen van onderwijs	73
Verschillen tussen scholen	74
Collega's enthousiasmeren	75
Welke randvoorwaarden zijn nodig voor ontwikkeling?	76

6 Schoolcultuur voor burgerschap 79

Joska Kruijssen, Eva Verschuur en Marieke van der Gaag	
Wat is een schoolcultuur?	81
Schoolcultuur en burgerschap	82
Wat is er nodig voor een schoolcultuur voor burgerschap?	84
Onderstroom vervuilen voor een aanspreekcultuur	100
Oefenplaats: inspraak en invloed als leerkans voor burgerschap	103
Culturele uitingen die bijdragen aan participatie in een schoolcultuur voor burgerschap	107

7 Professionele cultuur voor burgerschap 109

Joska Kruijssen	
Wat is een professionele schoolcultuur?	111
Wat zegt de wet hierover?	112
Wat is er nodig voor een professionele cultuur voor burgerschap?	112
Prioriteit en visie op burgerschap	113
Gedeeld kader én ruimte voor verschil in het team	116
Professionalisering	120
Inspraak en gedeeld leiderschap	122
Cultuur van aanspreekbaarheid en samenwerking	123
Tips voor het team	124
Aandachtspunten voor directeuren	124

8 Ouders/verzorgers betrekken bij burgerschapsonderwijs 127

Joska Kruijssen

Ouders/verzorgers meenemen, waarom zou je? 129

Botsingen over burgerschap 131

Stap 1: team op één lijn 132

Stap 2: de grondhouding van het team 132

Stap 3: ouders/verzorgers informeren over burgerschapsdoelen 140

Stap 4: inspraak optimaliseren 140

Vanaf het begin: ouders/verzorgers op de hoogte houden van leerdoelen, lesinhoud en lesmaterialen 145

Wat als het toch botst? 147

9 Praten over maatschappelijk gevoelige onderwerpen in de klas 151

Hester Radstake en Joska Kruijssen

Waarom is praten over maatschappelijk gevoelige onderwerpen belangrijk voor burgerschap? 153

Wat zijn maatschappelijk gevoelige onderwerpen? 154

Gespreksvaardigheden opbouwen 155

Mogelijke onderwerpen per leeftijdscategorie 159

Kanttekeningen bij discussies voor gevorderden (bovenbouw) 161

Inschatten hoe gevoelig een onderwerp ligt 162

Wat vraagt het van jou als leraar? 163

Begrenzen en uitnodigen 167

Tot slot 170

10 School in de samenleving 173

Joska Kruijssen

Transfer: duurzaam leren via leerkansen voor burgerschap rond de school 175

Democratisch burgerschap en verbinding met de samenleving 177

Wie kun je allemaal betrekken bij burgerschapsonderwijs en hoe? 178

11 Kwaliteitszorg: burgerschapsonderwijs evalueren 193

Bram Eidhof

De zin van evalueren 195

Manieren om te evalueren 197

Manieren om onderwijs verder te ontwikkelen 200

12 De kwaliteit van externe aanbieders beoordelen 205

Bram Eidhof

Externe aanbieder selecteren: wanneer, waarom, hoe? 207

Vragen en valkuilen bij 'bewezen effectief' 211

Algemene valkuilen bij externe aanbieders 212

Even voorstellen... 217

Openbare Basisschool De Schalm in Rotterdam 218

De Casimirschool in Gouda 219

Nawerk 221

Dankwoord 222

Over de auteurs 223

Noten 224

Een woord vooraf

Vrijwel elke leerkracht in Nederland vindt het een belangrijk onderwijsdoel: burgerschapsonderwijs. Basisscholen doen daar op hun eigen manier al het nodige aan en tegelijkertijd schroeft politiek Den Haag de laatste jaren de eisen op. Burgerschap wordt tegenwoordig zelfs gerekend tot de basisvaardigheden. Wat ons betreft is het ook een van de mooiste opdrachten van het onderwijs: je leerlingen voorbereiden op een actieve rol in onze diverse en democratische samenleving. Maar hoe doe je dat concreet? En hoe ga je om met de dilemma's die je in de praktijk tegenkomt, zoals meningsverschillen met mondige ouders/verzorgers of botsende meningen in de klas? Daar gaat dit boek over.

We zijn blij dat we dit handboek voor het primair onderwijs hebben kunnen schrijven. Want we zien dat veel leerkrachten, intern begeleiders en directeurs graag werk maken van de burgerschapsopdracht, maar dat tegelijkertijd ook vaak de vraag bij ons binnenkomt: hoe moeten we dat aanpakken? Met dit handboek krijg je scherp wat de wettelijke eisen zijn, hoe je je eigen draai aan burgerschapsonderwijs kan geven en hoe je valkuilen kan voorkomen. Zodat je optimaal gebruik kan maken van de schaarse tijd die je hebt en burgerschapsonderwijs van hoge kwaliteit en impact kan ontwikkelen. En zodat leerlingen hun idealen leren kennen en hun mening op een respectvolle manier leren geven, begrijpen hoe onze samenleving werkt en hoe ze daarin verschil kunnen maken. Want daar is het ons allemaal uiteindelijk om te doen: de leerling.

Dit handboek is op de concrete praktijk gericht. Daarvoor putten we uit wetenschappelijk onderzoek, uit onze ervaringen op inmiddels honderden scholen, uit onze kennis van wetgeving en beleid én uit de verhalen en inzichten van de vele leerkrachten en schoolleiders met wie we in onze begeleidingstrajecten hebben samengewerkt. Het bevat *good practices*, oefeningen, werkvormen en tips. Het is geen kant-en-klare instructie, maar stelt je in staat om goede keuzes te maken. Want je kent je eigen school en leerlingen immers zelf het best. In dit handboek besteden we geen specifieke aandacht aan het speciaal basisonderwijs. We merken in samenwerkingen met sbo-

scholen dat daar echt een eigen aanpak nodig is, ook al is dezelfde wetgeving van toepassing. Werk je op een sbo-school? Dan is dit handboek nog steeds bruikbaar, maar heeft de vertaalslag naar je eigen praktijk wat meer voeten in de aarde.

Eerder schreven wij al het *Handboek Burgerschapsonderwijs voor het voortgezet onderwijs*, waarvan ondertussen de derde, herziene druk is verschenen. We hopen dat het *Handboek Burgerschapsonderwijs voor het primair onderwijs* net zo behulpzaam blijkt. Je hoeft niet gelijk het hele boek te lezen: blader er eens doorheen en kies bewust een hoofdstuk waar je als eerste mee aan de slag wil.

Heb je nog vragen? Of wil je iets met ons delen, zoals feedback of een mooie eigen praktijk? Neem dan gerust contact met ons op via onze website www.bureaucommon-ground.nl of door naar info@bureaucommonground.nl te mailen.

1

De relevantie van het burgerschapsonderwijs

Bram Eidhof

Burgerschapsonderwijs, waarom?

Leerlingen voorbereiden op hun rol in onze pluriforme democratische samenleving is een kerntaak van het onderwijs. Daar is grote steun voor onder leerlingen, leraren en schoolleiders in Nederland¹. Ondertussen vinden zij ook beleidsmakers, de Onderwijsraad, belangenvertegenwoordigers en de Tweede Kamer aan hun zijde. Het kabinet heeft in 2021 dan ook besloten om de wet Verduidelijking burgerschapsopdracht in te voeren en om burgerschapsonderwijs een belangrijke plek in de herziening van het curriculum te geven. Dat geldt voor basisscholen, voor middelbare scholen, voor het speciaal onderwijs en voor het middelbaar beroepsonderwijs. De minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) onderzoekt zelfs of dat voor het hoger onderwijs ook nodig is.

Is het dan zo slecht gesteld met het burgerschap van onze leerlingen? Op basisscholen gaat al veel goed. Zo is er relatief veel aandacht voor de sociale omgang tussen leerlingen en zijn leerkrachten pedagogisch vaak goed onderlegd. Minder aandacht is er voor kritisch denken over hoe we samenleven en voor de maatschappelijke en politieke kant van burgerschap. De burgerschapskennis van leerlingen uit groep 8 is sinds 2009 licht gedaald en leerlingen hebben een matige tot redelijke mate van zelfvertrouwen in hun burgerschapsvaardigheden. Ook geven de meeste schoolleiders en leerkrachten aan dat er nog wel wat werk te verzetten valt: qua aanpak ontbreken er vaak nog een visie op burgerschapsonderwijs, een doorlopende leerlijn en kwaliteitszorg². Daardoor hangt het vaak af van de individuele leerkracht wat en hoeveel leerlingen leren over burgerschap. Het goede nieuws is dat dit handboek je de instrumenten aanreikt om op die (en andere) onderdelen van het burgerschapsonderwijs stappen te zetten.

Wat gebeurt er in de maatschappij?

De maatschappij verandert. Familie en vrienden, influencers, politici, nieuws, gebeurtenissen in de wereld, gesprekken en (sociale) media hebben allemaal invloed op onze

leerlingen en niet alleen maar op een positieve manier. Meer dan voorheen zien we extreme uitlatingen in de samenleving en ook in het onderwijs³.

Volwassen Nederlanders maken zich vaak zorgen over de vraag hoe we met elkaar omgaan in de samenleving. Terwijl het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) jaar in jaar uit constateert dat Nederlanders tevreden zijn met hun eigen leven, zijn we minder tevreden over de maatschappij. Al jaren vinden we de manier waarop we met elkaar samenleven een van de grootste nationale problemen⁴. Maar liefst acht op de tien Nederlanders vinden dat er (heel) veel spanningen in de samenleving zijn tussen bevolkingsgroepen. Vijf op de tien ervaren deze spanningen ook in de eigen omgeving⁵. Mensen ergeren zich aan extreme uitingen in de politiek en de media, dat ze slecht naar elkaar luisteren en vasthouden aan hun eigen gelijk. We zien dat mensen discussies over maatschappelijk beladen onderwerpen vaak vermijden⁶.

Op een goede manier met elkaar samenleven en in gesprek blijven blijkt niet vanzelf te gaan. Dat merken we ook op school. Vaker dan voorheen zijn ouders/verzorgers kritisch over het onderwijs of willen ze dat een onderwerp niet of anders behandeld wordt. Soms doen er allerlei onjuiste geruchten de ronde, bijvoorbeeld over seksuele voorlichting of Paarse Vrijdag. Tegelijkertijd staat de structuur van onze democratie en onze rechtsstaat overeind. Verkiezingen, grondwettelijke vrijheden, de scheiding der machten – al deze zaken staan er in Nederland beter voor dan in menig ander land. Maar perfect is het niet: in de afgelopen jaren hebben we gezien dat mensen die zich in een maatschappelijk debat mengen vaak online en offline worden bedreigd. We hebben de toeslagenaffaire en de Groninger gasaffaire. En ook het presenteren van een onjuiste voorstelling van zaken tijdens verkiezingen en de lage opkomst van jongeren met een beroepsopleiding bij verkiezingen geven grond voor zorgen.

In al deze gevallen verzwakt de democratie of de rechtsstaat. Vaak komt dat door de manier waarop mensen handelen (ook wel democratisch ethos en rechtsstatelijke cultuur genoemd). Dat gaat dus over de kennis, vaardigheden en houdingen die mensen hebben. De Staatscommissie rechtsstaat constateerde onlangs dan ook dat de rechtsstaat in een staat van verwaarlozing terecht is gekomen⁷. Daarnaast kent Nederland ook anno 2024 gemeenschappen waarin individuele vrijheden – om te geloven wat je wil, te houden van wie je wil, te handelen zoals je wil – onderdrukt worden, met serieuze sociale consequenties voor hen die niet willen buigen voor groepsdruk.

Met andere woorden: een vreedzame en eerlijke manier van samenleven hangt niet alleen af van zoiets als verkiezingen of een onafhankelijke rechter, maar ook van ons eigen vermogen om samen te leven en besef te hebben van hoe ons handelen van invloed is op de democratische rechtsstaat. Er zijn immers ook in school allerlei momenten waarop je er met elkaar uit moet komen, zoals in de lerarenkamer, in gesprek met ouders/verzorgers of als klas.

Door het burgerschap van je leerlingen te stimuleren, zijn zij beter in staat om hun eigen idealen en perspectief te bepalen, zelf na te denken over wat goed of eerlijk is,

om invloed uit te oefenen en verschil te maken, in het klein en in het groot. Want burger ben je altijd in samenhang met anderen: en dus ook al in je klas en school.

Waarom moet het onderwijs hier iets mee?

Politici kijken vaak naar het onderwijs als er een maatschappelijk probleem moet worden opgelost. In dit geval is burgerschapsonderwijs terecht een kerntaak van het onderwijs. Om verschillende redenen:

- Mensen worden niet geboren met de kennis en vaardigheden om goed samen te leven. En in het onderwijs weten we hoe je iemand iets leert.
- Vrijwel elk kind gaat naar school, dus het bereik van onderwijs is groot.
- Een klas is vaak diverser dan de sociale kring van familie en vrienden van een leerling. En een school al helemaal. Zo kun je de school zien als een oefenplaats voor samenleven. De samenleving is immers ook steeds diverser.
- Er gebeurt (vaak impliciet) al een heleboel op school dat bijdraagt aan burgerschapsonderwijs. Dat expliciet maken verhoogt de kwaliteit en de samenhang van burgerschapsonderwijs en maakt de impact duurzamer.

Kortom, als we alle kinderen willen voorbereiden op de samenleving en een goede kans willen geven om hun burgerschap te ontwikkelen, is het onderwijs een uitgelezen plek. Temeer er daar grote groepen kinderen zijn waar er thuis weinig wordt gepraat over maatschappelijke onderwerpen, over hoe je op een goede manier met elkaar samenleeft of hoe je rekening houdt met elkaar en met onderlinge verschillen. Voor een sterke democratie, maar juist ook om hen een gelijkere kans te geven in de samenleving, is burgerschapsonderwijs van groot belang.

Kabinet stelt meer eisen aan burgerschapsonderwijs

Vanaf de zomer van 2021 is de wet Verduidelijking burgerschapsopdracht van kracht. De belangrijkste verschillen ten opzichte van de situatie voor 2021 zijn:

1. Het wordt duidelijker wat de wet verstaat onder burgerschap. Daarbij zijn de basiswaarden van de democratische rechtsstaat – vrijheid, gelijkheid en solidariteit – het uitgangspunt. Deze basiswaarden moeten op een herkenbare wijze in het gehele onderwijs terugkomen: in de kennisoverdracht, in het ontwikkelen van burgerschapscompetenties en in de schoolcultuur.
2. Het wordt duidelijker dat scholen respect voor en kennis van zeven types diversiteit moeten bevorderen. Dan gaat het om ‘verschillen in godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, afkomst, geslacht, handicap of seksuele gerichtheid’ en om de basiswaarde gelijkheid, of, zoals de wetgever schrijft, ‘de waarde dat gelijke gevallen gelijk behandeld worden.’

3. Het bevoegd gezag draagt zorg voor een schoolcultuur waarin al het personeel in overeenstemming met deze waarden handelt en leerlingen kunnen oefenen met de basiswaarden en met situaties waarin die met elkaar botsen.
4. Scholen moeten op een samenhangende en systematische wijze aan hun burgerschapsonderwijs invulling gaan geven, waarbij leerlingen sociale en maatschappelijke competenties ontwikkelen.
5. Scholen gaan hun burgerschapsonderwijs evalueren en verantwoording afleggen in het schoolplan en de schoolgids.

Het valt op dat de wetgever soms wat gedateerde woorden gebruikt. Zo gebruiken veel mensen tegenwoordig het begrip *gender* in plaats van alleen *geslacht*, spreken mensen vaker van een *beperking* in plaats van een *handicap* en kennen we het begrip *seksuele oriëntatie* beter dan het begrip *seksuele gerichtheid*. Je kan gerust de woorden gebruiken die op jouw school het beste werken zolang ze dezelfde lading dekken. Deze woorden gaan over mensen, dus we raden je aan woorden te gebruiken waar degenen over wie het gaat zich prettig bij voelen.

We zien dat het ook voor de Inspectie van het Onderwijs geen makkelijke wet is. Zo probeert de Inspectie de waarden vrijheid, gelijkheid en solidariteit concreter te maken, maar dat lukt niet heel goed. De Inspectie stelt bijvoorbeeld dat het gelijkheidsbeginsel ook wel gelijkwaardigheid wordt genoemd en betekent dat mensen van gelijke waarde zijn, ongeacht wat je denkbeelden zijn of wat je gelooft. Maar het gelijkheidsbeginsel betekent iets anders, namelijk dat iedere burger gelijke wettelijke rechten heeft en in gelijke gevallen gelijk behandeld dient te worden. Ook met de waarde solidariteit worstelt de Inspectie, want zij stelt dat solidariteit gaat over zelf verantwoordelijkheid nemen en de ander ruimte geven door begrip te tonen en tolerant te zijn. Maar solidariteit gaat juist ook over wat je voor een ander zou willen doen of laten, bijvoorbeeld uit een idee van saamhorigheid, rechtvaardigheid of wederzijdse afhankelijkheid. We adviseren dus om kritisch te kijken naar wat de Inspectie over de basiswaarden schrijft. In onze ervaring helpt het vaak om met je team in gesprek te gaan over de concrete betekenis en invulling van de abstracte basiswaarden voor de dagelijkse praktijk in de school en in de klas: wat betekent vrijheid, solidariteit of gelijkheid voor ons, in onze school, in onze dagelijkse praktijk? Je kan ook de wetstekst volgen, want daar moet de Inspectie uiteindelijk op toetsen.

Doen we niet al genoeg aan burgerschapsonderwijs?

Eerder bespraken we al dat Nederlandse leerlingen op onderdelen minder ontwikkeling doormaken dan leerlingen in vergelijkbare landen. Diezelfde studie constateert

dat Nederlandse scholen in vergelijking met scholen in andere landen weinig aan burgerschap doen. Ook de Inspectie constateert dat het aanbod van scholen vaak een lappendeken van activiteiten is. Over 2023 deelde de Inspectie op meer dan 60% van de door haar geïnspecteerde basisscholen een herstelopdracht uit. Dat had vaak te maken met het ontbreken van een samenhangend en doelgericht curriculum.⁸ Hoewel steeds meer scholen echt werk maken van burgerschap, valt er dus ook het nodige te verbeteren.

Het onderwijs kan natuurlijk niet alles oplossen. Onderzoek laat zien dat de (sociale) media, ouders/verzorgers en vrienden ook van invloed zijn op de ontwikkeling van burgerschap.⁹ Tegelijkertijd blijkt uit onderzoek dat goed burgerschapsonderwijs wel degelijk verschil maakt.¹⁰ Niet alleen in het bijbrengen van kennis en vaardigheden voor alle leerlingen, maar ook in het compenseren van ongelijke democratische kansen. Juist de leerlingen die van huis uit weinig meekrijgen, ontwikkelen zich sneller wanneer er op de juiste manier burgerschapsonderwijs aangeboden wordt.¹¹ Andersom geldt trouwens ook dat als het thuis veel over samenleven gaat, dat dat niet per se leidt tot een constructieve bijdrage aan de samenleving: zo nemen sommige ouders/verzorgers met een hbo-/wo-opleiding de democratische stem van mensen met een mbo-opleiding niet serieus. Dat getuigt van een weinig gelijkwaardige houding.

Kortom, de potentie is er en vanuit Den Haag blijft burgerschapsonderwijs prioriteit krijgen. Het echte verschil wordt natuurlijk in de praktijk gemaakt. Daarom bespreken we in de volgende hoofdstukken hoe je als school samenhang kan aanbrengen in wat je doet en hoe je je burgerschapsonderwijs verder kan ontwikkelen met oog voor kwaliteit, inclusief tips om de omgeving daarbij te betrekken.

2

Wat is burgerschapsonderwijs?

Bram Eidhof

ProDemos

Wat is burgerschapsonderwijs precies?

Als je wel eens over burgerschap leest, kan het je niet ontgaan zijn: er bestaan veel verschillende ideeën over en definities van burgerschap. Van wetenschappers tot beleidsmakers, van experts tot uitgevers: iedereen lijkt een andere nadruk te leggen. Ten dele hoort dat zo bij het begrip burgerschap: in een democratische rechtsstaat hebben we namelijk in grote mate de vrijheid om zelf te bepalen wat we goed burgerschap vinden. Maar daarnaast bestaan er ook misvattingen over burgerschap in het onderwijs. In dit hoofdstuk behandelen we daarom welke burgerschapsdoelen voor iedere school verplicht zijn, wat burgerschap *niet* is, en hoe we onze ideeën over burgerschap kunnen ordenen.

Laten we alvast een misverstand uit de weg ruimen. Als we het over burgerschap in het onderwijs hebben, doelen we niet op staatsburgerschap. Dat is een juridische status, die wordt bepaald door je paspoort en welke rechten en plichten daarbij horen. In het onderwijs doelen we op iets anders, namelijk op hoe je je als burger kunt manifesteren in sociale, maatschappelijke en politieke contexten. Met andere woorden: burgerschapsonderwijs gaat over wat je kan met je verschillende vrijheden en rechten, voor jezelf, een ander en de samenleving. Oftewel: je vermogen om samen te leven. Misschien denk je: maar politiek en rechtsstaat, dat is toch veel te moeilijk voor mijn leerlingen? Geen zorgen: tijdens het lezen van dit boek zul je zien dat we burgerschapsonderwijs kunnen ontwikkelen dat past bij de ontwikkelingsfase van je leerlingen.

Het containerbegrip ontleed

In het onderwijs bedoelen we met burgerschap hoe je je als burger gedraagt in sociale, maatschappelijke en politieke contexten. Dat begint niet pas wanneer je meerderjarig bent: de klas, de woonwijk, de woonplaats en de samenleving zijn voorbeelden van zulke contexten, waarin je ook als je nog geen 18 bent een rol als burger kan spelen. Op de basisschool hebben we het vaak over hoe we samenleven op school, in de buurt en de gemeente, maar bespreken we ook al landelijke regels, zoals de grondwet of hoe

onze democratie werkt. Omdat de vraag ‘is dit dan ook burgerschap?’ vaak gesteld wordt, zetten we hier een aantal criteria op een rij waarmee je antwoord kan geven op deze vraag.

Wanneer is iets burgerschapsonderwijs?

We spreken van burgerschapsonderwijs wanneer het gaat over:

- Onderwerpen waar een spanning kan zitten tussen wat goed is voor het individu en wat goed is voor de groep. Of waar groepen botsen omdat ze verschillende ideeën, waarden en voorkeuren hebben. Dat zijn dus sociale, maatschappelijke en politieke onderwerpen waarin we afhankelijk zijn van elkaar om tot een goede uitkomst te komen. Kortom, onderwerpen die je niet in je eentje kan oplossen.
- De manier waarop we tot (nieuwe) beslissingen en vreedzame en eerlijke oplossingen komen; of dat nu direct tussen mensen gaat (zoals in discussies of samenwerkingen), of indirect via procedures zoals verkiezingen of de rechter.
- Leerlingen kennis, vaardigheden en houdingen aanreiken die ze in staat stellen om individueel en samen te handelen ten aanzien van deze sociale, maatschappelijke of politieke onderwerpen.

Daarbij gaat het niet alleen om wat je als individu of groep kan doen, bijvoorbeeld om klimaatverandering tegen te gaan. Maar ook om wat anderen, bedrijven of overheden kunnen doen.

Deze drie criteria zijn vrij abstract, maar de kans is groot dat leerlingen op je school er vrijwel dagelijks mee bezig zijn. Want de kennis en vaardigheden die je hiervoor nodig hebt, zie je in het klein al terug bij de kleuters. Leren luisteren naar elkaar en je in het perspectief van de ander verplaatsen, rekening leren houden met elkaar ook als je zelf iets anders belangrijk vindt, je mening leren vormen en geven, samen tot goede beslissingen komen, leren nadenken over wat eerlijk of rechtvaardig is. Je kunt bovenstaande criteria gebruiken om je ideeën aan te scherpen. Om je nog meer gevoel te geven wat wel en geen burgerschap is, geven we een paar voorbeelden:

Voorbeeld: Verkeersveiligheid

Op een school in de stad komen veel kinderen lopend of met de fiets naar school en moeten zich dan een weg banen door straten waar auto's, scooters, fatbikes en andere vervoermiddelen tijdens de ochtendspits doorheen razen. De verkeersveiligheid rond de school is niet een probleem dat je in je eentje kunt oplossen, zoals tandenpoetsen voor een sterk gebit dat wél is. Die wordt pas beter als daar veel mensen aan meewerken. En er kan spanning zijn: sommige mensen willen graag met de auto, scooter of fatbike reizen en kunnen of willen niet lopen of fietsen. Of willen zo snel mogelijk van A naar B. Ook zijn er supermarkten en andere bedrijven die bevoorraad moeten worden.

Je kunt leerlingen in dit geval laten nadenken over wat precies het probleem is en welke mensen er allemaal bij betrokken zijn. Je kunt ze laten nadenken over wat de

verschillende belangen zijn en die tegen elkaar afwegen. Je kunt ze mogelijke oplossingen laten tekenen die rekening proberen te houden met die belangen. Je kunt leerlingen met elkaar, met politieagenten, verkeersregelaars, met weggebruikers en omwonenden in gesprek laten gaan, kennis, perspectieven en ideeën met elkaar laten uitwisselen, laten discussiëren over wat eerlijke oplossingen zijn en leren hoe ze invloed kunnen uitoefenen. En je kunt ze zelfs een actie of petitie laten organiseren of een gesprek met de wethouder.

Check:

1. Is er een spanning tussen individueel en collectief belang of tussen collectieve belangen? ✓
2. Kunnen we de manier waarop we tot besluiten en oplossingen komen behandelen? ✓
3. Kunnen we leerlingen toerusten met kennis, vaardigheden en houdingen? ✓

Voorbeeld: Evolutietheorie en burgerschap

Stel dat de les wereldoriëntatie gaat over de evolutietheorie van Darwin. In de lesmethode wordt uitgelegd hoe de aarde meer dan 4,5 miljard jaar geleden is ontstaan en hoe de eerste levensvormen uiteindelijk hebben geleid tot onze huidige wereld. Ook wordt uitgelegd hoe de mens afstamt van eerdere menssoorten met als gedeelde voorouder de aap. Dan breng je je leerlingen belangrijke inhoudelijke kennis bij over het ontstaan van de natuurlijke wereld. Daarmee is het niet direct een burgerschapsonderwerp. Want het gaat nog niet om hoe mensen daar verschillende ideeën over hebben en welke consequenties dat heeft voor hoe we samenleven en de beslissingen die we nemen.

Check:

1. Is er een spanning tussen individueel en collectief belang of tussen collectieve belangen? ✗
2. Kunnen we de manier waarop we tot besluiten en oplossingen komen behandelen? ✗

Je kan een les over de evolutietheorie wel in een goede burgerschapsles veranderen. Dat doe je bijvoorbeeld door aandacht te besteden aan hoe wetenschappelijk onderzoek werkt en waarom de evolutietheorie een ‘theorie’ heet ondanks de overweldigende hoeveelheid bewijzen. En dat in onze samenleving wetenschappelijke inzichten

de basis vormen voor besluitvorming en niet persoonlijke of religieuze overtuigingen. Dat je tegelijkertijd in Nederland mag geloven wat je wil, ook als dat niet wetenschappelijk onderbouwd is of als dat anders is dan de mensen in je omgeving denken. En waarom het zo is dat je in Nederland mag geloven wat je wil.

Je kan met je klas bespreken dat we in Nederland in gesprek blijven over hoe we goed om kunnen gaan met religieuze ideeën die botsen met wetenschappelijke inzichten of de sociale norm – dat je daarover mee mag praten en denken. Bijvoorbeeld als je er met vrienden of familie over praat. Of als je wil dat de sociale norm of de wet verandert. Want hoe het nu is, zo is het niet altijd geweest en hoeft het niet altijd te zijn.

Check:

1. Is er een spanning tussen individueel en collectief belang of tussen collectieve belangen?	✓
2. Kunnen we de manier waarop we tot besluiten en oplossingen komen behandelen?	✓
3. Kunnen we leerlingen toerusten met kennis, vaardigheden en houdingen?	✓

De drie aspecten van burgerschap in de onderwijspraktijk

Laten we nog preciezer aanwijzen waar je burgerschap in de onderwijspraktijk ziet. Want we merken dat het soms niet duidelijk is of een inzamelingsactie voor een goed doel evenveel bijdraagt aan burgerschap als een gesprek in de les over de Tweede Wereldoorlog. Geïnspireerd door de Nieuw-Zeelandse wetenschapper Bronwyn Wood merken we dat het behulpzaam is om onderscheid te maken tussen burger zijn, je burgerschap ontwikkelen en je burgerschap uitoefenen.¹²

Burger zijn

Burger zijn in de schoolcontext gaat over erbij horen en lidmaatschap. Omdat je alleen burger kan zijn in een groep of gemeenschap, is het logisch dat jonge burgers eerst moeten weten en voelen dat ze onderdeel van een klas of school mogen *zijn*, voor ze begrijpen dat dat een plek is waar ze ook hun burgerschap mogen uitoefenen. Dat geldt ook voor de gemeente, het land en de wereld waarin je woont. Kortom, het helpt als je merkt dat je op school mag zijn, dat je op school erbij hoort (thuisgevoel oftewel *sense of belonging* ervaart), dat je niet om wie je bent buitengesloten of gepest wordt en dat je gelijk behandeld wordt. Dat je ervaart dat ook jouw stem en welzijn ertoe doen.

Het is daarom belangrijk om te zorgen voor een schoolcultuur waarin leerlingen de ruimte krijgen om zichzelf te zijn, ervaren dat hun welzijn ertoe doet en gelijk behandeld worden. Ook is het zinvol om aan leerlingen te vragen hoe ze dit ervaren op

school, en in hun dagelijkse omgeving (op het schoolplein, in de gemeente, in de supermarkt of op de sportclub).

Om te zorgen voor een open, veilig, responsief en inclusief schoolklimaat hebben scholen soms extra aandacht voor groepen leerlingen die binnen of buiten de school vaker te maken hebben met uitsluiting, zoals lhbtqia+-leerlingen, leerlingen uit religieuze minderheden, leerlingen met een beperking of leerlingen met een migratieachtergrond. Soms zien we dat ouders/verzorgers van deze leerlingen hun burgerschap uitoefenen en de problemen aankaarten die hun leerlingen ervaren op school. Dan krijg je vragen om in je school zaken aan te passen. Soms schrikken scholen hiervan en hebben ze het gevoel dat ze worden beticht van onwil, ongelijke behandeling of uitsluiting. Het doet een appel op je vermogen om doordacht en inclusief te reageren en niet in de verdediging te schieten. Of word je overvraagd of onfatsoenlijk bejegend. We besteden hier extra aandacht aan in de hoofdstukken Schoolcultuur (hoofdstuk 6) en Professionele cultuur (hoofdstuk 7).

Burgerschap ontwikkelen

Naast *burger zijn* is je *burgerschap ontwikkelen* ook een belangrijk aspect van burgerschapsonderwijs op je school. Hier wordt het meest over gesproken: welke kennis, vaardigheden en houdingen wil je leerlingen meegeven? Hoe help je leerlingen de eerste stappen te zetten richting volwassen burgerschap? Wat zit er al in ons curriculum? Hoe besteden we er aandacht aan in onze schoolcultuur? Hoe help je ze leren van hun fouten? Wil je iets extra's bieden voor leerlingen die meer willen? De Inspectie kijkt vooral of dit op een doelgerichte en samenhangende wijze wordt georganiseerd, waarover meer in de hoofdstukken 3 en 4. Het is goed om in je achterhoofd te houden dat de vormgeving van je lessen ook effect kan hebben op het *burger zijn* en *burgerschap uitoefenen* van leerlingen. Want het maakt uit of je een vraag aan de klas stelt en telkens dezelfde leerlingen antwoord geven, of dat je bewust de veiligheid creëert om ook meer verlegen leerlingen of leerlingen met ervaringen of meningen die afwijken van de norm aan het woord te laten. En als je alleen over burgerschap leert op school zonder het ooit uit te mogen oefenen in een opdracht of project, is het de vraag of leerlingen zo makkelijk zelf het verband leggen tussen je *burgerschap ontwikkelen* en je *burgerschap uitoefenen*.

Burgerschap uitoefenen

Ten slotte gaat *burgerschap uitoefenen* over welke oefenkansen je al je leerlingen biedt om zich uit te spreken, iets te veranderen of iets te doen. Daarom bespreken we inzichten over leerlingenparticipatie en leerlingeninspraak in hoofdstuk 6. Dat gaat de ene leerling vaak makkelijker af dan de andere. Het is de uitdaging niet alleen naar de leerling te kijken, maar goed te bedenken welke omgeving, ondersteuning en kansen je leerlingen biedt om hun stem te laten horen of zelf initiatief te nemen. Ook hier kun je overvallen worden door spontane behoeftes (waarover meer in hoofdstuk 9), zoals

wanneer leerlingen iets heftigs meemaken in hun directe omgeving, of ruzie krijgen over iets dat raakt aan hun achtergrond of identiteit.

De ethische kern van burgerschapsonderwijs

Neutraal onderwijs is een illusie. Als leerkracht communiceer je altijd een bepaalde norm. Denk maar aan hoe we van leerlingen verwachten dat ze elkaar niet ongewenst aanraken of pijn doen, dat ze moeten doen wat de leerkracht zegt. Of de keuzes die we maken in welke onderdelen van de geschiedenis we aanbieden of welke boeken we in de schoolbibliotheek zetten. Wanneer we bezig zijn met het burgerschap van leerlingen, gebeurt dat ook nooit op een neutrale wijze. Zelfs de keuze om niet aan burgerschapsonderwijs te doen is niet neutraal, want dan geef je het signaal dat je leren samenleven niet belangrijk vindt.

Zo kennen onze ideeën over burgerschap ook altijd een ethische kern. Wat we precies onder *goed* burgerschap verstaan, is cultuur- en plaatsgebonden. In Noord-Korea of in de Verenigde Staten wordt anders over burgerschap gedacht dan in Nederland. Ook bij ons in Nederland blijft het denken over burgerschap in ontwikkeling en verschillen we soms onderling van mening over wat goed burgerschap is.

In Nederland heb je veel vrijheid om te vinden, te geloven, te zeggen en te doen wat je wil. Dat kan ook tot botsingen leiden, bijvoorbeeld als we een andere mening hebben over wat belangrijk is of welke kant het met het land op moet. De democratie en de rechtsstaat zorgen ervoor we op een zo vreedzame en rechtvaardig mogelijke manier met die botsingen om gaan. Bijvoorbeeld door dwang, machtsmisbruik en discriminatie te verbieden. Dat er wetten zijn, betekent echter niet dat het altijd meteen goed gaat in de praktijk. Leerlingen leren hoe ze op een democratische manier hun stem kunnen laten horen of op kunnen komen voor zichzelf of anderen, is dus een belangrijke functie van burgerschapsonderwijs. Net als leerlingen leren hoe ze kunnen bijdragen aan een samenleving waarin de democratische basiswaarden vrijheid, gelijkheid en solidariteit door iedereen worden gerespecteerd.

Binnen de waarden van de democratische rechtsstaat kun je als school een eigen nadruk leggen. Bijvoorbeeld op het belang van traditie en gemeenschapszin, of juist op kritisch en zelfstandig denken. Daarin kun je dus zelf positie kiezen, net zoals je je burgerschapsonderwijs in praktische zin kunt toesnijden op je eigen leerlingpopulatie. Daarnaast zijn leerlingen vrij om hun eigen burgerschap te ontwikkelen. Ontdekken waar je voor staat, wat je belangrijk vindt en welke rollen je vervult of zou willen vervullen als burger, in het hier of in de toekomst – dat zijn allemaal belangrijke aspecten van burgerschapsonderwijs waar leerlingen zelf over gaan.

En... hoe zit het op jouw school?

We zijn niet altijd zo gewend om een ethisch perspectief aan te nemen. Of we vinden ethisch handelen vanzelfsprekend. Toch is het van belang om expliciet te zijn over de ethische kern van burgerschap op je school. Dan weten we immers waar we het over hebben – en of we het eens zijn met elkaar. Dus pak de visie van je school er eens bij. Kun je ethische uitgangspunten ontdekken, bijvoorbeeld op basis van begrippen als gelijkwaardigheid, democratie of rechtvaardigheid? En wat bedoelen we daar eigenlijk mee? Hoe vertaalt zich dat naar de praktijk? Of staan er vooral relatief neutrale zaken in de visie, zoals verantwoordelijkheid nemen en leren samenwerken?

Op openbare scholen zien we vaak minder duidelijke ethische uitgangspunten. En de blik op de samenleving is op openbare scholen vaak meer individualistisch gericht en minder op de samenleving als geheel. Op bijzondere scholen is er soms meer oog voor ethiek, voor verantwoordelijkheid nemen voor je gedrag en voor zorgzaamheid voor elkaar.

Maar hoe zit het eigenlijk met standpunten die indruisen tegen de democratische rechtsstaat? Je mag als school wel uitleggen dat vrouwen en mannen volgens het geloof (vrijheid van religie) specifieke rollen te vervullen hebben in de samenleving, mits je ook uitlegt dat mannen en vrouwen voor de wet gelijk zijn in Nederland en dezelfde beroepen mogen kiezen, dezelfde rechten en vrijheden hebben. En waarom dat zo is (gelijkheid). Elke leerling moet zich ook veilig kunnen voelen in je school, ongeacht gender of seksuele voorkeur. Je mag dus niet, ook niet op basis van je religieuze overtuiging, jongens en meisjes of lhbtqia+-leerlingen anders behandelen.

Waar gaat goed burgerschapsonderwijs over?

Burgerschapsonderwijs gaat in een dictatuur als Noord-Korea over wat je moet vinden en hoe je je moet gedragen. In een democratie als Nederland is dat niet zo. Althans, natuurlijk willen we dat leerlingen elkaar niet slaan, uitschelden, discrimineren of uitsluiten. Maar wat je mening is over hoe we moeten samenleven, mag je verder zelf bepalen.

Net zoals goed rekenonderwijs ook niet bestaat uit het uit je hoofd leren van alle antwoorden, is het daarom niet handig om bij burgerschapsonderwijs gedragsregels centraal te stellen. We bereiken waarschijnlijk meer met burgerschapsonderwijs als we kinderen leren ontdekken wat hun idealen zijn, welke idealen anderen hebben, hoe de samenleving nu werkt, hoe de ideale samenleving er uit zou moeten zien, hoe ze

daar met elkaar uitkomen en hoe ze verschil kunnen maken, dan dat we leerlingen gaan vertellen wat ze moeten vinden of doen.

Wat is geen burgerschapsonderwijs?

Van een aantal zaken kunnen we dus duidelijk zeggen dat ze niets met burgerschap te maken hebben. Dat geldt bijvoorbeeld voor leren tandenpoetsen, met geld leren omgaan of een gezonde leefstijl hanteren. Stuk voor stuk waardevolle zaken, toch hebben ze op zichzelf niets met burgerschap te maken. Ze zijn namelijk allemaal gericht op het eigen welzijn. We kunnen deze onderwerpen wel ‘verburgerschappen’ als we bijvoorbeeld vragen stellen als ‘waarom is gezond eten vaak duurder dan ongezond eten?’ en ‘is het eerlijk dat sommige kinderen bijles krijgen en andere kinderen niet omdat hun ouders/verzorgers dat niet kunnen betalen?’ Dan gaat het namelijk niet om individueel gedrag, maar om welke maatschappelijke of politieke keuzes we maken.

Het grijze gebied

Dan zijn er nog ondersteunende kennis, vaardigheden en houdingen. Dat zijn zaken die handig of zelfs noodzakelijk zijn voor het uitvoeren van burgerschapstaken, maar niet exclusief over burgerschap gaan. Samenwerken is een voorbeeld van zo’n competentie. Goed beschouwd kent samenwerken geen ethische kern – je kan samenwerken om zowel democratische besluitvorming te verbeteren als de democratie af te schaffen, om mensenrechten te verdedigen als om ze te ondermijnen.

Hetzelfde geldt dat voor intrapersoonlijke eigenschappen, zoals zelfvertrouwen of zelfreflectie. Die zijn belangrijk voor je functioneren, maar zeggen niet per se iets over de kennis en vaardigheden die je hebt om samen te leven. Je kan met veel zelfvertrouwen immers ook verkeerde dingen doen.

Sommige houdingen die helpen bij burgerschapsonderwijs zijn goed voor elke les die je geeft. Zoals dat leerlingen bereid zijn hun mening te onderbouwen of bij te stellen of naar elkaar te luisteren en op basis van goede argumenten hun mening kunnen bijstellen. Dit soort kritische denkvaardigheden kunnen voor leerlingen (en net zo goed voor ons als volwassenen) best uitdagend zijn, vooral als de les over onderwerpen gaat die ze persoonlijk raken.

Wat zijn burgerschapscompetenties?

Een veelgebruikte indeling van burgerschapscompetenties bestaat uit democratisch handelen, maatschappelijk verantwoord handelen, omgaan met verschillen en omgaan met conflicten.¹³ Deze indeling is gemaakt voor de wet Verduidelijking burgerschapsopdracht werd ingevoerd. Het nadeel van deze indeling is dat het niet gelijk duidelijk is op welke manier je om zou moeten gaan met conflicten of verschillen, ook al hebben de makers daar wel over nagedacht. Dat kan namelijk op veel verschillende manieren.

We adviseren scholen om zo duidelijk en concreet mogelijk te zijn over de burgerschapscompetenties en -leerdoelen, zodat je er beter lessen mee kan ontwerpen en geven. Bijvoorbeeld door een competentie of leerdoel nog explicieter op de kaders en basiswaarden van de democratische rechtsstaat te baseren. Met de wet Verduidelijking burgerschapsopdracht in het achterhoofd zou je bijvoorbeeld aandacht kunnen schenken aan competenties die met democratie en diversiteit te maken hebben. Dan gaat het er bij diversiteit bijvoorbeeld om dat leerlingen kennis hebben van verschillende types diversiteit, op een respectvolle manier kunnen discussiëren over diversiteit, weten op welke manieren je in Nederland vrij bent om te verschillen van een ander, dat er soms toch nog gepest en gediscrimineerd wordt, en wat je daaraan kan doen. Hoe je zulke specifieke, concrete leerdoelen formuleert behandelen we uitgebreider in de hoofdstukken 3 en 4.

Burgerschap in de Nederlandse context

In Nederland is het niet zo dat de overheid tot achter de komma bepaalt hoe je je lessen moet geven. Elke school kan zelf keuzes maken en accenten leggen. Dat geldt ook voor welke doelen je stelt voor het burgerschapsonderwijs dat je geeft. We kunnen onderscheid maken tussen drie type doelen, waar we in hoofdstuk 3 verder op ingaan:

- Doelen die door de nationale overheid worden gesteld, in het algemeen belang en om leerlingen voor te bereiden op de brede samenleving. Die noemen we hier nationale consensusdoelen.
- Doelen die door de school (eventueel in samenwerking met ouders/verzorgers) worden gesteld, in lijn met de waarden en onderwijsvisie van de school en de behoeften van de leerlingenpopulatie. Die noemen we hier schoolspecifieke doelen.
- Doelen die door leerlingen worden gesteld, om hun eigen burgerschapsinteresses, -waarden of -talenten te ontdekken en te ontwikkelen. Die noemen we hier persoonlijke doelen.

Basiswaarden

In de Nederlandse context spelen sinds 2021 de zogeheten basiswaarden van de democratische rechtsstaat een belangrijke rol. Dat zijn de waarden vrijheid, gelijkheid en solidariteit. Dat zijn abstracte waarden met een grote geschiedenis. Je kan er zelf een concretere invulling aan geven als school, dat raden we je ook aan. Want je kan moeilijk lesgeven over een concept als vrijheid, gelijkheid of solidariteit als je niet wat preciezer omschrijft wat je daaronder verstaat. Het helpt om telkens expliciet de relatie met de democratie en de rechtsstaat te leggen. Daar geven we hier twee voorbeelden van:

- Waarom hebben we een vrijheidsrecht als vrijheid van meningsuiting? Omdat je in een democratie een vrije discussie van standpunten en ideeën nodig hebt over wat eerlijk is en over welke kant het op moet met ons land of de gemeente. Daarnaast is de vrijheid van meningsuiting een belangrijk instrument om de overheid te controleren en aan te spreken als er misstanden bestaan.

- Waarom gelden de wetten voor iedereen, oftewel is iedereen gelijk voor de wet? Omdat we in een rechtsstaat de menselijke waardigheid willen bewaken, en dus niet eerste- en tweederangsburgers kunnen hebben waar andere wetten voor zouden gelden. We kennen ook politieke gelijkheid, dat wil zeggen dat iedere stem evenveel gewicht in de schaal legt tijdens verkiezingen, omdat in een democratie de macht bij het volk ligt en ook daar zoveel mogelijk burgers een gelijke stem moeten hebben. Als dat niet zo is en bijvoorbeeld alleen mensen met veel geld de wetten maken in een land, heeft niet iedereen een gelijke stem en leef je niet in een democratie maar in een plutocratie.

Op de website van Common Ground vind je *explainers* over de basiswaarden, met praktische tips voor hoe je er onderwijs over kan geven.

Goed om te weten: de wetstekst is leidend bij een invulling vinden van de basiswaarden. Soms worden bijvoorbeeld de woorden gelijkwaardigheid en gelijkheid door elkaar heen gebruikt. In de conceptkerndoelen burgerschap kiest men bewust voor het begrip gelijkheid in plaats van gelijkwaardigheid, net als in de wet Verduidelijking burgerschapsopdracht. We adviseren scholen dan ook om dat begrip te gebruiken, in lijn met de wet.

Is het burgerschapsonderwijs of burgerschapsvorming?

Burgerschapsonderwijs en burgerschapsvorming worden soms als synoniemen gebruikt. Dat klopt niet helemaal. Burgerschapsonderwijs verwijst naar al het onderwijs dat via het curriculum of de schoolcultuur wordt gegeven en dat bijdraagt aan de ontwikkeling van het burgerschap van leerlingen. Dat kan soms pure kennisoverdracht zijn, zoals een les over de grenzen van de vrijheid van meningsuiting. Burgerschapsvorming gaat over de specifiek vormende aspecten van burgerschapsonderwijs. Bijvoorbeeld dat leerlingen het belang van onze democratie inzien. Kortom, burgerschapsvorming gaat over de houdingen en waarden waarvan je hoopt dat leerlingen ze aannemen. Dat maakt burgerschapsvorming geen synoniem maar een aspect van burgerschapsonderwijs.

3

Een visie formuleren

Bram Eidhof

Commissie raad
Amsterdam

Een visie op burgerschapsonderwijs formuleren is voor veel schoolleiders en leraren een relatief nieuwe taak. Inmiddels hebben we samen met honderden scholen en schoolbesturen visies geformuleerd. Met dit hoofdstuk in de hand kun je stap voor stap een visie formuleren of je visie op burgerschapsonderwijs aanscherpen. Aan het einde van het hoofdstuk staat een link naar een format dat je in kan vullen om tot een goede visie te komen.

Waarom een visie op burgerschapsonderwijs?

Een visie geeft richting. Het is een ankerpunt voor de verdere ontwikkeling van je curriculum, voor hoe je je schoolcultuur wil benutten voor burgerschapsonderwijs. Het geeft zo een gedeeld kader voor je team. Als je het proces van het formuleren van een visie goed aanpakt, kun je gelijk voor draagvlak in het team zorgen en zo samen een gedeelde stip op de horizon zetten. Met elkaar nadenken en praten over de burgerschapsvisie zorgt namelijk voor focus en enthousiasme over wat je als school wil doen om je leerlingen voor te bereiden op hun rol in de samenleving.

Orde in de chaos

Het kan zijn dat je met collega's al eens in de clinch hebt gelegen over de vraag welke visie op burgerschapsonderwijs de beste is. Dat gebeurt op veel scholen. Sommige teamleden vinden bijvoorbeeld dat burgerschapsonderwijs te sturend is of dat ouders/verzorgers daar vooral verantwoordelijk voor zijn. Andere teamleden vinden juist dat we leerlingen in de steek laten als we ze niet leren hoe ze een onderbouwde mening kunnen vormen en zich respectvol kunnen uiten over allerlei maatschappelijk belangrijke onderwerpen. Ook onder beleidsmakers en wetenschappers wordt er veel getwist over het begrip burgerschap. Dat is waarom de indeling in wettelijke consensusdoelen, schoolspecifieke doelen en persoonlijke doelen uit hoofdstuk 2 zo krachtig is en door de wetgever is gebruikt.¹⁴ Die indeling laat namelijk ruimte voor verschillende invullingen en accenten, terwijl het niet zo cultuurrelativistisch is dat echt álles

kan, zoals je leerlingen antidemocratische principes bijbrengen.¹⁵ We bespreken ze hier een voor een.

De wettelijke doelen

Een belangrijke eerste stap voor het formuleren van je visie op burgerschap kan bestaan uit het goed lezen van de wettelijke (consensus)doelen. Daar bestaan ook misverstanden over, dus laten we ze gelijk bespreken.

De tekst uit de wet Verduidelijking burgerschapsopdracht luidt als volgt:

1. *Het onderwijs bevordert actief burgerschap en sociale cohesie op doelgerichte en samenhangende wijze, waarbij het onderwijs zich in ieder geval herkenbaar richt op:*
 - a. *het bijbrengen van respect voor en kennis van de basiswaarden van de democratische rechtsstaat, zoals verankerd in de Grondwet, en de universeel geldende fundamentele rechten en vrijheden van de mens, en het handelen naar deze basiswaarden op school;*
 - b. *het ontwikkelen van de sociale en maatschappelijke competenties die de leerling in staat stellen deel uit te maken van en bij te dragen aan de pluriforme democratische Nederlandse samenleving en;*
 - c. *het bijbrengen van kennis over en respect voor verschillen in godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, afkomst, geslacht, handicap of seksuele gerichtheid alsmede de waarde dat gelijke gevallen gelijk behandeld worden.*

Dat klinkt als iets waar je niet snel tegen kan zijn. Maar het is nogal algemeen. Wat staat er precies? In de eerste regel staat het begrip *actief burgerschap*. Dat betekent niet dat je leerlingen zich heel actief moeten gedragen. Wel dat je ze burgerschapskennis en -vaardigheden moet meegeven zodat ze, als ze dat zelf willen, actief *kunnen* worden.

In diezelfde regel staat ook het begrip *sociale cohesie*, dat in de sociale wetenschappen veel verschillende definities kent. En dat sociale cohesie niet altijd wenselijk is: de maffia kent bijvoorbeeld de *omerta* (zwijgplicht: je verradt elkaar niet), dat is ook een vorm van sociale cohesie. De wetgever bedoelt met sociale cohesie iets specifieks, namelijk dat elke leerling genoeg weet van democratie en rechtsstaat en ook de vaardigheden heeft om samen te leven.

In lid a staan de woorden *basiswaarden van de rechtsstaat*, daar wordt vrijheid, gelijkheid en solidariteit mee bedoeld. Meer uitleg daarover gaven we in hoofdstuk 1.

In lid b gaat het over *sociale en maatschappelijke competenties*, ook wel burgerschapscompetenties genoemd. Dat zijn competenties die je in staat stellen om deel uit te maken van de samenleving, om daaraan bij te dragen en om die mede vorm te geven. Je kan als school zelf kiezen welke sociale en maatschappelijke competenties je belangrijk vindt om aan je leerlingen mee te geven.

In lid c gaat het onder andere over *respect* voor diversiteit, net zoals het in lid a over respect voor de basiswaarden van de democratische rechtsstaat ging. Uit ervaring weten we dat respect niet zomaar is af te dwingen bij leerlingen. Je kan dit punt over

respect daarom ook als volgt interpreteren: het is belangrijk dat leerlingen de voor- en nadelen van de basiswaarden en diversiteit inzien en kunnen bedenken hoe het beter zou kunnen als het niet goed werkt. En we kunnen ze de kennis, ervaringen en vaardigheden laten opdoen zodat ze respectvol om kunnen gaan met anderen.

Het ministerie van OCW ziet gelukkig ook in dat het bijbrengen van respect een inspanning vraagt van scholen, maar dat ze daar niet op afgerekend kunnen worden – tenzij je een ondergrens niet bewaakt, zoals wanneer leerlingen zich onveilig voelen of ten onrechte ongelijk behandeld worden.¹⁶

In de memorie van toelichting staan vier procesdoelen. Zo zien we dat de wetgever van scholen vraagt om

- een *visie* te formuleren (dit hoofdstuk) en
- een ononderbroken leerproces mogelijk te maken. Met andere woorden, de wetgever verwacht dat scholen een *doorlopende leerlijn* aanbieden (zie hoofdstuk 4).
- een *schoolcultuur* te bevorderen die in lijn is met de basiswaarden van de democratische rechtsstaat, waarbij leerlingen dagelijks zouden moeten kunnen oefenen met de basiswaarden en eventuele botsingen tussen die basiswaarden. De Inspectie ziet er op dit moment niet zo streng op toe dat dat dagelijks gebeurt, maar met enige regelmaat oefenen met de basiswaarden kan leerlingen wel helpen om ze goed te begrijpen en zelf te handelen (hierover meer in hoofdstuk 6).
- *kwaliteitszorg* voor burgerschapsonderwijs in te richten en verantwoording af te leggen (hierover meer in hoofdstuk 11).

Naast de wet Verduidelijking burgerschapsopdracht zijn er bestaande kerndoelen en worden er nieuwe kerndoelen specifiek voor burgerschap ontwikkeld. Daar hoeft je als school ten tijde van het schrijven van dit boek nog niets mee. Het kan zijn dat je er al op wil anticiperen. Daarom behandelen we ze samen met de doorlopende leerlijn in hoofdstuk 4.

Schoolspecifieke doelen

In Nederland kennen we de vrijheid van onderwijs. Die nodigt scholen uit om hun eigen waarden te formuleren en het onderwijs op basis daarvan mede vorm te geven. Bovendien zijn niet alle leerlingenpopulaties hetzelfde: de uitdagingen waar leerlingen mee worstelen kunnen variëren van stad tot platteland en van wijk tot buurt. Daarom biedt de huidige wetgeving ook veel ruimte aan scholen om hun eigen, schoolspecifieke burgerschapsdoelen te formuleren. Sterker nog, de wet en het toezichtskader stellen scholen zelfs verplicht om een schoolspecifieke aanpak te ontwikkelen.

Scholen zijn vrij om eigen waarden en accenten toe te voegen, zolang ze daarmee binnen de wettelijke kaders blijven. In onze samenwerkingen met scholen merken we dat dit onderdeel van de wet echt een kans is om het burgerschapsonderwijs vorm te geven op een manier die bij je school, je leerlingen en je team past. We hebben een

methodiek ontwikkeld waarmee je in korte tijd kan bepalen welke schoolspecifieke aanpak het beste past.

Als je je eigen schoolspecifieke burgerschapsdoelen wil formuleren, kun je daarvoor inspiratie opdoen op verschillende plekken. Wanneer je op een school voor bijzonder onderwijs werkt, kun je natuurlijk in je religie of levensbeschouwing waarden vinden, zoals naastenliefde of rentmeesterschap. We hebben inmiddels de nodige ervaring in het combineren van religieuze waarden met democratische en rechtsstatelijke waarden, waarmee het gesprek met meer orthodox-religieuze ouders/verzorgers makkelijker wordt. Veel algemeen bijzondere scholen hebben bovendien een schoolconcept waarin een aantal waarden naar voren komt. Het Daltononderwijs probeert bijvoorbeeld zelfstandigheid en initiatiefrijkheid te bevorderen, om zo leerlingen te helpen zich tot *fearless human beings* te ontwikkelen. Maar ook het openbaar onderwijs heeft kernwaarden die sinds 2020 dicht op de basiswaarden zitten, namelijk vrijheid, gelijkwaardigheid en ontmoeting.

Soms benadrukken we in wat goed burgerschap is slechts één aspect, zoals dat je moet weten hoe de samenleving werkt. Of dat je moet kunnen nadenken en praten over wat je eerlijk vindt en waarom. Dat je weet hoe je invloed uit kan oefenen. Of dat je respectvol moet zijn, kritisch moet kunnen denken, of rekening moet houden met anderen.¹⁷ Het is een valkuil om je op een van deze aspecten te focussen: als je leerlingen zelfstandiger wil maken als burger, helpt het om aandacht te hebben voor al deze aspecten, op welke school je ook werkt.

Persoonlijke doelen

In onze samenleving kennen we gewetensvrijheid: het staat iedereen vrij om eigen overtuigingen en idealen te hebben. Dat geldt ook voor leerlingen. En zelfs al zou je bepaalde idealen of overtuigingen rechtstreeks in de hoofden van leerlingen willen krijgen, dan is de kans van slagen beperkt.¹⁸ Het is beter om leerlingen zelf na te laten denken, ze kennis mee te geven en zaken te laten ervaren.

Je kan leerlingen ook persoonlijke doelen laten stellen die gaan over welke maatschappelijke onderwerpen hen interesseren of welke burgerschapstalenten en rollen in deze fase van hun leven goed bij ze passen. Zoals het helpen oplossen van een ruzie, leren elkaar op een goede manier aan te spreken om het schoolplein netjes te houden, leren schrijven van een brief over een probleem in de school of wijk voor de schoolkrant of lokale krant, als vrijwilliger iets doen voor de buurt, actief worden in de ecoraad of leerlingenraad op school of maatje worden voor nieuwe leerlingen. De ervaring leert dat ruimte laten voor persoonlijke doelen leerlingen kan motiveren.

Het is natuurlijk onbegonnen werk om voor iedere leerling de persoonlijke doelen in je schoolbrede visie te zetten. Wel kun je in de visie kwijt óf je persoonlijke doelen van leerlingen belangrijk vindt, hoeveel ruimte je wil bieden aan die doelen en op welke manier je leerlingen daarbij ondersteunt of stimuleert.

Tips voor de burgerschapsvisie

- Ga met je teamleden om de tafel om te bedenken waar je als school voor staat en wat je leerlingen nodig hebben. Daar kun je een van de werkvormen uit de volgende paragraaf voor gebruiken. Daarna kun je ook met ouders/verzorgers van de school en met leerlingen uit de bovenbouw in gesprek hierover. Je kunt leerlingen vragen wat zij belangrijk vinden voor de school, de buurt, de woonplaats. Kijk welke patronen en waarden je telkens terug ziet komen en gebruik die voor je visie. Pak daarna de wetstekst er nog eens bij.
- Weet dat het toezichtskader van de Inspectie je stimuleert om je burgerschapsonderwijs goed af te stemmen op je leerlingenpopulatie. Dat geldt voor de doelen die je stelt en voor hoe je onderwijs geeft.
- Weet dat de wet Verduidelijking burgerschapsopdracht niet een bepaald beheersingsniveau van je leerlingen verwacht. De wet en de Inspectie geven aan dat je daar enige ruimte in hebt, omdat leerlingen ook met verschillende niveaus beginnen. Wat je doet en welke doelen je stelt moet wél passen bij het ontwikkelingsniveau van je leerlingen.

De basis voor een visie op burgerschap: idealen en de realiteit

Nu we deze indeling in soorten doelen gemaakt hebben, zetten we uiteen op basis waarvan je je schoolbrede visie op burgerschap kunt onderbouwen met een paar concrete oefeningen die je met collega's kan doen.

Een onderbouwde visie op burgerschapsonderwijs begint met een onderbouwd idee over burgerschap. De meeste mensen zijn niet zo gewend om daar expliciet over te zijn. Omdat dat toch verhelderend werkt, laten we hier zien hoe dat stap voor stap kan, in drie routes. Je kan de uitkomsten gebruiken om doelen te formuleren of om beter te begrijpen waarom jullie deze doelen van belang vinden.

Route 1: van samenlevingsideaal naar goed burgerschap

De eerste route naar een visie op burgerschapsonderwijs begint bij het formuleren van idealen over de samenleving: een maatschappijbeeld. Vind je bijvoorbeeld voldoende zorgzaamheid in de samenleving belangrijk? Of gelijkheid? Of juist dat we in onze samenleving een kritische discussie kunnen voeren? Zolang ze binnen de wetgeving passen kun je ze gebruiken in je visie op burgerschap.

VOORBEELD

Stap 1. In een ideale samenleving: nemen we besluiten op een democratische manier, nadat we voldoende informatie hebben verzameld en perspectieven en argumenten hebben uitgewisseld.

Stap 2. Wat moet een leerling dan kunnen en weten? Een leerling moet weten hoe een democratie werkt, wat het verschil is tussen feit en mening, hoe je betrouwbare informatie verzamelt, hoe je je verplaatst in het perspectief van een ander en hoe je het beste je eigen mening kunt geven.

1. De ideale samenleving ziet er zo uit:

1. _____
2. _____
3. _____

De huidige samenleving kent de volgende problemen:

1. _____
2. _____
3. _____

2. De leerling moet als burger dus dit kunnen:

1. _____
2. _____
3. _____

School als ideale minimaatschappij?

Let op: als je denkt dat een school vanaf nu een ideale democratische minimaatschappij moet zijn waarin alles altijd vlekkeloos verloopt, dan trap je in dezelfde valkuil als Jean-Jacques Rousseau tijdens het schrijven van *Émile, of Over de opvoeding*. In een poging om individuen vrijer te maken, stelt hij dat kinderen opgevoed moeten worden in een ideale wereld, waarin ze in verbondenheid met de natuur leren om wat moreel juist is te associëren met wat prettig is. Dat is om praktische redenen natuurlijk niet haalbaar, maar ook niet wenselijk. Een kind dat in een perfecte omgeving wordt opgevoed waarin nooit sprake is van meningsverschil of frictie, leert namelijk niet om zelfstandig na te denken over wat een goede manier van samenleven is, en kan ook niet oefenen met omgaan met verschillende meningen.

Kortom, de school hoeft dus niet de ideale minimaatschappij te zijn. Juist de verschillen tussen ideaal en realiteit kun je benutten als kans om te leren, ook op school. Door leerlingen bijvoorbeeld de kans te geven om mee te praten over wat

er beter kan. Door inspraak te geven bij het oplossen van problemen, veranderen van de sfeer of beleid in de school. Net zoals we de problemen uit de wereld buiten de school kunnen gebruiken om leerlingen mee te laten oefenen.

Tegelijkertijd is het zinnig om je af te vragen in hoeverre je school een afspiegeling is van de bredere samenleving. Daar wil je namelijk je leerlingen wel op voorbereiden. Hebben de meeste kinderen relatief rijke ouders/verzorgers? Of juist niet? Lijken leerlingen op elkaar qua etniciteit, huidskleur of geloof? Dan zijn dat goede redenen om te zorgen dat ze via lesmateriaal, boeken en verhalen in aanraking komen met andere manieren van leven, overtuigingen en ervaringen, of door samen te werken met andere scholen, bewust mensen uit te nodigen in de klas, of leerlingen op andere wijze in contact te brengen met andere groepen in de samenleving.

Route 2: van problemen in de samenleving naar goed burgerschap

We kunnen ook beginnen met problemen die nu in de samenleving spelen, waarvan we vinden dat leerlingen erop voorbereid moeten zijn of een bijdrage kunnen leveren aan het oplossen ervan. Indirect gaat ook deze vraag over idealen – we vinden iets namelijk pas een probleem als het een doel of ideaal hindert.

VOORBEELD

Stap 1. In de huidige samenleving: is informatie niet altijd betrouwbaar – soms worden meningen als feiten gepresenteerd en verspreiden mensen *fake news*.

Stap 2. Wat moet een leerling dan kunnen en weten? Onderscheid maken tussen feit en mening, een paar betrouwbare bronnen kennen, begrijpen waarom *fake news* gemaakt en vaak snel gedeeld wordt.

1. De ideale samenleving ziet er zo uit:

1. _____
2. _____
3. _____

De huidige samenleving kent de volgende problemen:

1. _____
2. _____
3. _____

2. De leerling moet als burger dus dit kunnen:

1. _____
2. _____
3. _____

Bij deze route helpt het om te weten waar je leerlingen nu en later tegenaan lopen. Worden ze niet gehoord? Of is de samenleving vooral ingericht rondom de behoeften en de manier van leven van deze groep? Worden sommige leerlingen buitengesloten of gediscrimineerd, bijvoorbeeld op basis van sociaaleconomische klasse, opleidingstype van de ouders/verzorgers of afkomst? Krijgen ze te maken met klimaatverandering, of leven verschillende groepen in hun wijk langs elkaar heen? Dat kan per school verschillen. We raden je wel aan om focus aan te brengen: je kan en hoeft niet elk maatschappelijk probleem te behandelen. Sterker nog, je kan zelden vanuit het onderwijs een maatschappelijk probleem oplossen. Wat wel kan, is leerlingen toerusten met de kennis en vaardigheden om – als ze dat willen – nu in het klein of later in het iets groter een bijdrage te leveren aan een oplossing. Als je al een visie op burgerschapsonderwijs hebt, kun je deze informatie over je leerlingen gebruiken om de visie nog verder op maat te snijden en je keuzes te onderbouwen.

Werkvorm: doem- en droomscenario's

Het gesprek over een visie op burgerschap kun je op verschillende manieren op gang brengen. Een toegankelijke manier is door met droom- of doemscenario's aan de slag te gaan. We merken dat op de meeste basisscholen de droomscenario's het populairst zijn.

Een droomscenario maken gaat als volgt:

1. Ga in groepjes van twee of drie zitten.
2. Kies een of twee ontwikkelingen waar je hoop van krijgt.
3. Stel dat deze trend nog een jaar of vijftien doorzet. Hoe ziet de wereld er dan uit?
4. Vat je droomscenario in een minuut samen, zo beeldend mogelijk.

En bedenk vervolgens dat je als school niet alles kan bereiken, maar wel leerlingen gericht iets mee kan geven. Als je leerlingen een of twee dingen mee kan geven die zo'n droomscenario waarschijnlijker maken, welke dingen zouden dat dan zijn?

Een doemscenario bedenken kan ook leuk zijn, dat gaat als volgt:

1. Ga in groepjes van twee of drie zitten.
2. Kies een maatschappelijke trend waar je je het meest zorgen over maakt.
3. Stel dat deze trend nog een jaar of vijftien doorzet. Hoe ziet de wereld er dan uit?
4. Vat je doemscenario in een minuut samen, zo beeldend mogelijk.

Hier stel je vervolgens de vraag: als we onze leerlingen een of twee zaken mee kunnen geven die zo'n doemscenario kunnen helpen voorkomen, welke dingen zouden dat dan zijn?

Met deze werkvorm kun je collega's (en eventueel ook ouders/verzorgers of leerlingen uit groep 8) laten ervaren dat ze al regelmatig over burgerschapsthema's en waarden nadenken. De oefening laat daarnaast zien wat jullie gedeelde idealen en zorgen zijn.

Route 3: van een beeld over mensen naar een passende samenleving

Een wat minder vaak gebruikte route gaat over mensen. Daarin begin je met hoe mensen zijn, wat hun kwaliteiten en valkuilen zijn. Bijvoorbeeld dat leerlingen soms schreeuwen of klappen uitdelen als ze het niet met elkaar eens zijn. Om vervolgens te bedenken hoe we in een ideale samenleving met boosheid omgaan, zoals dat je leert zeggen waarom je boos bent en zo nodig even afkoelt in plaats van je vuisten te gebruiken. Om ten slotte te bedenken wat leerlingen dan moeten leren om die ideale samenleving dichterbij te brengen. Bij deze en de vorige werkvormen geldt dat het genoeg is om een grove schets te maken van wat leerlingen moeten kunnen en weten. Je kan daarna in je doorlopende leerlijn altijd preciezer per leerjaar aangeven wat leerlingen te leren hebben.

VOORBEELD

Stap 1. Mensen: vinden verschillende dingen belangrijk in het leven, variërend van individuele belangen zoals geld verdienen en rijk worden tot collectieve belangen zoals zorgzaam zijn voor anderen of levensbeschouwelijke belangen zoals leven volgens de regels van hun geloof.

Stap 2. In een ideale samenleving: gaan we die verschillen niet uit de weg. Als er botsingen uit voortvloeien, dan lossen we die zo rechtvaardig en vreedzaam mogelijk op.

Stap 3. Wat moet een leerling dan kunnen en weten? Een leerling moet dan bijvoorbeeld begrijpen welke verschillende belangen er spelen rond een onderwerp, wat diens eigen perspectief daarop is, zich in het perspectief van een ander kunnen verplaatsen, om kunnen gaan met botsingen en tot een oplossing komen die de verschillende belangen meeweegt.

1. Mensen zijn:

1. _____
2. _____
3. _____

3. De leerling moet als burger dus dit kunnen:

1. _____
2. _____
3. _____

2. De ideale samenleving ziet er daarom zo uit:

1. _____
2. _____
3. _____

Heb je nu scherper wat jullie de leerlingen willen leren over burgerschap op school? Super. Dan kun je dat in je visie zetten in een paar globale leerdoelen en verwerken in de uitgangspunten voor je schoolcultuur.

Een visie op burgerschapsonderwijs

Tot dusver hebben we vooral behandeld hoe je tot een visie op goed burgerschap kunt komen. In deze paragraaf behandelen we hoe je een visie op burgerschapsonderwijs kunt formuleren. In je visie op burgerschapsonderwijs hoeft je natuurlijk nog niet in detail kwijt hoe je het onderwijs vorm wil geven. Tegelijkertijd kan het geen kwaad om, nu je een visie op goed burgerschap hebt, ook alvast over de uitgangspunten van het onderwijs zelf na te denken. Wil je bijvoorbeeld expliciet aandacht besteden aan *transfer*, zodat leerlingen het geleerde ook in een andere context kunnen toepassen? En hoe kijk je eigenlijk aan tegen de omgeving – trek je met de school de samenleving in, en werk je samen met sportverenigingen of jongerenwerk?

Welke verwachtingen zitten er in de visie?

Een belangrijke vraag bij het formuleren van je schoolbrede visie op burgerschapsonderwijs is welke verwachtingen je hebt van leerlingen en collega's. Daar heeft de wetgever ook iets over te zeggen. Het is namelijk de bedoeling dat je leerlingen in ieder geval informeert over en respect bijbrengt voor de waarden van de democratische rechtsstaat en voor de zeven types diversiteit. Mocht je dat niet van plan zijn geweest, dan beperkt het wetsvoorstel je vrijheid.

We zien dat in de onderbouw leerlingen gebaat zijn bij duidelijke regels en het oefenen met samenleven in het klein, zoals hoe je ruzies oplost. Dan bepaal je hoe leerlingen zich moeten gedragen, met goede reden. In de middenbouw kun je leerlingen laten oefenen met gespreksvaardigheden en inspraak in de klas en ze leren over gelijke behandeling en verschillen en overeenkomsten tussen mensen. In de bovenbouw kun je leerlingen wat vaker met verschillende perspectieven confronteren en ze zelf laten nadenken over wat ze goed of eerlijk vinden. De vraag is waar je grenzen wil trekken. Wat moedig je aan, wat mag en wat mag niet? De visie zegt natuurlijk ook iets over hoe je als team met elkaar wil omgaan en welke accenten je legt in je schoolcultuur. Hoe kunnen we immers onderwijs geven over hoe je omgaat met verschillen als we dat zelf niet goed doen in ons team?

Waar trekken we de grens?

Ook leerlingen hebben vrijheid van meningsuiting. Maar wat doe je als leraar wanneer een leerling zich kwetsend of generaliserend uitlaat over een andere leerling of groep mensen? Of als leerlingen een klasgenoot uitsluiten, aangemoedigd door hun ouders/verzorgers?

Dit soort situaties stelt je als leerkracht voor pedagogische uitdagingen. Daar gaan we in hoofdstuk 9 dieper op in. Voor het formuleren van je visie op burgerschap zijn

het dankbare voorbeelden. Je kan je visie er namelijk mee aanscherpen, met name in hoe je onderwijs geeft en welke ondergrens je voor je schoolcultuur wil hanteren. Probeer eens soortgelijke voorbeelden te vinden uit je eigen schoolpraktijk. Dan kun je vervolgens onderscheid maken tussen situaties waarin:

- Een leerling uitspraken doet die misschien afwijken van wat je zelf vindt, maar het leerproces van andere leerlingen niet in gevaar brengt.
- Uitgangspunten voor goed burgerschapsonderwijs worden geschonden door leerlingen, bijvoorbeeld doordat andere leerlingen zich (te lang) (te) onveilig voelen.
- Het handelen of spreken van leerlingen strafbaar is.

Je kunt in je visie alvast anticiperen op deze situaties, door duidelijk te maken dat er bepaalde regels gelden op school, bijvoorbeeld op het gebied van gelijke behandeling, geweld en discriminatie en uitsluiting. Dan kun je zowel de leerlingen als de ouders/verzorgers erop aanspreken wanneer de afspraken niet worden nagekomen. Op veel basisscholen is het gelukkig al praktijk om aan het begin van het jaar gezamenlijk klassenregels op te stellen – bouw daar gerust op voort als dat bij jou ook zo is.

Vage formuleringen die we tegenkomen in sommige burgerschapvisies

Voorbeeld 1: ‘Op onze school ontwikkelen leerlingen zich tot verantwoordelijke burgers, met zelfvertrouwen en verantwoordelijkheidszin, die zich inzetten voor de samenleving.’

Dat klinkt op het eerste gezicht goed. Maar wat bedoelt deze school precies met verantwoordelijkheidszin en je inzetten voor de samenleving? Is iedere willekeurige manier van samenleven wenselijk of hebben we een bepaald soort samenleving voor ogen? De visie bevat nu geen ethische kern, bijvoorbeeld op basis van democratische basiswaarden. En daarnaast: zelfvertrouwen is fijn om te hebben, maar is niet iets dat specifiek voor burgerschap van belang is.

Voorbeeld 2: ‘Op onze school mag je jezelf zijn.’

Het is zonder meer een mooi streven, dat iedereen zichzelf mag zijn. Maar we weten ook dat dat niet zo simpel is. Soms moet je je aanpassen, omdat de situatie dat van je vraagt of omdat het beter is voor het gemeenschappelijk belang. En als je mensen bij elkaar zet zijn er sociale dynamieken, waarbij soms een groep dominant is en andere leerlingen zich vervolgens niet altijd vrij voelen om volledig zichzelf te zijn. Want dan loop je het risico gepest te worden. Dus als je opschrijft dat je leerlingen en collega's op school zichzelf mogen zijn, schrijf dan ook op hoe je dat in de praktijk verzorgt. Zorg dat je geregeld verkent of

mensen dat ook echt zo ervaren, ook wanneer ze onderdeel zijn van een minderheidsgroep. En als dat niet zo is, is het nodig om als school je verantwoordelijkheid te nemen en daar actief iets aan te doen.

Wat stimuleren we, wat willen we graag voor onze leerlingen?

Het is ook de moeite waard om met het team te verkennen wat je wil stimuleren en dit in de visie te zetten. In Nederland kennen we gewetensvrijheid en dat betekent dat iedereen vrij is om zijn of haar eigen mening te vormen. Tegelijkertijd is het handig om, bijvoorbeeld in klassikale discussies, niet in de valkuil te lopen dat iedere mening even zwaar telt. Want dat is natuurlijk niet zo: het maakt uit of je kan vertellen waarom je iets vindt. Of wat je voorstelt alleen goed is voor jou, of ook voor anderen, en welke voor- en nadelen dat heeft. En of het binnen de kaders van de wet en de mensenrechten valt. Voor leerlingen is het gaandeweg de basisschool ook van belang om het verschil tussen feiten en meningen te leren, en tussen meningen die onderbouwd zijn en die dat niet zijn.

Als school of als leerkracht kun je ook democratische spelregels hanteren, zoals *je mag scherp zijn op de inhoud, maar wees zacht op de persoon*. Of: we luisteren en checken of we het hebben begrepen, voordat we reageren. Of: als we het niet zeker weten, zoeken we het uit. Simpele gesprekstechnieken, zoals eerst herhalen wat de ander zei voor je reageert, kunnen ook helpen om leerlingen beter te laten luisteren.

Aandacht voor transfer

Het leven op school is een voor de hand liggende toepassingscontext voor burgerschap. Als leerlingen op school immers niet hun conflicten kunnen oplossen of kunnen zeggen als ze het ergens niet mee eens zijn, hoe kunnen we dan verwachten dat ze dat elders wel doen? Hoe zorg je dat de geleerde lessen op school mee worden genomen naar andere plekken waar leerlingen zich moeten verhouden tot anderen en democratisch kunnen samenleven?

Dit is geen uniek probleem voor burgerschapsonderwijs. Als leraar hoop je dat leerlingen het geleerde uiteindelijk ook in de echte wereld kunnen toepassen. Dat heet *transfer*, en gaat niet vanzelf. Als school is het daarom verstandig om na te denken over de vraag hoe de kans vergroot kan worden dat er *transfer* plaatsvindt. Daar zijn verschillende strategieën voor te bedenken. Sommige scholen gebruiken bijvoorbeeld realistische opdrachten of laten leerlingen in een project een maatschappelijk probleem uit de echte wereld oplossen. Andere idee is leerlingen in de klas te laten oefenen met een democratische vaardigheid, zoals in een meningsverschil samenvatten wat de ander heeft gezegd voordat je reageert, en ze de opdracht geven om dat de komende dagen te oefenen in gesprek thuis, met leeftijdsgenoten bij het buitenspelen of op de hobby- of sportclub. Of een democratische basiswaarde met elkaar te bespreken en als huiswerkopdracht voorbeelden van die basiswaarde in de praktijk te verza-

melen. Je kunt leerlingen laten nadenken en praten in de les over wat solidariteit betekent voor jou en wat voorbeelden van solidariteit zijn. Geef ze vervolgens een week om beelden of voorbeelden te verzamelen daarvan. De ene leerling komt misschien terug met een foto van een vrijwilliger die afval opruimt op straat, de ander met een voorbeeld van haar broertje dat een koekje voor haar had bewaard, de derde met een handtekeningactie in de wijk voor betere speeltoestellen voor de kinderen van het asielzoekerscentrum.

De maatschappij erbij betrekken

Voor het realiseren van *transfer* helpt het ook wanneer leerlingen de belangrijkste normen en waarden niet als contextspecifiek interpreteren. In dat geval denken ze dat een norm als elkaar laten uitpraten bijvoorbeeld specifiek bij juf Annelies van toepassing is, maar elders niet. De eerste stap bestaat uit binnen de school op een lijn komen met je collega's en daarnaar handelen. Als dat gelukt is, kun je ook de omgeving erbij betrekken, bijvoorbeeld door pedagogische coalities te smeden met sportverenigingen of het jongerenwerk en af te spreken dat ze allemaal volgens een aantal principes werken, bijvoorbeeld in de omgang met conflicten. Op die manier ervaren jongeren normen die voorheen als schoolspecifiek werden opgevat, nu als algemeen geldend.

Stichting De Vreedzame Wijk heeft ervaring met het smeden van pedagogische coalities, bijvoorbeeld door leerlingen deel te laten nemen aan een wijkraad met daarin vertegenwoordigers van verschillende scholen, een maatschappelijke organisatie, iemand van de gemeente, een wijkagent. Een pedagogische coalitie organiseren kost tijd, maar je kan ook op andere manieren proberen om de maatschappij erbij te betrekken. Je kunt maatschappelijke organisaties zoals de voedselbank in de school uitnodigen en leerlingen een inzamelingsactie laten organiseren in de wijk. Of je kunt organisaties vragen om een specifiek maatschappelijk probleem te presenteren in de klas, waar leerlingen vervolgens onderzoek naar mogen doen en oplossingen voor mogen bedenken. Of je vraagt ze om een gastles te geven. Je kunt meer lezen over het benutten van burgerschapskansen rondom de school in hoofdstuk 10.

Keuzes, confrontaties en inspelen op je leerlingenpopulatie

De filosoof Hannah Arendt noemt de school een tussenruimte, waarin leraren naar eigen inzicht leerlingen een selectie van de wereld kunnen laten zien. De mate waarin je als school of docent leerlingen wil confronteren met de wereld en hun eigen positie daarin, is iets om over na te denken.

Een voorbeeld van een redenering kan zijn: 'Onze leerlingen ervaren vaak uitsluiting in de samenleving op basis van hun religieuze achtergrond. Daarom stimuleren wij met ons burgerschapsonderwijs dat zij zich bewust zijn van hun grondrechten en mensenrechten en weten via welke democratische wegen zij voor hun rechten kunnen opkomen'. Of: 'Onze leerlingen komen veelal uit gezinnen waar voldoende geld is, waardoor het voor hen soms vanzelfsprekend lijkt dat iedereen dezelfde mogelijkhe-

den heeft als zij. Daarom stimuleren we met ons burgerschapsonderwijs dat zij meer leren over de oorzaken van armoede en welke consequenties dat heeft voor de kansen en mogelijkheden van leeftijdsgenoten uit gezinnen met een minder hoge sociaaleconomische status.'

Het beeld van de wereld

Hoe realistisch moet het beeld van de democratische samenleving zijn dat je leerlingen schetst? Bij een te mooie voorstelling van zaken, zoals door te stellen dat de democratie een soepel werkend systeem is waarin kinderrechten en mensenrechten een gegeven zijn, lopen we het risico dat leerlingen het onderwijs ongeloofwaardig vinden of in de war raken, bijvoorbeeld als ze thuis ervaren dat ze niet altijd veilig zijn of te eten hebben of als zij te maken krijgen met discriminatie. Het is krachtiger om bijvoorbeeld uit te leggen wat kinderrechten zijn én wat je kan doen als je ziet dat kinderrechten niet worden gerespecteerd. Of om samen te onderzoeken of mensen in je eigen wijk de kinder- en grondrechten ook echt ervaren.

Realistische verwachtingen zijn ook belangrijk. Je bereikt niet altijd meteen wat je wil, ook niet als je met heel veel kinderen gaat demonstreren bij het gemeentehuis. We willen natuurlijk niet alle hoop de grond in boren, zodat leerlingen bij voorbaat al de moed opgeven of niets meer durven te ondernemen om tot een betere wereld te komen. We moeten zorgen dat ze een realistisch beeld hebben van de mogelijke uitkomsten én tegen een stootje kunnen: proberen iets te bereiken in de school, buurt, wijk of samenleving betekent soms je neus stoten, vaak iets kleins bereiken, en een enkele keer precies datgene bereiken wat je voor ogen had. En: als je helemaal niets doet, verandert er vaak ook niets. Het kan helpen om leerlingen voorbeelden te laten zien van acties die eerst op weerstand stuitten, maar later toch tot verandering hebben geleid. Leerlingen lijken het meest te hebben aan realistisch en hoopvol onderwijs.

De positie van de leerling

Naast een beeld van de wereld, hebben we de positie van de leerling. Moeten kinderen uit villawijken weten dat lang niet alle kinderen dezelfde toegang hebben als zij tot bijlessen, hobby's, vakanties en gezonde voeding? En moeten wij ze in contact brengen met kinderen of volwassenen die minder rijk zijn, om zich vervolgens af te vragen of die verschillen rechtvaardig zijn? Zo'n kritische benadering van diversiteit, met aandacht voor fundamentele thema's als machtsverhoudingen en ongelijkheid, is nog geen standaardpraktijk, maar wel de moeite waard.¹⁹ Je kan vaak niets doen aan hoe bevoorrecht je bent, maar wel aan hoe vanzelfsprekend je dat vindt en hoe je vervolgens handelt.

Nog lastiger, maar minstens net zo relevant, is de vraag of kinderen die vanwege hun geboorteplaats, afkomst, huidskleur, gender, religieuze achtergrond en/of de opleiding van hun ouders/verzorgers in de samenleving minder kansen krijgen, met dit gegeven moeten worden geconfronteerd. Als we dat niet doen, bereiden we ze onvol-

doende voor op de samenleving. En voor leerlingen die al seksisme, discriminatie of uitsluiting hebben ervaren is het ongeloofwaardig als we net doen alsof deze realiteit niet bestaat. Als we het wel doen, is het belangrijk om te voorkomen dat ze fatalistisch worden. Bijvoorbeeld door leerlingen te leren hoe ze met zulke situaties kunnen omgaan en dit samen via democratische processen kunnen helpen veranderen.

Draagvlak voor je visie

Het kan waardevol zijn om je collega's, leerlingen of ouders/verzorgers te betrekken bij het formuleren van een visie op burgerschap. Een aantal werkvormen, zoals de droom- en doemscenario's van hierboven, leent zich daar goed voor. Net zo goed kun je ervoor kiezen om eerst samen met je werkgroep een visie te formuleren en die in een later stadium te toetsen aan leerlingen, ouders/verzorgers of collega's. Daar maak je het hen in ieder geval makkelijker mee. Onze ervaring met leerlingen is dat zij makkelijker praten over welke maatschappelijke onderwerpen ze zouden willen leren dan over burgerschap in algemene zin. In hoofdstuk 8 bespreken we manieren om ouders/verzorgers te betrekken bij je burgerschapsonderwijs.

Tot slot

Wanneer wij samen met scholen een visie op burgerschapsonderwijs opstellen, schrijven we vaak drie tot vier pagina's tekst. Het is een tekst die voor elke collega goed leesbaar, herkenbaar en aansprekend is. Daarin staan in elk geval de aanleiding, een korte beschrijving van je leerlingenpopulatie en hoe je daarop inspeelt, de belangrijkste leerdoelen op hoofdlijnen en een paar uitgangspunten voor de schoolcultuur. Telkens niet in algemene zin, maar gericht op het burgerschapsonderwijs. Optioneel zijn alinea's over hoe je onderwijs wil geven, of je ouders/verzorgers en de omgeving van de school daarbij wil betrekken, welke uitgangspunten voor kwaliteitszorg je hanteert of hoe je de komende jaren burgerschapsonderwijs blijft ontwikkelen. Die kun je ook in bijlages of aparte documenten onderbrengen.

We zouden het na dit hoofdstuk al bijna vergeten, maar een visie is op zichzelf natuurlijk niets waard. Pas wanneer de visie in de praktijk wordt gebracht, levert het wat op. Zoals gezegd kun je visies altijd herijken en aanpassen. Staar je dan ook niet blind op het schrijven van de perfecte visie en maak naar eigen inzicht gebruik van de overwegingen, tips en werkvormen uit dit hoofdstuk. Houd je ervan om een visie concreet te maken? Dan kom je in de volgende hoofdstukken aan je trekken.

4

Een doorlopende leerlijn

Bram Eidhof en Marieke van der Gaag

In Nederland zijn scholen gewend dat het curriculum wettelijk is vastgelegd in kerndoelen en gebruiken we vaak methodes voor ons onderwijs. Voor burgerschapsonderwijs ligt er een burgerschapsopdracht en zijn er conceptkerndoelen, maar het zal nog een paar jaar duren voor die worden verwerkt in methodes. Dit betekent dat je niet blind kunt varen op een methode en dat je als school zelf een doorlopende leerlijn moet ontwikkelen en implementeren. Dat is een specialistische klus en kost tijd. Het voordeel is dat je kan kiezen welke vakken en leergebieden je laat bijdragen aan het burgerschapscurriculum. Je kunt er in het proces bovendien voor zorgen dat burgerschap gaat leven in de school: dat het niet alleen beperkt blijft tot een paar afgebakende lesuren, maar daadwerkelijk onderdeel wordt van het klassenklimaat, de schoolcultuur en de professionele cultuur.

Als je ondertussen hebt gemerkt dat het maken van een doorlopende leerlijn een uitdagende klus is, ben je niet alleen. De Inspectie let tijdens het schrijven van deze editie met name op de aanwezigheid van een samenhangend en doelgericht curriculum voor burgerschap en in hoeverre je die in de praktijk brengt. Ze gaf in 2023 om die reden meer dan 60% van de basisscholen een herstelopdracht.²⁰ In de afgelopen jaren hebben we voor veel scholen en schoolbesturen een doorlopende leerlijn burgerschap ontwikkeld. In dit hoofdstuk combineren we die ervaringen en de feedback van scholen en de Inspectie op deze leerlijnen met wetenschappelijke inzichten en schetsen we het proces van curriculumontwikkeling stap voor stap. Zo laten we je zien welke keuzes je kan maken tijdens de ontwikkeling van een leerlijn.

In dit hoofdstuk behandelen we achtereenvolgens:

- Waarom je een doorlopende leerlijn zou willen maken.
- Wat een doorlopende leerlijn is.
- Hoe je een doorlopende leerlijn kan ontwikkelen.

Tot slot besteden we extra aandacht aan de vraag hoe je de basiswaarden van de democratische rechtsstaat goed in je curriculum krijgt.

Waarom een doorlopende leerlijn voor burgerschap?

Een herstelopdracht van de Inspectie kan je directeur overtuigen om eindelijk prioriteit te geven aan burgerschapsonderwijs. Maar het is natuurlijk niet de beste reden om aan een doorlopende leerlijn te werken. De beste reden blijft de leerling. Die ontwikkelt zijn of haar burgerschapskennis, -vaardigheden en -houdingen met meer diepgang en duurzaamheid wanneer je een goede, doorlopende leerlijn hebt. Dat blijkt keer op keer uit onderzoek.²¹ Het is zelfs de meest robuuste bevinding uit onderzoek naar burgerschapsonderwijs. Gek is dat niet. Want ook hier geldt: oefening baart kunst.

Wat is een doorlopende leerlijn?

Een doorlopende leerlijn betekent dat je in elk leerjaar werkt aan burgerschapsleerdoelen, die op elkaar voortbouwen. De wet en het onderzoekskader van de Inspectie vragen van je om het burgerschapsonderwijs *doelgericht* te maken. Dat betekent dat het duidelijk is aan welke concrete leerdoelen wordt gewerkt. Het moet voor de Inspectie *herkenbaar* zijn. Dat wil zeggen dat je in de praktijk ook invulling moet geven aan de leerdoelen, dat je als de Inspectie langskomt aan kan wijzen in welke groep en in welk vak, leergebied of project aan een leerdoel wordt gewerkt. Het moet ook *samenhangend* zijn. Dat betekent dat de leerdoelen logisch op elkaar voortbouwen. De begrippen in het toezichtskader blijven vaak abstract, daarom lichten we ze in dit hoofdstuk toe.

Moeten we in groep 3 al beginnen over verkiezingen?

Soms lijkt het alsof burgerschap alleen maar gaat om zaken als stemrecht, verkiezingen en de scheiding der machten. Dat ligt breder: burgerschap gaat over leren samenleven. In Nederland gaat het om samenleven met verschillende vrijheden, waarbij de wetten voor iedereen gelden (gelijkheid) en we ook voor elkaar zorgen en rekening houden met elkaar (solidariteit). Maar dat leren samenleven begint al voor je naar de basisschool gaat. Op de kinderopvang, op het buurtplein en thuis wordt namelijk ook al samengeleefd. En bots je soms, zorg je voor elkaar of werk je samen. En leer je omgaan met verschillen tussen mensen, met verschillen in mening en oefen je in het oplossen van kleine conflicten die groot kunnen voelen. Als school heb je het makkelijker als leerlingen thuis en in de buurt dezelfde waarden en omgangsvormen hebben meegekregen als die je op school graag zou zien. Als dat niet zo is, is het soms harder werken, maar heb je ze ook des te meer te bieden om zich daarna goed staande te kunnen houden als democratisch burger in de verschillende contexten waarin zij zich nu en later zullen bewegen.

Dus nee, je hoeft in groep 3 niet al over verkiezingen te beginnen. Je kan aan de slag met burgerschap op een manier die bij de ontwikkelingsfase van je leerlingen past, wat je waarschijnlijk al dagelijks doet. Bijvoorbeeld door leerlingen te laten oefenen met het oplossen van ruzie, of met het respecteren van elkaars grenzen, of met naar elkaar omkijken en rekening houden met elkaar, of met andere alledaagse situaties die gaan over leren samenleven.

Voordat je een doorlopende leerlijn gaat ontwerpen

We weten nu wat de proceseisen zijn: doelgericht, herkenbaar en samenhangend. Dat betekent dat we bijna klaar zijn om een leerlijn te ontwikkelen. Voor je aan de slag gaat is het handig om drie dingen in het achterhoofd te houden.

Weet wat een burgerschapsleerdoel is

Blijf je bewust van wat wel en niet een burgerschapsdoel is. Je kan daarvoor de definitie van burgerschapsonderwijs uit hoofdstuk 2 gebruiken.

Een veelvoorkomend misverstand is dat sociaal-emotioneel leren (SEL) hetzelfde is als burgerschapsonderwijs. Bij SEL leer je omgaan met jezelf, je emoties en met de ander. Bij burgerschap gaat het om leren samenleven, zowel met anderen in je directe omgeving als in meer maatschappelijke en politieke contexten, waarbij je ook kritisch leert nadenken over hoe er wordt samengeleefd, of dat eerlijk gaat en hoe je dat kan veranderen. Kortom, SEL en burgerschap kennen enige overlap (zeker in groep 1, 2 en 3) en kunnen elkaar versterken, maar kennen ook belangrijke verschillen.²²

Een ander misverstand is dat het behandelen van een maatschappelijk onderwerp een vorm van burgerschapsonderwijs is. Het is bijvoorbeeld niet genoeg om je leerlingen te vertellen wat klimaatverandering is, dat er verschillen zijn tussen rijk en arm, of dat er allerlei manieren zijn waarop mensen met elkaar kunnen samenleven: hertrouwde samengestelde gezinnen, lesbische of homoseksuele stellen, woongroepen, grootouders die bij de kinderen inwonen. Die kennis is heel waardevol, maar dat maakt het nog geen burgerschapsles. Het wordt pas burgerschap wanneer je er in een groep of (politieke) gemeenschap iets mee wil of moet – een oplossing wil vinden voor een maatschappelijk probleem, er een discussie of meningsverschil over hebt, of tot een gezamenlijk besluit wil komen. Dan moet je de voor- en nadelen van verschillende oplossingen met elkaar bespreken, bedenken wat eerlijk is, je in het perspectief van een ander kunnen verplaatsen en als het even kan met elkaar een oplossing vinden.

We zien dat er veel over burgerschapsonderwijs wordt geschreven en gezegd, en dat er soms slordig met het begrip wordt omgesprongen. Dus het is niet gek wanneer er bij de collega's met wie je samenwerkt verschillende ideeën leven over wat burgerschap is. We raden je daarom aan om eerst met elkaar te bespreken wat jullie precies bedoelen als je het over burgerschap hebt.

Een doorlopende leerlijn of meerdere leerlijnen?

Een ander punt waar soms verwarring over ontstaat is of er nu één doorlopende leerlijn moet komen of meerdere doorlopende leerlijnen. Hoe zit dat?

De wet Verduidelijking burgerschapsopdracht zegt dat je onder meer aandacht moet besteden aan democratie en diversiteit. Het is handig om leerdoelen binnen die thema's te clusteren, zodat ze logisch op elkaar voort kunnen bouwen. Moet je daar aparte leerlijnen voor maken? Of aparte onderdelen binnen een leerlijn? Dat hangt af van hoe je de verschillende onderdelen noemt.

In dit hoofdstuk spreken we over het geheel (alle onderdelen bij elkaar) als de doorlopende leerlijn. De belangrijkste onderdelen, bijvoorbeeld een cluster van leerdoelen over diversiteit, noemen we pijlers. Een pijler kent dus inhoudelijk met elkaar samenhangende leerdoelen, die elk leerjaar op elkaar voortbouwen.

Een doorlopende leerlijn ontwerpen kost tijd

Niets is zo vervelend als na een flinke reis denken dat je bijna op je vakantieadres bent om er vervolgens achter te komen dat je verkeerd bent gereden en nog honderden kilometers moet omrijden. Toch is dat wat we regelmatig zien op scholen. Zo zien we wel eens dat de leerlijn is gevuld met leeractiviteiten in plaats van leerdoelen. Of dat de leerdoelen niet per leerjaar op elkaar voortbouwen, maar voor ieder leerjaar hetzelfde zijn. Of dat er standaard leerdoelen zijn overgenomen van methodes of standaardlespakketten die niet aansluiten bij de visie, de leerlingenpopulatie en/of de eisen van de wet en de Inspectie. En die niet reflecteren wat er allemaal al voor moois gebeurt in de school, waardoor collega's het gevoel hebben dat ze helemaal opnieuw moeten beginnen en eerder ontwikkelde lessen of initiatieven met het badwater worden weggegooid.

Vaak wordt onderschat hoeveel tijd en expertise ervoor nodig is om een solide doorlopende leerlijn burgerschap te ontwikkelen. Een leerlijn ontwerpen, inventariseren en in de praktijk brengen: het lukt vaak niet in een dag of drie en we zien het ook wel eens helemaal stokken. Dus als je de opdracht krijgt van je schoolleider om hiermee aan de slag te gaan, doe jezelf dan een plezier en vraag om voldoende tijd en goede randvoorwaarden, zoals ondersteuning van collega's en steun van je directeur. Niet elke collega zal laaiend enthousiast zijn om burgerschapsleerdoelen aan zijn of haar lessen toe te voegen. Het helpt wanneer je schoolleider waardering uitspreekt voor je collega of collega's die dit wel doen of ze daartoe verplicht.

Aan de slag! Ontwerp je leerlijn

Heb je de randvoorwaarden op orde? Dan ben je nu klaar om een leerlijn te ontwerpen. Dat gaat in stappen. Onze ervaring is dat het ontwikkelproces in de praktijk het beste gaat als je onderstaande volgorde aanhoudt. Maar je kan het natuurlijk ook net anders doen, zoals je ook tijdens het koken op een recept kan variëren als je een ingrediënt niet in huis hebt. Improviseren mag.

1. Begin met je visie

Een goede visie helpt de school om richting te geven aan het burgerschapsonderwijs. Na het lezen van zo'n visie weet je als leerkracht wat er moet van de wet en welke richting je daarbinnen als school op wil. In je visie staan dan doelen op een abstractieniveau als 'onze leerlingen leren over verschillen in de samenleving en hoe daarmee om te gaan', 'onze leerlingen weten wat de democratische basiswaarden zijn, waarom die belangrijk zijn voor de democratie en hoe je die in de praktijk kunt brengen', 'onze leerlingen kunnen een eigen mening geven en onderbouwen over maatschappelijk gevoelige onderwerpen'. Wanneer we met bijzondere scholen werken, formuleren we vaak ook schooleigen doelen als 'onze leerlingen krijgen meer inzicht in de eigen religieuze achtergrond, om zich zo vanuit zelfvertrouwen en een sterker zelfbewustzijn in te kunnen leven in anderen, bij te kunnen dragen aan de samenleving en op te kunnen komen voor hun eigen rechten.'

Het is op dit abstractieniveau dat je pijlers kan formuleren. Je kan dan al langs je collega's om te inventariseren wat ze nu doen aan deze pijlers. Dan weet je wat er al gebeurt en kun je daar rekening mee houden terwijl je een leerlijn ontwikkelt. Collega's vinden het vaak fijn om erkend te worden voor wat ze al doen – zo zorg je dus voor meer draagvlak. Een alternatief is om te inventariseren wat er gebeurt nadat je een leerlijn hebt gemaakt met concrete leerdoelen. Soms is dat makkelijker praten voor collega's, omdat het specifiek is.

2. Teken je ideale leerlijn uit

Vervolgens schets je de ideale leerlijn. Dat doe je door in de pijlers de kennis en vaardigheden die horen bij deze thema's te clusteren. Van heel basaal – leerlingen leren gezamenlijk een beslissing te nemen over een alledaagse activiteit – tot meer geavanceerd: leerlingen leren in een gezamenlijke beslissing rekening te houden met de belangen en wensen van alle betrokkenen. Er zijn twee manieren om je leerlingen in opeenvolgende leerjaren steeds wat meer uit te dagen: door de kennis of vaardigheid complexer te maken, door de toepassingscontext uitdagender te maken of door er zelfstandigheids- of samenwerkingsdoelen aan te koppelen. Zo is samen tot een besluit komen met je klasgenoten een stuk makkelijker over een alledaags onderwerp dat geen invloed heeft op de lange termijn, zoals of we vandaag in de regen buiten gaan spelen of in de gymzaal. Gezamenlijke besluitvorming wordt een stuk uitdagender over een onderwerp dat consequenties heeft op de lange termijn, bijvoorbeeld of we tijdens de lunch in stilte eten, een luisterboek luisteren of televisiekijken, of een onderwerp waar je klasgenoten heel verschillende sterke gevoelens bij hebben, of waarbij je wil proberen een compromis te vinden waar iedereen achter kan staan. In essentie doe je hetzelfde, namelijk gezamenlijke besluitvorming, maar de moeilijkheidsgraad neemt toe.

Schooleigen maken

We zeggen het vaker in dit handboek, en ook hier: het schooleigen maken van je burgerschapsonderwijs is echt de moeite waard. Het maakt het ontwikkelen van burgerschapsonderwijs niet alleen veel leuker en prikkelender, maar het is ook goed voor het draagvlak onder je collega's en goed voor je leerlingen, omdat je je onderwijs zo vormgeeft rond wat ze het meest nodig hebben.

Je kan een doorlopende leerlijn schooleigen maken door:

- naast de wettelijke eisen eigen pijlers te formuleren, waar je in de vorige stap al voorbeelden van zag.
- het vocabulaire van je school terug te laten komen in je leerlijn, als je school eigen woorden en concepten heeft.
- prikkelende leerdoelen te formuleren die passen bij jouw school, zoals dat je leert hoe je kan protesteren of actie ondernemen als je iets wil veranderen in je omgeving.
- goed te luisteren naar je collega's en de ambities die zij hebben voor hun klas: als zij begrijpen wat burgerschapsonderwijs allemaal kan zijn, kan dat vaak prachtige nieuwe leerdoelen opleveren.
- goed in te spelen op wat je leerlingen al vrij goed kunnen en wat juist niet: zo kan het zijn dat je leerlingen het belang van vrijheid al goed inzien, maar nog niet goed begrijpen wat de grenzen zijn aan vrijheid. Of dat ze het belang van solidariteit nog niet snappen, of dat ze veel van diversiteit in religie en afkomst afweten maar nog nooit iemand hebben ontmoet die met weinig geld rond moet komen of niet zoveel snappen van seksuele diversiteit. Met deze informatie kun je er vervolgens voor kiezen om langer stil te staan bij wat je leerlingen nog het meest te leren hebben.

We raden je aan om de pijlers in eerste instantie te splitsen in leerdoelen die over *kennis* en leerdoelen die over *vaardigheden* gaan, om vervolgens te kijken of je houdingen zou willen toevoegen. Samen formuleren welke houdingen je graag bij leerlingen zou zien kan best uitdagend zijn, dus begin met waar je overeenstemming over bereikt.

Verdieping: type leerlijnen

Je kan een leerlijn op verschillende manieren inrichten. Wij richten het vaakst leerlijnen in die een concentrische structuur hebben, ook wel *spiral curriculum* genoemd. Dat wil zeggen dat kennis en vaardigheden ook in opeenvolgende leerjaren terugkomen en telkens worden verdiept en uitgebreid. Een voordeel van deze aanpak is dat je de kennis en vaardigheden vaker oefent, zodat ze beter beklijven. En je kan ze toepassen op verschillende vraagstukken, waardoor je makkelijker de verbinding kan maken met vakken, leergebieden en de schoolcultuur.

Zo kun je omgaan met verschillen en conflicten:

- oefenen met duidelijke gedragsregels in groep 3.
- oefenen in een discussie bij Nederlands in groep 5.
- ervaren door schoolbreed af te spreken hoe je omgaat met ruzie op het schoolplein.
- kennis vergroten door de Tweede Wereldoorlog te behandelen of Mahatma Gandhi en geweldloos verzet bij Wereldoriëntatie of Geschiedenis in de bovenbouw.
- onderzoeken door leerlingen een opdracht te geven of vragen te stellen over mensenrechten en kinderrechten.

Je kunt ervoor kiezen om de leerdoelen vrij te spreiden over leerjaren. Zo verdeel je de last gelijkmatig, al zullen sommige vakken en leergebieden meer bijdragen dan andere. Een variant die onze oud-collega Lieve Heijsters heeft bedacht is om aan de concentrische leerlijn af en toe een intensieve periode met veel aan elkaar gerelateerde leerdoelen toe te voegen. In zo'n periode kun je de focus leggen op een onderwerp als het nieuws en de media, en daar verschillende leerdoelen over kritisch denken en democratie in verwerken.

Een andere insteek is een thematisch curriculum, waarbij inhoudelijke onderwerpen zoals de Tweede Wereldoorlog, seksualiteit of religie centraal staan. Dan is het de kunst om telkens goed de specifieke burgerschapsleerdoelen te formuleren. Het expliciet maken van de logische opbouw vergt dan extra werk, maar het situeert de burgerschapsleerdoelen wel in concrete contexten.

Tip: respect bijbrengen

Nog een tip: de wet Verduidelijking burgerschapsopdracht (zie hoofdstuk 2) vraagt om leerlingen respect voor democratie en diversiteit bij te brengen. Uit onze ervaring met leerlingen weten we dat dat mooi klinkt en soms lastig in de praktijk te brengen is. Respect breng je niet even in een les of twee bij en daarnaast is school niet de enige plek waar kinderen aan invloed zijn blootgesteld. Daarom zouden we je willen aanraden om een leerdoel niet te formuleren als 'leerlingen leren respect te hebben voor onze democratie', maar als 'leerlingen leren de voor- en nadelen van een democratie', 'leerlingen weten dat er verschillende vormen van democratie bestaan in verschillende landen en dat die voortdurend aan verandering onderhevig zijn' en 'leerlingen kennen het verschil tussen een democratie en een dictatuur'. Want wanneer leerlingen er het belang van inzien ontwikkelen ze er ook makkelijker respect voor.

Ervaringen in je leerlijn?

Tot slot kun je expliciet ervaringen opnemen in je leerlijn. Daar ben je niet toe verplicht. Je kunt in principe aan ieder leerdoel een ervaringscomponent toevoegen, door de praktische invulling of het type activiteit dat je verbindt aan dit leerdoel. Ervaringen kunnen gaan over uitwisselingen met leerlingen van een andere school of een project waarin je probeert om iets in de school, wijk of woonplaats te veranderen of beïnvloeden. Met een ervaring kun je leerlingen een ander perspectief geven, kun je ze iets laten voelen, iets laten doen, hun horizon verbreden. Met een ontmoeting kan een vooroordeel ontkracht worden. Het voelt bovendien soms echter dan een reguliere les. Het nadeel van ervaringen is dat je leerlingen er niet gegarandeerd iets van leren. Soms leren ze zelfs iets heel anders dan je bedoeling was. Daarom kun je ze onder een leerdoel scharen, maar weet je niet zeker of het leerdoel behaald wordt.

Goed om te weten: de Inspectie is minder geïnteresseerd in ervaringen als ze niet een duidelijke leeropbrengst hebben. Maar tegelijkertijd hoeven we de interesses van de Inspectie niet leidend te maken in het ontwikkelen van burgerschapsonderwijs. Je zou een recensent van restaurants tenslotte ook niet in dienst nemen als chef-kok.

Aan de slag! Concrete leerdoelen formuleren

Als je op hoofdlijnen de leerdoelen in de pijlers hebt geformuleerd, is het goed stil te staan bij hoe goed je leerdoelen zijn. We zien vaak leerdoelen die zo abstract zijn, dat ze eigenlijk niets meer betekenen, zoals ‘je leert omgaan met verschillen’. Zelfs bij organisaties die verstand van burgerschapsonderwijs of curriculumontwikkeling zouden moeten hebben komen we dat wel eens tegen. Soms is dat een bewuste keuze – zo zijn de nieuwe conceptkerndoelen burgerschap abstract zodat scholen er een eigen draai aan kunnen geven –, maar wat de reden ook is, leerdoelen die te abstract zijn kennen meestal meer nadelen dan voordelen.

In de praktijk is het als leraar veel moeilijker om een goede les te ontwerpen of te geven aan de hand van een te abstract leerdoel dan met een of meerdere meer concrete leerdoelen. Het beoordelen of leerlingen het leerdoel beheersen is een stuk lastiger. Je kan zelfs onbedoeld de werkdruk van collega's onnodig verhogen, omdat het niet precies duidelijk is wanneer het abstracte leerdoel is behaald door leerlingen – en je om het zekere voor het onzekere te nemen nog wat extra's doet. Ook gaan uitgevers er mee aan de haal, die graag hun methodes aan elke school willen kunnen verkopen. Dat leidt in de praktijk nog wel eens tot hele dikke methodes en bijbehorende hoge werkdruk – inclusief onderwerpen die niet behandeld hoeven worden – en tot het vermijden van controversiële uitspraken en onderwerpen, omdat die gevoelig kunnen liggen bij een deel van de scholen. Dat kan beter.

Dus, liever dan een abstract leerdoel als ‘leerlingen weten hoe ze invloed uit kunnen oefenen’ ben je specifiek over wat leerlingen moet weten of kunnen om invloed uit te oefenen. Dan kom je erachter dat er veel manieren zijn om invloed uit te oefenen, variërend van ‘ik weet dat ik een petitie kan starten om invloed uit te

oefenen' tot 'ik kan een brief schrijven aan een krant of politicus over een maatschappelijk thema waarin ik uitleg wat mijn mening is'. Misschien denk je wel dat er zoveel manieren zijn om invloed uit te oefenen, dat het teveel is om die allemaal te behandelen. Dan selecteer je er vijf. Of drie. Zo heb je je doorlopende leerlijn realistischer gemaakt en dat is belangrijk. Want je kan van alles verzinnen, maar een leerlijn burgerschap wordt pas echt waardevol als je 'm ook in de praktijk brengt.

Pas wel op dat je je leerlijn niet vult met leeractiviteiten. Het moeten wel leerdoelen blijven: een (nieuwe) collega moet de ruimte en autonomie voelen om dat doel op een eigen manier invulling te geven. Je zet dus niet in de leerlijn *hoe* je leerlingen leert om een petitie te starten of een brief te schrijven: de werkvorm of lesactiviteit hoort niet in de leerlijn.

Een praktische tip om na te gaan of je leerlijn realistisch is, is om zichtbaar te maken in welk jaar en bij welk vak of leergebied het onderwezen gaat worden. Dan kun je al een eerste inschatting maken of je veel van je collega's vraagt of dat dat reuze meevalt. Het is belangrijk om gedurende het jaar aan de leerdoelen te werken, want we weten dat alleen een projectweek over burgerschapsonderwijs niet genoeg beklijft.

Conceptkerndoelen in de leerlijn

Je kan alvast anticiperen op de conceptkerndoelen burgerschap die SLO heeft opgesteld voor het primair onderwijs. Wees wel gewaarschuwd: het is niet zeker dat ze er ook echt zo zullen komen, dat hangt van de Tweede Kamer af. Ook is niet zeker of de subdoelen en voorbeelden zo blijven, want ze worden eerst nog in de praktijk beproefd. Volgens het ministerie van OCW worden ze op z'n vroegst in schooljaar 2027–2028 ingevoerd.

De conceptkerndoelen burgerschap zijn vrij abstract, dat kan het lastig maken om er een les bij te ontwerpen of vast te stellen of je leerlingen ze beheersen. We raden je daarom aan om ze concreter te maken wanneer je ze in de doorlopende leerlijn verwerkt. Om een voorbeeld te geven: conceptkerndoel Democratische Waarden luidt nu als volgt: 'de leerling geeft aan hoe diens handelen verbonden is met democratische waarden'. Een van de subdoelen daarbij is 'verkennen van de grenzen aan vrijheid, gelijkheid en solidariteit'. Dat kun je bijvoorbeeld concreter en duidelijker maken door een leerdoel te formuleren als 'leerlingen weten dat zij vrijheid van meningsuiting hebben, maar dat daar ook grenzen aan zijn: je mag niet liegen over een ander (laster), je mag niet discrimineren en geen haat zaaien'. Dat lijkt ons een concreet leerdoel voor de leerlingen in groep 7 of 8.

Aan de slag! Inventariseer wat je al doet

Je kan ook op dit moment gaan inventariseren wat je al aan burgerschapsonderwijs doet. Met de concrete leerdoelen in de hand is het soms voor je collega's makkelijker om te benoemen aan welke leerdoelen ze al werken of vrij eenvoudig zouden kunnen werken.

In onze ervaring zijn gesprekken met je collega's een prettige manier om te inventariseren. Dat werkt vaak beter dan een enquête rondsturen. Zeker als je ze voorbereidt, alvast nadenkt over wat ze mogelijk bijdragen aan burgerschap. Een aanvullende manier is om de kerndoelen te analyseren. Hoewel je daarmee niet weet in welk leerjaar ze worden gegeven, levert het inzicht op in wat sowieso al wordt onderwezen in de verschillende vakken of leergebieden. Om je op weg te helpen hebben we de belangrijkste al op een rij gezet:

Tip: verwerk kerndoelen uit andere vakken/leergebieden in je leerlijn

Elke basisschool besteedt al aandacht aan burgerschapsonderwijs. Onder meer via de kerndoelen van Nederlands (NL), Mens en maatschappij (M&M) en Oriëntatie op jezelf en de wereld (OJW).²³ Als het goed is kun je die terugvinden in de methode die je gebruikt. Dan gaat het om de volgende kerndoelen:

- Kerndoel O3 – De leerlingen leren informatie te beoordelen in discussies en in een gesprek dat informatief of opiniërend van karakter is en leren met argumenten te reageren.
- Kerndoel 36 – De leerlingen leren hoofdzaken van de Nederlandse en Europese staatsinrichting en hun rol als burger.
- Kerndoel 37 – De leerlingen leren zich te gedragen vanuit respect voor algemeen aanvaarde waarden en normen.
- Kerndoel 38 – De leerlingen leren hoofdzaken over geestelijke stromingen die in de Nederlandse multiculturele samenleving een belangrijke rol spelen, ze leren respectvol om te gaan met verschillen in opvattingen van mensen, en ze leren respectvol om te gaan met seksualiteit en met diversiteit binnen de samenleving, waaronder seksuele diversiteit.
- Kerndoel 39 – De leerlingen leren met zorg om te gaan met het milieu.
- Kerndoel 47 – De leerlingen leren de ruimtelijke inrichting van de eigen omgeving te vergelijken met die in omgevingen elders, in binnen- en buitenland, vanuit de perspectieven landschap, wonen, werken, bestuur, verkeer, recreatie, welvaart, cultuur en levensbeschouwing. In ieder geval wordt daarbij aandacht besteed aan twee oudere lidstaten van de Europese Unie en twee landen die in 2004 lid werden, de Verenigde Staten en een land in Azië, Afrika en Zuid-Amerika.
- Kerndoel 52 – De leerlingen leren over kenmerkende aspecten van de volgende tijdvakken: jagers en boeren; Grieken en Romeinen; monniken en ridders; steden en staten; ontdekkers en hervormers; regenten en vorsten; pruiken en revoluties; burgers en stoommachines; wereldoorlogen en holocaust; televisie en computer. De vensters van de canon van Nederland dienen als uitgangspunt ter illustratie van de tijdvakken.

- Kerndoel 53 – De leerlingen leren over de belangrijke historische personen en gebeurtenissen uit de Nederlandse geschiedenis en kunnen die voorbeeldmatig verbinden met de wereldgeschiedenis.

Aan de slag! Vergelijk je ideale leerlijn met je inventarisatie

En het zal je opvallen: ze zijn nog niet hetzelfde. Dat geeft niet. Je kan de praktijk idealer proberen te maken óf je ideale leerlijn meer op de praktijk aan laten sluiten. Of beide – dat is vaak het handigst. Markeer wat je al doet in het juiste leerjaar, markeer wat je het liefst zou willen verhuizen, en markeer wat je nog niet doet. Wanneer wij de inventarisatie op een school doen, zien we dat er vaak al een fors percentage van de doorlopende leerlijn in de praktijk wordt gebracht. De ervaring leert dat het resterende deel toevoegen aan het curriculum een stuk makkelijker gaat wanneer je je collega's eerst waardeert om wat ze allemaal al doen.

Nu weet je wat je te doen staat: in gesprek met collega's. Vervolgens smeed je een plan voor implementatie, waarin staat in welke periode jullie de leerlijn gaan implementeren, welke ondersteuning collega's daarin kunnen ontvangen en van wie, en waar je mee begint en eindigt.

Aan de slag! De leerlijn levend maken

Met veel leerdoelen uit de leerlijn wordt in de praktijk waarschijnlijk al gewerkt. Voor de leerdoelen die nog niet in de praktijk worden gebracht, wil je graag dat je collega's die toevoegen aan hun curriculum. Soms gaat dat makkelijk, omdat je collega's het sowieso belangrijk vinden leerlingen voor te bereiden op de samenleving. En soms is het zoeken en overleggen. Gelukkig zijn er manieren die kunnen helpen om je collega's enthousiast te krijgen. En steun van je schoolleider helpt in deze fase ook, daar kun je op dit moment het beste even mee afspreken.

Je kan in algemene zin collega's enthousiast krijgen als:

- Je ze bij de visie al eens om hun inbreng hebt gevraagd.
- Je heel concreet schetst wat je van ze vraagt: om welke leerdoelen in welk leerjaar gaat het?
- Ze ondersteund worden bij hoe ze dit kunnen aanpakken, zoals sessies waarin ze hun lessen kunnen ontwerpen, concrete werkvormen en materialen of trainingen over hoe je een gesprek over een gevoelig onderwerp met je klas voert.
- Ze ook als ze de lessen gaan geven weten bij wie ze terecht kunnen als het anders loopt dan verwacht.
- Je weet wat hen drijft en welke interesses ze hebben, in plaats van alleen naar wetelijke eisen te kijken.

Verdieping: is burgerschap alleen socialisatie?

Als je veel leest over onderwijs en onderwijsdoelen, dan kan de indeling van Gert Biesta je niet ontgaan zijn. Hij onderscheidt drie inhoudelijke doelen van onderwijs: kwalificatie, socialisatie en subjectificatie of persoonsvorming.²⁴ Hoe kunnen we burgerschap daarin plaatsen?

Sommige auteurs stellen dat burgerschapsonderwijs een vorm van socialisatie is. Het gaat immers om overdracht van bepaalde normen en waarden en om emancipatie. Net zoals je je in andere sociale verbanden, bijvoorbeeld je familie of je werkkring, al snel aanpast aan wat daar normaal is. Dat gaat vaak onbewust, maar we ontkomen er zelden aan. We zouden burgerschapsonderwijs kunnen zien als een bewuste vorm van socialisatie, waarbij we vooraf hebben nagedacht over de vraag wat we wenselijk of waardevol vinden en het socialisatieproces zelf ook bewust inrichten. Toch bevat goed burgerschapsonderwijs ook de nodige kwalificerende en persoonsvormende aspecten.

Zo stelt goed burgerschapsonderwijs leerlingen in staat om beter deel te nemen aan de democratische samenleving. Leerlingen daartoe in staat stellen door ze burgerschapskennis en -vaardigheden bij te brengen is kwalificatie. Daarnaast zijn persoonsvormende aspecten ook een wezenlijk onderdeel van burgerschapsonderwijs. Goed burgerschapsonderwijs gaat immers niet alleen om socialisatie vanuit de maatschappij, maar moet een leerling ook in staat stellen om zelf vorm te geven aan de samenleving. Wat zijn je maatschappelijke idealen, wat moet er volgens jou anders? Daarom moeten we leerlingen ook helpen om hun eigen maatschappelijke idealen te ontdekken en te ontwikkelen.

Tips voor de basiswaarden van democratie en rechtsstaat in het curriculum

1. Heb aandacht voor het belang van de democratie en de rechtsstaat. Maak dat voor leerlingen begrijpelijk en tastbaar. Hoe zou je leven eruit zien als er geen democratie is? Hoe werkt het als er geen rechtsstaat zou bestaan? Welke andere varianten van democratie zijn er mogelijk, bijvoorbeeld in andere landen?
2. Leer leerlingen dat er een verschil is tussen een democratisch of rechtsstatelijk ideaal en de praktijk. Zo is discriminatie verboden, maar bestaat het toch.
3. Leer leerlingen dat deze idealen altijd inspanning en strijd nodig hebben gehad om praktisch te worden, en dat dat vaak is gelukt maar dat inspanning en verbetering nog steeds nodig is. Laat leerlingen zien hoe dat in het verleden is gelukt aan de hand van concrete voorbeelden.
4. In de wet staan drie democratische basiswaarden: vrijheid, gelijkheid en solidariteit. Voor een precieze betekenisgeving en de praktische invulling daarvan kun je als team met elkaar in gesprek. In het toezichtskader van de Inspectie staan acht waarden in plaats van drie. De wet is leidend, niet het Inspectiekader: de taak van de Inspectie is toezicht houden op de wet.

5. Leg uit welke functie de basiswaarden en grondrechten hebben. Voor meer informatie hierover zie hoofdstuk 2 of download de *explainers* van de website van Common Ground.
6. In de wet staat dat leerlingen moeten leren omgaan met botsende basiswaarden. Dat is nogal abstract geformuleerd. Bovendien botsen de basiswaarden in de praktijk niet zo vaak, en soms versterken ze elkaar of houden ze elkaar in balans. Voeg dat als leerdoel alleen in de laatste jaren toe, en geef ze manieren om hierover samen na te denken en elkaars standpunten te leren kennen.

Vaak horen we dat leerkrachten het als lastig en tijdrovend ervaren om een leerlijn in elkaar te zetten. Mocht je daar hulp bij willen of je tijd liever besteden aan de implementatie van burgerschapsonderwijs, dan kun je bureau Common Ground ook altijd om ondersteuning en begeleiding vragen.

5

Hoe ontwikkel je burgerschapsonderwijs?

Bram Eidhof

Burgerschapsonderwijs ontwikkelen, hoe doe je dat eigenlijk? Wat de beste aanpak is, verschilt per situatie. Daarom geven we je op basis van onze ervaring op scholen een paar overwegingen mee. Maar je weet natuurlijk zelf het beste wat op je school werkt.

Overwegingen bij het ontwikkelen van onderwijs

Voor het ontwikkelen van onderwijs heb je als leerkracht, intern begeleider (IB'er) of directeur over het algemeen niet veel tijd. Reden te meer om de beschikbare tijd en energie goed te besteden. Het is immers zonde als ontwikkeltijd uiteindelijk niet tot beter onderwijs leidt. En het moet niet omvallen zodra er een collega vertrekt.

Duurzaam ontwikkelen

Om met de deur in huis te vallen: veel onderwijsinnovatie is geen lang leven beschoren. Bijvoorbeeld omdat het een hype blijkt, zoals het iPad-onderwijs van Maurice de Hond, of omdat het door een enthousiaste docent wordt opgepakt, maar op weinig draagvlak bij collega's kan rekenen.

Het is de kunst om duurzaam te ontwikkelen. Wat helpt daarbij? Voldoende prioriteit is een eerste vereiste – als de overheid of je school geen belang hecht aan burgerschapsonderwijs, is de kans immers klein dat de ontwikkeling ervan wordt gesteund. We merken in veel scholen dat de wet Verduidelijking burgerschapsopdracht daarbij helpt, vooral omdat de Inspectie daarop toetst. Dat gegeven kun je gebruiken om je eigen schoolleider te overtuigen, al is het natuurlijk ook prettig werken vanuit intrinsieke motivatie. Dat lukt in onze ervaring het best als er nog geen herstelopdracht ligt.

Die intrinsieke motivatie kan vergroot worden als je vanuit een schoolbrede visie werkt. Veel scholen hanteren op dit moment nog vrij algemene, vrijblijvende visies. Daarom besteden we in hoofdstuk 4 aandacht aan het formuleren van een visie die werkt. Tijdens het ontwikkelen of aanscherpen van zo'n schoolbrede visie op burgerschapsonderwijs kun je, als je het handig aanpakt, ook het nodige draagvlak creëren. Zo'n gedragen visie leidt vaak tot meer duurzame inzet.

Realistisch ontwikkelen

Rome is niet in een dag gebouwd. Dat geldt ook voor burgerschapsonderwijs van hoge kwaliteit. Soms kan het goed zijn om het roer radicaal om te gooien, substantieel uren en middelen vrij te maken, en alles in korte tijd uit de grond te stampen. Vaak is de praktijk weerbarstiger. Daarom is het belangrijk om te waarderen wat er al wordt gedaan. En eerst in te schatten hoeveel draagkracht er is, in tijd, budget en expertise, en om op basis van die analyse stap voor stap het burgerschapsonderwijs verder te ontwikkelen. En vervolgens weer nieuwe doelen te stellen. Zo'n ontwikkelproces heet ook wel incrementele verbetering – stap voor stap aan beter burgerschapsonderwijs werken. Elke gelukte stap geeft weer motivatie voor de volgende.

Samenhangend ontwikkelen

Een duurzaam en realistisch ontwikkelproces gaat vooral over de organisatorische capaciteit van de school. Voor de kwaliteit van het onderwijs zelf is het belangrijk om samenhangend onderwijs te ontwikkelen. Net als bij andere vakken of leergebieden, kent de ontwikkeling van burgerschapsonderwijs complexe en minder complexe leerdoelen, die op elkaar voortbouwen. Die kun je bijvoorbeeld organiseren in leerlijnen – daar lees je in hoofdstuk 4 meer over. Je kan ook samenhang aanbrengen in de pedagogische of didactische benaderingen die je hanteert. Door samenhang in het onderwijs aan te brengen, kunnen leerlingen duurzamer en met meer diepgang leren.

Het ontwikkelmodel

In dit handboek is een van de primaire uitgangspunten dat goed en gedragen burgerschapsonderwijs zich in de praktijk ontwikkelt. Daarom hebben we voor een ontwikkelmodel gekozen dat tegenwicht biedt tegen de neiging om eerst alle literatuur te lezen, de perfecte visie op papier te zetten of alle lessen tot in detail te ontwerpen. Hoewel dat op zichzelf nobele doelen zijn, werken ze in de praktijk vaak verlamdend. Het is vaak beter een evenwicht te vinden tussen een goede voorbereiding en het daadwerkelijk ontwikkelen en uitvoeren van onderwijs.

Het ontwikkelmodel van bureau Common Ground begint daarom met het formuleren van een visie, de leerdoelen en de plek in de school, om daarna aan de slag te gaan met het ontwerpen en geven van onderwijs. Dat onderwijs wordt vervolgens geëvalueerd. Die evaluatie geeft richting aan de verdere ontwikkeling van het onderwijs – soms direct, en soms na bijstelling van de visie, de leerdoelen of de plek in het curriculum.

Verschillen tussen scholen

Iedere school is anders. Daar willen we in dit handboek recht aan doen. Daarom maken we onderscheid tussen scholen met verschillende waardeoriëntaties en leerliniënpopulaties. Maar dat is niet het enige relevante onderscheid. Elke school heeft immers nog meer wettelijke taken dan het verzorgen van burgerschapsonderwijs.

Andere leerdoelen vragen ook aandacht. Sterker nog, het kan zijn dat je school daar een hogere prioriteit aan geeft. Nu leidt burgerschapsonderwijs doorgaans ook tot een betere sfeer op school en heeft het een positief effect op de resultaten in andere vakken, zo weten we uit onderzoek.²⁵ Dat is alvast een extra argument om je collega's en directeur te overtuigen.

Andersom geldt overigens ook dat de taalontwikkeling en de ontwikkeling van burgerschapscompetenties van leerlingen met elkaar samenhangen.²⁶ En dat voor het doorgronden van een burgerschapsthema zoals duurzaamheid, democratie of solidariteit soms ook een beroep moet worden gedaan op de inhoud van vakken en leergebieden als wereldoriëntatie of Nederlands.

Maar zelfs wanneer je school relatief weinig tijd reserveert voor burgerschapsonderwijs zijn er slimme combinaties te maken. Zo kun je met een aantal relatief kleine ingrepen burgerschapsdimensies aan bestaande vakken en leergebieden toevoegen. Bijvoorbeeld door tijdens Nederlands meer teksten of boeken over maatschappelijke onderwerpen (voor) te lezen. Of tijdens lichamelijke opvoeding aandacht te besteden aan groepsdynamiek en omgaan met verschillen.

Collega's enthousiasmeren

Je kent het wel: de collega die zucht dat er al zoveel moet. Komt burgerschapsonderwijs er dan ook nog bij? Als je aan de slag gaat met burgerschapsonderwijs, is het zaak om goed te organiseren dat collega's mee kunnen doen. Ervaar je weerstand van sommige collega's? Je bent niet de eerste en enige. Onderzoek dan waar de weerstand vandaan komt. Veelvoorkomende oorzaken zijn bijvoorbeeld dat collega's ervaren:

- niet goed te weten wat burgerschapsonderwijs is.
- niet goed te weten dat heel veel van wat er al gebeurt, bijdraagt aan burgerschap.
- niet goed te weten hoe het aan te moeten pakken.
- te weinig tijd te hebben om burgerschapsonderwijs te ontwikkelen.
- dat het lastig is om een begin te maken.

Gelukkig zijn er ook altijd collega's die burgerschapsonderwijs juist belangrijk vinden. Of collega's die graag werkvormen maken of pedagogisch erg sterk zijn. Die vinden het vaak leuk om andere collega's met deze knelpunten te helpen. Onze tip is dan ook: begin met een klein clubje en bedenk hoe je de rest goed mee kan nemen.

Samen werken aan burgerschapslessen

In onze bijeenkomsten om lessen te ontwerpen voor burgerschap brengen we vaak vakleerkrachten (bijvoorbeeld van LO, bevo en godsdienst), groepsleerkrachten, bouwcoördinatoren en soms ook IB'ers bij elkaar om samen lessen te maken bij leerdoelen uit de leerlijn. Door vanuit de verschillende invalshoeken

na te denken over manieren om een leerdoel om te zetten in lessen of werkvormen over de verschillende leerjaren, ontstaan er niet alleen heel creatieve ideeën, maar ook meer samenhang en *transfer* en kunnen collega's makkelijker voortbouwen op elkaars werk.

Welke randvoorwaarden zijn nodig voor ontwikkeling?

Als je werk van burgerschapsonderwijs wil maken en tot een samenhangende, structurele aanpak wil komen, is het nodig dat je op je school eigenaarschap en ontwikkeltijd organiseert. Zonder een burgerschapscoördinator of kleine werkgroep van 2 tot 5 collega's is dat bijzonder lastig. Anders blijft de waan van de dag aan je trekken of blijf je afhankelijk van die ene groepsleerkracht die er wel aandacht aan besteedt. Zo zijn er nog een paar randvoorwaarden, die we in de checklist hieronder op een rij hebben gezet.

Checklist school: randvoorwaarden voor ontwikkeling van burgerschapsonderwijs

- We hebben ontwikkeltijd, lestijd en middelen gereserveerd om ons burgerschapsonderwijs te ontwikkelen, namelijk: ...
- Ook onze directeur kent prioriteit aan burgerschapsonderwijs toe, dat betekent concreet dat ...
- We werken aan een samenhangende aanpak, waarin structureel aandacht is voor burgerschapsthema's.
- We hebben eigenaarschap georganiseerd: het is niet zo dat iedereen even verantwoordelijk is voor burgerschapsonderwijs en dus niemand zich echt verantwoordelijk voelt. We hebben een burgerschapscoördinator of een groepje trekkers.
- We hebben tijd om belangrijke beslissingen zoals de hoofdleerdoelen van de visie, de leerdoelen in de leerlijn en de uitgangspunten voor de schoolcultuur met het hele team af te stemmen.
- Er is budget en tijd om gericht te professionaliseren, het liefst op zo'n manier dat we in staat zijn om vervolgens zelf (nieuwe) collega's te professionaliseren.

In onze samenwerking met scholen krijgen we vaak de vraag hoeveel tijd een lid van een werkgroep nodig heeft. Dat hangt natuurlijk af van je ambities en de omvang van je school, maar een goede ondergrens is twee uur per persoon per week als je een werkgroep van twee of drie collega's hebt. We werken ook met scholen waar een burgerschapscoördinator vier uur per week krijgt en dus zo'n

160 uur per schooljaar heeft. Dat werkt heel prettig. Je kan als werkgroep een jaar intensief aan burgerschapsonderwijs werken, maar vrijwel altijd heeft de ontwikkeling van goed burgerschapsonderwijs ook in de daaropvolgende jaren aandacht nodig. Voor je kwaliteitscyclus, om in te spelen op veranderingen in je team of in de leerlingenpopulatie, om de nieuwe kerndoelen te integreren. Maar ook om de visie en leerlijn levend te houden, de vaardigheden en kennis die dit vraagt van het team verder te ontwikkelen en om nieuwe ambities met elkaar te verkennen als de basis eenmaal op orde is. Als directeur moet je dat niet onderschatten.

6

Schoolcultuur voor burgerschap

Joska Kruijssen, Eva Verschuur en
Marieke van der Gaag

Derde Kamer

Van plan tot wet

1

Het plan

De minister heeft een plan, dat wordt
bepaald in de ministerraad. Als de
ministerraad akkoord is met dat plan,
wordt het als wetsontwerp naar de
Tweede Kamer gestuurd.

2

De Tweede Kamer

De Tweede Kamer bestaat uit 26 leden.
De leden worden gekozen door de
volgers van de politieke partijen in
het land.

De Tweede Kamer kan het wetsontwerp
aanvaarden, wijzigen of afwijzen.
Als de Tweede Kamer het wetsontwerp
aanvaardt, gaat het naar de Eerste Kamer.

De Eerste Kamer

In de Eerste Kamer wordt het
wetsontwerp beoordeeld.
De leden van de Eerste Kamer worden
gekozen door de provincies.
Als de Eerste Kamer het wetsontwerp
aanvaardt, gaat het naar de koning.

4

Het

Na de koninklijke handtekening
gaat het naar de koning.
De koning kan het wetsontwerp
aanvaarden of afwijzen.
Als de koning het wetsontwerp
aanvaardt, wordt het een wet.
Pas dan is het plan een wet.

ProDemos

www

SPELLING

B
A C

Dit hoofdstuk gaat over de vraag hoe je via de schoolcultuur de ontwikkeling van het burgerschap van je leerlingen kan stimuleren. Dat noemen we een *schoolcultuur voor burgerschap*. We bespreken onder meer hoe je kunt werken aan een schoolcultuur waarin leerlingen zich thuis kunnen voelen, met al hun onderlinge verschillen. En hoe je leerlingen invloed op de school en het schoolbeleid kunt geven, omdat we weten dat ze hun burgerschap dan ook leren uitoefenen.

Wat is een schoolcultuur?

Schoolcultuur: iedereen heeft er wel een gevoel bij, maar niemand kan het echt goed uitleggen. De een spreekt over de sociale realiteit in de school, hoe mensen die ervaren en wat dat doet met houdingen, waarden en gedrag, de ander verwijst naar een onzichtbare kracht die besluitvorming en andere interne processen bepaalt of naar de sociale codes in de school die gedrag beïnvloeden²⁷. Die definities vullen elkaar mooi aan en laten zien dat schoolcultuur ongrijpbaar is en tegelijkertijd veel invloed heeft op omgangsvormen, besluitvorming en de verwachtingen die we van elkaar hebben.

Zoiets onzichtbaars en ongrijpbaars, hoe krijg je daar vat op? Uit de literatuur komen verschillende elementen naar voren die bijdragen aan een sterke schoolcultuur²⁸:

1. Het formele beleid
2. Waarden in de school
3. Ruimte voor verschillen tussen mensen
4. Inperken van de onderstroom
5. Ruimte voor inspraak en verandering
6. Culturele uitingen van de school
7. De professionele cultuur

Door consequent aandacht te besteden aan deze zeven aspecten, werk je aan een schoolcultuur die open, veilig, inclusief en democratisch (responsief) is en bijdraagt

aan burgerschap. In dit hoofdstuk helpen we je op weg door in vogelvlucht in te gaan op de aspecten 2 t/m 6. Het formele beleid en de professionele schoolcultuur behandelen we in de hoofdstukken 3 en 7.

Schoolcultuur en burgerschap

De schoolcultuur is een belangrijk instrument in het versterken van het burgerschaps-onderwijs. Een schoolcultuur voor burgerschap geeft leerlingen de kans om te oefenen en naast de burgerschapskennis uit het curriculum ook vaardigheden in de praktijk op te doen. Staat de schoolcultuur haaks op de waarden, kaders en leerdoelen uit je burgerschapsvisie, het curriculum van je school en de burgerschapsopdracht, dan is dat niet alleen een gemiste kans, maar voldoe je ook niet aan de eisen van de wet. Dan geef je leerlingen mee: democratie bestaat misschien op papier, maar in de praktijk hoef je er niets mee.

Schoolcultuur en burgerschap: wat zegt de wet?

Volgens de wet Verduidelijking burgerschapsopdracht vormen de basiswaarden van de democratische rechtsstaat (vrijheid, gelijkheid en solidariteit) de basis voor een democratische schoolcultuur. De school moet een veilige omgeving zijn voor leerlingen en personeel, waarin zij zich geaccepteerd voelen, ongeacht de onderlinge verschillen.²⁹ Alle medewerkers van de school dragen bij aan de schoolcultuur: leerkrachten, onderwijsassistenten, onderwijsondersteunend personeel, managementteam, activiteitenbegeleiders en vrijwilligers.³⁰ In de wet worden veiligheid, acceptatie van verschillen, actief in de praktijk brengen van de basiswaarden en democratische vaardigheden genoemd als kenmerken van een schoolcultuur die burgerschap bevordert. Kortgezegd: Een schoolcultuur moet open en veilig zijn, inclusief en democratisch (of ook wel *responsief*, want de school is van nature meer hiërarchisch dan democratisch). Ook de conceptkerndoelen burgerschap geven aan dat het de taak is van de school om een democratische schoolcultuur te verzorgen.³¹

Waarom is de schoolcultuur zo belangrijk?

Onderzoek laat zien dat een sterke schoolcultuur voor burgerschap op verschillende manieren kan bijdragen:

- In een *open* schoolcultuur hebben leerlingen meer vertrouwen in anderen, zijn leerlingen meer maatschappelijk betrokken, zijn leerlingen meer geïnteresseerd in de politiek en hebben leerlingen meer vertrouwen in de politiek.³²
- In een *responsieve* schoolcultuur zijn leerlingen kritischer en kunnen ze onderwerpen beter vanuit verschillende perspectieven bekijken.³³
- In een schoolcultuur die *open* en *veilig* is, durven leerlingen eerder hun eigen mening te geven én hebben ze meer burgerschapskennis.³⁴
- Leerlingen die een *open, veilige* en *democratische* schoolcultuur ervaren, voelen zich meer thuis en onderdeel van de school als gemeenschap (*sense of belonging* of

thuisgevoel), hebben meer het gevoel dat ze een verschil kunnen maken en zullen in de toekomst eerder meedoen aan politieke activiteiten, zoals stemmen of lid zijn van een politieke partij.³⁵

Competenties ontwikkelen op drie aspecten van burgerschap

Leerlingen kunnen via een positieve schoolcultuur voor burgerschap competenties opdoen in burger *zijn*, burgerschapskennis en -vaardigheden *ontwikkelen*, en burgerschap *uitoefenen* (zie hoofdstuk 2 voor uitleg over de indeling volgens Wood). Zo kun je burger worden, oftewel de reis maken van een machteloos kind naar een actief burger. Die reis draait om twee belangrijke ontwikkelingen:

1. *Hoe worden leerlingen burgers die (individueel of gezamenlijk) kunnen en durven meepraten over belangrijke beslissingen in hun omgeving, hun gemeenschap en in de samenleving?* Het maken van deze reis is voor alle leerlingen belangrijk, maar zéker voor leerlingen uit sociale groepen die nu minder invloed hebben op de politieke besluitvorming, zoals mensen met een mbo-opleiding, mensen met een migratieachtergrond en mensen die in armoede leven.³⁶ Hoe kunnen leerlingen binnen de hiërarchische context van school, waarin zij de regels moet volgen, toch autonomie gaan ervaren en zich ontwikkelen tot een actieve burgers met politiek zelfvertrouwen?
2. *Hoe worden leerlingen burgers die rekening leren houden met verschillende posities en belangen en zo (individueel of gezamenlijk) een waardevolle bijdrage kunnen leveren aan de democratie?* Ook deze reis is voor alle leerlingen belangrijk, maar extra relevant voor leerlingen uit sociale groepen die nu veel invloed en macht hebben in de samenleving. Hoe kunnen zij zorgen dat hun beslissingen, hun gedrag en uitspraken bijdragen aan een samenleving waarin de basiswaarden solidariteit, vrijheid en gelijkheid voor iedereen worden gewaarborgd?

De ervaring burger te *zijn* ontstaat in een schoolcultuur waarin:

- alle leerlingen zich gezien, gehoord en gerespecteerd voelen – inclusief hun onderlinge verschillen.
- leerlingen zich thuis voelen en onderdeel voelen van de gemeenschap (thuisgevoel ervaren).³⁷

Een leerling *ontwikkelt* burgerschapskennis en -vaardigheden in een schoolcultuur die:

- oefenkansen geeft aan leerlingen om zelfvertrouwen te krijgen in democratisch handelen.
- met respect en vanuit gelijkwaardigheid de leerlingen benadert.
- ruimte vrijmaakt voor autonomie: ruimte geeft aan leerlingen om te experimenteren, de grenzen op te zoeken, fouten te maken.
- leerlingen begrenst wanneer de experimenten de grondrechten of de vrijheid, gelijkheid en/of solidariteit van andere individuen of groepen ondermijnt.

- duidelijke uitleg geeft over de grenzen, en over de gevolgen van uitspraken of gedrag voor de democratische vrijheden en gelijkheid van anderen.

Burgerschap *uitoefenen* gebeurt in een schoolcultuur die leerlingen:

- kansen biedt om ervaringen op te doen met democratische inspraak en participatie, gespreksvaardigheden, mening vormen en onderbouwen.
- succeservaringen laat opdoen met formele (leerlingenraad, klassenvertegenwoordiger) en informele (respectvol tegenspraak bieden, in discussie gaan, actie ondernemen) inspraak.
- leert hoe eigen keuzes en gedrag invloed hebben op de democratische vrijheid, gelijkheid en solidariteit van anderen.
- leert hoe je op een democratische manier op kan komen voor gelijke rechten, zoals door middel van protest, activisme of inspreken bij de gemeente.

Een school die op deze drie aspecten alle leerlingen kennis en oefening biedt, helpt leerlingen de weg te leren kennen in de democratie. Daarbij is het zeker niet zo dat alles kan en mag. Juist leerlingen aanspreken op de momenten dat het niet goed gaat, is een belangrijk onderdeel van de reis.

Wat is er nodig voor een schoolcultuur voor burgerschap?

Schoolcultuur voor burgerschap vastleggen in formeel beleid

Iedere school heeft beleidsstukken met daarin de belangrijkste doelstellingen, waarden, afspraken en meetpunten. Het schoolbeleid wordt bepaald door landelijke richtlijnen en eisen, door de inkleuring van het overkoepelend bestuur en natuurlijk door de school zelf. In je burgerschapsvisie leg je de overkoepelende leerdoelen en de richtlijnen voor de schoolcultuur voor burgerschap bij jou op school vast. Daarmee geef je de richting aan die je als school en als team wil inzetten. Samen met de democratische basiswaarden ligt hier het fundament voor de schoolcultuur. Meer weten? Kijk dan nog even naar hoofdstuk 3 over hoe je als school een goede visie schrijft waar je in de praktijk op kunt voortbouwen.

Gedeelde waarden als basis, botsende waarden als oefenkans

In de burgerschapsvisie van de school leg je vast wat de school belangrijk vindt om aan leerlingen mee te geven in hun ontwikkeling tot democratische burgers. Deze leerdoelen, in combinatie met de democratische basiswaarden vrijheid, gelijkheid en solidariteit, vormen samen het kader voor de schoolcultuur voor burgerschap.³⁸

Dit kader helpt om het samenleven goed te laten verlopen: het geeft aan hoe we met elkaar omgaan en de verwachtingen die we van elkaar hebben. Binnen dat gedeelde kader moet er óók ruimte zijn voor verschillende meningen, ervaringen en perspectieven. Dat is niet alleen zo binnen de samenleving, maar ook binnen een school: samenleven en samen werken gaat beter als je weet wat je gezamenlijk belang-

rijk vindt, hoe je daar met elkaar aan werkt, wat je van elkaar verwacht én tegelijkertijd onderlinge verschillen op andere vlakken de ruimte geeft.

Schoolregels en onderliggende waarden

Het kan verwarrend zijn als iedere leraar andere regels hanteert in de klas, of als leerkrachten elkaar tegenspreken rondom essentiële burgerschapswaarden. Een gedeeld kader zorgt voor duidelijke verwachtingen, voor veiligheid en voorspelbaarheid voor leerlingen. Het is daarom aan te raden om leerlingen expliciet op de hoogte te brengen van de regels en normen in de school. Voor sommige leerlingen is het appeltje-eitje om zich aan de schoolcultuur aan te passen, omdat de regels en omgangsvormen dicht liggen bij de verwachtingen en sociale normen die thuis en in de vriendenkring gelden. Voor andere leerlingen is er een groot verschil tussen de sociale verwachtingen van leeftijdsgenoten, van de thuiscultuur en op school.³⁹

Vergeet niet om ook uit te leggen wat de achterliggende waarden zijn en op welke manier die waarden bijdragen aan democratisch samenleven. Leerlingen begrijpen dan beter waar regels vandaan komen, waarom het belangrijk is om ze op te volgen en wanneer regels of de interpretatie daarvan (door schoolleiding, leerkrachten of medeleerlingen) in tegenspraak zijn met de onderliggende waarden. Zo kunnen leerlingen meedenken over en gedeelde verantwoordelijkheid dragen voor de schoolcultuur.

Het helpt als leerlingen expliciet weten en begrijpen:

- welke omgangsvormen er op school gelden.
- wat de onderliggende waarden zijn die de school als gemeenschap nastreeft.
- hoe leerlingen daaraan kunnen bijdragen.
- dat het meer oplevert om de schoolse normen op te volgen dan de normen van leeftijdsgenoten.

Regels en onderliggende waarden, een voorbeeld

Bas, die over de gang rent, krijgt op z'n kop van meester Mo. 'Niet rennen, je weet wat de regels zijn!'. Bas loopt een paar passen op normaal tempo, tot meester Mo de hoek om is en trekt snel nog een laatste sprintje naar de wc. 'Haha! Niemand die het heeft gezien!', denkt Bas. Meester Mo heeft Bas niet gezien, maar wél gehoord.

De volgende dag gebeurt het opnieuw, Bas rent over de gang en meester Mo spreekt hem erop aan. Maar deze keer noemt hij niet alleen de regel maar ook de onderliggende waarde. Hij zegt: 'Bas, ik weet dat je van rennen houdt. Maar luister, we vinden het op school belangrijk om rekening met elkaar te houden. Als jij over de gang rent, dan zien de kinderen in de andere klassen je voorbij racen en dat leidt hen af. En het maakt ook veel lawaai. Zij kunnen dan niet goed

werken. Hoe kun je bij de wc komen én rekening houden met de andere leerlingen?’ Bas begrijpt dan niet alleen waaróm hij niet mag rennen, hij kan ook meteen begrijpen dat stoeien, voetballen en schreeuwen in de gang volgens dezelfde logica ook niet mag.

Regels koppelen aan onderliggende waarde is een goede oefening. Het helpt om te beoordelen of de regels en omgangsvormen die we opstellen voor de leerlingen eigenlijk wel bijdragen aan de visie en de waarden van de school, of misschien wel onzinnig of tegenstrijdig daarmee zijn.

Ruimte maken voor verschillen tussen mensen

De schoolcultuur wordt niet alleen bepaald door het normatieve kader en onderliggende waarden, maar ook door de ruimte die er daarbinnen bestaat om van elkaar te verschillen. In hoeverre kun je je op school thuis voelen als je op bepaalde aspecten anders bent dan het gros van de leerlingen? En hoeveel ruimte gunnen leerlingen elkaar om van de sociale norm af te wijken, zonder dat dat leidt tot onveiligheid, uitsluiting en pesten? En wat doen leerkrachten om die ruimte te waarborgen?

Diversiteit en de schoolcultuur, wat zegt de wet?

In iedere school zijn er zichtbare en onzichtbare vormen van diversiteit. In de wet Verduidelijking burgerschapsopdracht staat dat burgerschapsonderwijs zich onder meer moet richten op ‘het bijbrengen van kennis over en respect voor verschillen in godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, afkomst, geslacht, handicap of seksuele gerichtheid alsmede de waarde dat gelijke gevallen gelijk behandeld worden’.ⁱ

Omdat de wetstekst het heeft over zeven types diversiteit, ben je misschien geneigd om deze types alleen los van elkaar te behandelen. We raden je aan om ze ook in verbinding met elkaar te bespreken, om verschillende redenen. Ten eerste overlappen aspecten van diversiteit elkaar vaak, mensen zijn zelden maar één ding. Daarnaast vinden kinderen het soms lastig om te begrijpen dat verschillende vormen van discriminatie en uitsluiting met elkaar samenhangen. Het helpt om dan te bespreken dat uitsluiting op basis van afkomst of huidskleur net zo onacceptabel is als uitsluiting op basis van religie of seksuele voorkeur. En dat gelijke behandeling voor iedereen geldt en niet alleen voor de mensen die op jou lijken of waar je vrienden mee bent.

i. In de recente wetenschappelijke literatuur en de dagelijkse praktijk worden vaak andere termen en begrippen gebruikt dan in de wet. Op de website van bureau Common Ground kun je (onder Publicaties) gratis explainers downloaden, die je meenemen in de terminologie en aan de hand van voorbeelden laten zien hoe je als school kunt voldoen aan de wet.

Waarom is leren omgaan met diversiteit belangrijk voor een democratie?

In een democratie vinden we verschillende dingen belangrijk en toch moeten we er samen uitkomen. Meningsverschil en spanningen horen dus bij een democratie. Dan helpt het als je je kan verplaatsen in de positie van de ander en begrijpen waar de zorgen of de pijn van de ander vandaan komen. Ook helpt het als je kennis hebt van verschillen, naar elkaar kunt luisteren, je mening kan onderbouwen en op een respectvolle manier met elkaar in gesprek kan gaan. Als je de belangen kunt afwegen en met elkaar tot een (tijdelijke) oplossing kan komen. En als je weet of wat je doet in lijn is met de grondwet, de mensenrechten en de democratische basiswaarden.

In een democratie krijg je niet altijd je zin. Je moet je democratisch verlies kunnen nemen, of als je wel je zin krijgt, rekening houden met de mensen die misschien iets anders nodig hebben om in vrijheid en welzijn te kunnen leven. Als we geen rekening houden met elkaar en alleen de belangen van de dominante groep meewegen, dan vermindert de solidariteit in de samenleving en ondermijnt dat de gelijkheid en de vrijheid van bepaalde groepen. Die groepen kunnen dan niet meer gelijkwaardig meepraten en kunnen hun leven niet op hun eigen manier vormgeven (binnen de grenzen van de wet). Dat verzwakt de democratie.

Kortom, leerlingen leren omgaan met diversiteit is aan te raden omdat een sterke democratie van burgers vraagt dat zij zich kunnen verplaatsen in het perspectief van andere groepen, solidair zijn met elkaar en elkaars vrijheid en gelijkheid respecteren en nastreven. Dat gaat niet vanzelf en vraagt om continue inspanning en moeite. En aandacht geven aan diversiteit is spannend, want het kan schuren of onbedoeld schade doen. Het is dan ook verstandig om dat op een doordachte manier aan te pakken.

Wat als onze leerlingen erg op elkaar lijken?

Ondanks dat scholen vaak worden gezien als een minisamenleving met steeds meer diversiteit van de leerlingen in de klas, is er in Nederland sprake van onderwijssegregatie.⁴⁰ Dit betekent dat op de meeste scholen de leerlingenpopulatie geen afspiegeling is van de lokale gemeenschap of Nederlandse samenleving.⁴¹ Op scholen waar buitengewoon veel leerlingen hbo- en wo-opgeleide ouders hebben, of waar er nauwelijks leerlingen met een migratieachtergrond zijn, zien we dat er vaak minder aandacht is voor culturele verschillen en overeenkomsten en voor sociaaleconomische status en armoede. Leerlingen op deze scholen hebben minder kans om op die onderwerpen met allerlei verschillende perspectieven in aanraking te komen. De school moet dan extra moeite doen om die perspectieven de school in te brengen, bijvoorbeeld door middel van teksten en boeken, documentaires, lesmateriaal en uitstapjes.⁴² Je kunt ook ervaringen van discriminatie en uitsluiting de klas in halen door

mensen uit te nodigen hun verhaal te delen, door gastlessen of rolmodellen in de school of door documentaires.⁴³ Let wel op dat je contactmomenten voldoen aan de voorwaarden van de contacthypothese van Allport:⁴⁴

1. Leerlingen hebben een gelijke sociale status.
2. Leerlingen werken aan gemeenschappelijke doelen.
3. Het gaat om samenwerking en niet om met elkaar concurreren.
4. Er is voldoende ondersteuning van leerkrachten.

Aspecten van diversiteit

Hieronder lichten we een paar thema's uit de wet uit. We hebben een selectie gemaakt uit actuele onderwerpen en welke impact die kunnen hebben op de schoolcultuur. En wat je eraan kunt doen. Deze lijst is niet compleet!

I. Gender en seksuele oriëntatie

Kinderen denken graag in overzichtelijke hokjes. Dit is goed, dat is slecht. Dit is voor meisjes, dat is voor jongens. De vrijheid die leerlingen hebben om te spelen met genedernormen, neemt langzaam af gedurende de basisschooltijd.⁴⁵ In deze paragraaf onderzoeken we hoe je een sociale norm creëert rondom gender en seksuele oriëntatie die bijdraagt aan een open, veilige en inclusieve schoolcultuur.

Sociale verwachtingen rond gender

Als een kind start in de kleuterklas, is het de eerste maanden druk bezig om zich de sociale normen eigen te maken en zich zo aan te passen dat het wordt geaccepteerd en gewaardeerd in de groep.⁴⁶ Er zijn regels vanuit de school, zoals leren om woorden te gebruiken als je boos bent in plaats van je vuisten. En er zijn regels vanuit de groep. Voor jongens zijn die regels vaak strak.⁴⁷ Als meisje mag je gewoonlijk van dingen houden die we in onze cultuur beschouwen als jongensachtig, maar als jongen is het risicovol om dingen leuk te vinden die cultureel gezien worden als meisjesachtig.⁴⁸ Jongens die buiten die strakke norm (durven te) bewegen, worden vaak belachelijk gemaakt, buitengesloten en uitgemaakt voor homo of meisje, waarbij 'homo' of 'meisje' meestal niet bedoeld is als compliment. Dit heeft impact op de mentale gezondheid van jongens.⁴⁹ Ook houdt het een imaginaire hiërarchie in stand met bovenaan jongens en daaronder meisjes en leerlingen die niet naadloos in het hokje 'jongen' of 'meisje' passen.⁵⁰

Een sociale hiërarchie in de school op basis van gender is voor geen enkele leerling goed. Ook niet voor leerlingen die zich wel makkelijk kunnen conformeren aan de sociale norm.⁵¹ Leerkrachten zijn zich niet altijd bewust dat hun uitingen die stereotype ideeën over gender bevestigen, invloed hebben op de leerlingen.⁵² We raden daarom voor de sociale veiligheid in de klas en de school aan om als leerkracht gender los te koppelen van kleuren, kledingstukken, speelgoed, eigenschappen, gedrag of

vaardigheden. Zeggen dat iets ‘voor jongens’ of ‘voor meisjes’ is, of dat bepaald gedrag ‘typisch jongens’ of ‘typisch meiden’ is, werkt belemmerend voor het welzijn en de ontwikkeling van kinderen.⁵³

De laarzen van Don

Op een basisschool in Den Haag zit Don in de kleuterklas. Op een koude dag komt Don trots naar school met zijn nieuwe *snowboots*. Hij wilde ze al heel lang, maar ze waren van zijn oudere zus Linda. Linda zit al in groep 5. Nu zijn ze te klein voor haar en mag Don ze eindelijk hebben. Hij is buiten zichzelf van trots. Bij het buitenspelen rent hij enthousiast over het schoolplein om iedereen te laten zien hoe hard hij kan rennen met zijn *snowboots*.

De invalmeester van groep 3 komt met zijn klas naar buiten en ziet Don rondrennen op zijn roze *snowboots*. Hij lacht en zegt: ‘Don denkt zeker dat ‘ie een meisje is’. Andere kinderen vangen dat op en beginnen achter Don aan te rennen: ‘Jij hebt roze schoenen, jij bent een meisje!’ Gelukkig vindt Don het prima om meisje genoemd te worden. Maar het had hem ook kunnen kwetsen, omdat een meisje genoemd worden terwijl je een jongen bent in onze cultuur meestal bedoeld is als belediging.

De rol van sociale media

Kinderen leren steeds vaker niet alleen in de opvoeding, op school en in films en boeken over de gedragingen en sociale verwachtingen die in onze cultuur horen bij hun gender, maar ook via sociale media.⁵⁴ En leerlingen hebben steeds jonger toegang tot internet.⁵⁵ De filmpjes met sexy dansjes en complexe huidverzorgingsroutines en make-up-tutorials op TikTok spiegelen jonge meisjes een specifiek beeld van vrouwelijkheid voor.⁵⁶ Jongens komen al snel⁵⁷ terecht bij filmpjes van influencers over een fit lichaam kweken en over rijk worden als *selfmade man*. Al na 23 minuten van filmpjes kijken en zoektermen intoetsen die tienerjongens interessant vinden, vult het algoritme van TikTok of Youtube Shorts je scherm met *content* die stereotype ideeën over mannelijkheid promoot.⁵⁸ Zoals het idee dat ‘echte mannen’ bepaalde emoties niet horen te tonen, dat agressief gedrag een teken van mannelijkheid zou zijn, dat vrouwen onderdanig zouden zijn aan de man en dat er iets mis is met homoseksualiteit of genderdiversiteit.

Het is niet te voorkomen dat leerlingen online in aanraking komen met stereotype denkbeelden over gender. Wel kunnen we hen daar beter op voorbereiden, zodat ze weerbaar zijn en zich minder snel laten beïnvloeden door negatieve denkbeelden die de acceptatie van onderlinge verschillen en de persoonlijke vrijheid van kinderen aantast.

Ouders/verzorgers aan het woord

Sara maakte zich zorgen over de filmpjes die haar zoon al jong te zien kreeg. 'Mijn zoon zat pas in groep 6 toen hij van vriendjes uit groep 8 allerlei filmpjes doorgestuurd kreeg. Dat begon grappig, met onschuldige *pranks* enzo. Sommige van hen hadden ook oudere broers, later bleek dat die in een online *expose*-groep zaten.⁵⁹ Op een gegeven moment stuurden ze hem ook filmpjes van meisjes die werden uitgescholden voor hoer of geslagen werden. Mijn zoon lag daar wakker van.'

Lerone's dochter was amper 11 jaar toen een jongen uit de klas haar porno liet zien op de laptop van de school. 'Ik was niet blij dat het was gebeurd', zegt Lerone, 'maar ik kon haar goed uitleggen dat dat niet is hoe seks werkt. Wat ik nog veel zorgelijker vond, is dat de jongen die haar die beelden liet zien, die uitleg niet krijgt. Hij denkt nu misschien dat het normaal is om vrouwen zo te behandelen. Als daarover geen gesprek plaatsvindt in de klas, dan leren kinderen dat niet in een kader te plaatsen. De school heeft een verantwoordelijkheid om leerlingen voor te bereiden op wat ze aan mooie én aan lelijke dingen tegenkomen online, zeker als andere ouders dat thuis niet doen.'

De sociale norm rond genderrollen doorbreken: wat kun je doen?

Wil je de sociale norm rondom gender en genderrollen bij jou op school verbeteren? Dan volgen hier wat tips:

- Ga met leerlingen in gesprek over onderwerpen die raken aan sociale verwachtingen, rolpatronen en hoe zij die ervaren. Wil je weten hoe? In het kader hieronder vind je tips.
- Maak gevoelens bespreekbaar in de school. Van jongens wordt vaak verwacht dat zij in hun eentje en in stilte *dealen* met hun pijn of verdriet. Dit heeft consequenties voor hun mentale gezondheid.⁶⁰ Leer leerlingen hoe je elkaar kunt steunen, welke vragen je kunt stellen, hoe je elkaar kunt troosten. En welke wegen er zijn binnen en buiten de school om hulp te vragen van volwassenen.
- Normaliseer vriendschappen tussen jongens en meisjes. Praat over wat vriendschap is en dat vriendschap niet gaat over hetzelfde zijn maar over het leuk hebben samen. Bespreek het verschil tussen verliefdheid en vriendschap en leg uit dat als een jongen een meisje aardig vindt of andersom, dit niet meteen betekent dat je verliefd bent: je kunt ook gewoon vrienden zijn. Vriendschappen tussen jongens en meisjes beschermt hen tegen stereotype denkbepelden over gender.⁶¹
- Bereid leerlingen vanaf groep 6 voor op wat ze op sociale media kunnen tegenkomen aan beelden en ideeën rondom gender.

- Leerlingen beseffen vaak al goed dat niet praten over je gevoel heel eenzaam is en ongezond. En dat er niks mis is met er leuk uit willen zien, maar dat de door- geslagen ideeën over uiterlijk vooral slecht zijn voor je zelfbeeld (wat de cosme- tische industrie nog rijker maakt), die je ook kunt stoppen in het ontwikkelen van je kennis en talenten.
- In groep 7/8 kunnen een paar goede lessen in geld helpen om leerlingen te laten inzien waarom de verdienmodellen die influencers promoten niet realistisch zijn.
- De meeste kinderen komen voor hun dertiende voor het eerst in aanraking met online seksuele beelden.⁶² Zorg dat ze weten waar zij betrouwbare en realisti- sche informatie kunnen vinden over seks en seksualiteit, praat met elkaar over *consent* en bespreek dat de onrealistische en vaak gewelddadige beelden van porno niets te maken hebben met intimiteit en seksualiteit.
- Als je Paarse Vrijdag viert, zorg dat het meer is dan een feestje met paarse ballon- nen en regenboogvlaggen. Een viering alleen is mooi, maar draagt niet per se bij aan meer acceptatie of kennis. Het is goed om uit te leggen waaróm je iets als Paarse Vrijdag viert. En dat je in de rest van het jaar ook aandacht besteedt aan gelijke behandeling en respect voor diversiteit in de lessen.

Sociale verwachtingen en genderrolpatronen in de klas

Wil je aan de slag met je klas of met een groepje leerlingen over sociale verwach- tingen rond gender, maar weet je niet zo goed hoe? Hier zijn enkele *evidence- informed* tips:

- Genderklik in de kleuterklas van Rosa
vzw: rosavzw.be/nl/aanbod/tools-1/tools
- Toolkit gender in het basisonderwijs van Rosa vzw:
[rosavzw.be/nl/aanbod/tools-1/toolkit-gender-in-lager-onderwijs-en-
buitenschoolse-kinderopvang](https://rosavzw.be/nl/aanbod/tools-1/toolkit-gender-in-lager-onderwijs-en-buitenschoolse-kinderopvang)
- 10 tips voor in de klas: www.genderklikvoorjongens.be/#tientipsklas
- Handreiking voor PO: [seksuelevorming.nl/wp-
content/uploads/2021/08/handreiking-sekse-gender-en-seksuele-
diversiteit.pdf](https://seksuelevorming.nl/wp-content/uploads/2021/08/handreiking-sekse-gender-en-seksuele-diversiteit.pdf)

Ouders/verzorgers aan het woord

‘Tobias was op de basisschool een heel rustige, lieve jongen’, vertelt Claire. Claire woont met haar man en twee zoons in een rustige buitenwijk van een middelgrote stad. Ze vertelt dat Tobias op school altijd met iedereen omging,

jongens en meisjes. Hij trok zich weinig aan van de macho-jongens in de klas met hun stoere praatjes. Maar vanaf groep 7/8 veranderde er langzaam iets. ‘Hij zei ineens dingen over meisjes die hij bij ons thuis nooit gehoord had, en op de middelbare school ging hij niet meer met meisjes om. In het begin denk je dat het de puberteit is, tot ik hem ook hatelijke dingen hoorde zeggen over transgender en homo’s en dat het feminisme is doorgeschoten. Ik schrok me rot.’ Claire sprak erover met andere ouders en de school. De mentor vertelde haar dat jongens in heel Nederland steeds vaker negatief staan tegenover homoseksualiteit.⁶³

Claire besloot met Tobias te gaan praten over waar hij die ideeën vandaan had. Ze keken samen naar zijn Youtube en TikTok. Daar zaten leuke en grappige filmpjes tussen, maar ook minder leuke. Daar praatten ze samen over. Over of het waar was wat hij daar hoorde en hoe hij dat kon checken. ‘En ook over of hij zich wel fijn voelde bij al die strenge ideeën over wat een man hoort te zijn en welke rol een meisje hoort te hebben. Dat hielp wel, in ieder geval was er weer een gewoon gesprek mogelijk. Maar we zijn er nog niet, hij is pas 12.’

II. Religieuze achtergrond en levensbeschouwing

In lessen of gesprekken in de klas over geloof en levensbeschouwing wil je graag een open gesprek voeren, waarin er geen vooroordelen (bedoeld of onbedoeld) worden doorgegeven. Hier een paar tips hoe je je daarop kunt voorbereiden:

Vermijd ‘jullie’

Een leraar die vraagt: ‘*jullie* doen dat toch zo?’, bedoelt die vraag misschien vanuit oprechte nieuwsgierigheid, maar plaatst die leerlingen buiten de ‘wij-groep’, alsof zij er ineens niet meer bij horen. En bij elkaar in een hokje, waar ze zich misschien helemaal niet in thuis voelen. Leerlingen delen misschien dezelfde religie, maar belijden die allemaal op een andere manier. De ene leerling is meer orthodox, de andere meer liberaal. Ook vermengen culturele en religieuze praktijken zich met elkaar, wat zorgt voor onderlinge verschillen. Of leerlingen delen dezelfde culturele achtergrond, maar niet dezelfde religie.

Zorg voor voldoende kennis bij jezelf

Als je niet genoeg achtergrondinformatie hebt, vervalt je makkelijker in stereotypen en vooroordelen. Ook interpreteer je gedrag dan sneller vanuit die lens: *zij is wel erg braaf, dat komt vast door haar religieuze achtergrond*. Een leerling voelt het als je met voorin genomenheid diens gedrag bekijkt en beoordeelt.⁶⁴ Dat beschadigt de vertrouwensband en verslechtert de relatie. Zorg dat je je inleest, dat je steeds vanuit je nieuwsgie-

righeid naar de ander kijkt, open vragen blijft stellen en je eigen veronderstellingen of vooroordelen kritisch blijft bevragen.

Voorkom spotlights

Ga je met de klas in gesprek over religie? Zorg dan dat je leerlingen niet *spotlight*: dus dat jij ze voor de klas in een hokje plaatst (waarin ze zich wel of niet in thuis voelen) en in de schijnwerper zet als vertegenwoordiger van dat hokje: *Josefien, bij jou thuis zijn jullie gereformeerd, toch? Kun jij even aan de klas voordoen hoe jij bidt?*

Besteed aandacht aan religieuze diversiteit

Binnen religies is de diversiteit eindeloos. Denk aan alle verschillende christelijke stromingen (katholieken, protestanten, evangelisch christenen, orthodoxen) en daar weer alle subvarianten van. Hetzelfde geldt voor de andere grote wereldgodsdiensten: er is net zoveel variatie binnen de islam, het jodendom, hindoeïsme en boeddhisme als binnen het christendom. Voor burgerschap is het een goed idee om die verschillen binnen stromingen te benoemen. Dat voorkomt dat we hele groepen over een kam scheren en laat zien dat iedereen een unieke manier mag hebben om zijn geloof te beleven. Daarnaast helpt het leerlingen om zich los te maken van verwachtingen of het oordeel van klasgenoten. Opmerkingen als 'jouw moeder is geen goede moslim, want zij draagt geen hoofddoek' of 'als je christelijk bent, waarom scheld je dan met Jezus' of elkaar op andere manieren de (religieuze) wet voorschrijven, doet geen recht aan de religieuze diversiteit en past niet binnen de religieuze vrijheid die we met elkaar nastreven. Met elkaar open en nieuwsgierig in gesprek gaan over religieuze diversiteit is ook een mooie burgerschapskans om zich in elkaars perspectief te leren verplaatsen.

Benoem ook overeenkomsten

Er bestaan veel overeenkomsten tussen religieuze tradities en uitingen, zoals de rituele wassingen voor gebed die joden en moslims doen, of de vastenmaand die katholieken (vroeger) en moslims met elkaar delen. Met elkaar op onderzoek gaan naar overeenkomsten kan goed zijn voor inlevingsvermogen en gevoelens van verbinding.

III. Afkomst en etniciteit

Het woord 'afkomst' kan naar meerdere dingen verwijzen: naar migratieachtergrond, culturele achtergrond of sociaaleconomische afkomst. In de wet Verduidelijking burgerschapsopdracht staat niet over welke soort afkomst leerlingen kennis moeten hebben. Afkomst kan dus in de brede zin van het woord worden opgevat. Wij adviseren scholen aandacht te besteden aan migratieachtergrond, culturele achtergrond, aan huidskleur en uiterlijke kenmerken en aan sociaaleconomische status (inclusief racisme, armoede en ongelijkheid).

Huidskleur of uiterlijke kenmerken

Huidskleur en uiterlijke kenmerken worden vaak gebruikt als indicator van iemands culturele of religieuze achtergrond, maar je kunt niet aan iemands uiterlijk zien tot welke culturele of religieuze groep iemand zichzelf rekent. Culturele identiteit en huidskleur zijn twee verschillende dingen.

Mensen ervaren meestal verbinding met een bepaalde bevolkingsgroep doordat zij gewoonten, geschiedenis of religie delen of samenwonen op een grondgebied. Soms wordt de persoonlijke ervaring van verbondenheid ondermijnd door uitsluiting en discriminatie. Zo worden geboren Nederlanders soms toch steeds aangesproken als ‘buitenlander’, omdat zij niet voldoen aan het stereotype plaatje van blond haar en blauwe ogen. Door voortdurend aangesproken te worden als buitenstaander, is het moeilijk om je thuis en verbonden te voelen.

Valkuil: ‘Wij zijn kleurenblind’

Lang is gedacht dat het negeren van verschil in huidskleur de beste manier was om discriminatie te voorkomen. Ondertussen weten we dat doen alsof er geen verschillen bestaan, juist discriminatie in de hand kan werken. Ook voelt het eenzaam voor leerlingen die regelmatig last hebben van de vooroordelen van anderen als daar geen aandacht of erkenning voor is, omdat er wordt gedaan alsof kleur geen rol speelt. Sommige leerlingen worden steeds weer aangesproken op hun afkomst, religie of huidskleur, of er voortdurend uitgepikt. Als ouders/verzorgers daarover met de school in gesprek gaan, krijgen zij soms als reactie dat de school ‘kleurenblind’ is en dat dit slechts incidenten zijn. De uitsluiting of discriminatie die de leerlingen meemaken, blijft dan onbesproken en leerlingen en hun ouders/verzorgers voelen zich niet serieus genomen en in de steek gelaten. In plaats van in discussie te gaan over de vraag of er wel of niet sprake is van discriminatie of uitsluiting, kun je beter samenwerken om een oplossing te vinden waarbij de leerling zich gezien en gerespecteerd voelt.

Soms is er vanuit de school angst om verschillen te bespreken, omdat kinderen dat verschil misschien associëren met iets negatiefs (verschil is anders, dus slecht). Ergens best begrijpelijk, omdat veel leerlingen er het liefst gewoon bij willen horen en niet altijd hun verschillen uitgelicht willen zien. Je kunt als school of als leerkracht aandacht besteden aan verschillen zonder ze op individuele leerlingen te betrekken. Zo kun je het hebben over verschillen in de samenleving of in de school in het algemeen.

Discriminatie voorkomen op school: wat kun je doen?

Jonge kinderen weten vaak niet goed wat discriminatie is. Als er iets gebeurt dat ze niet willen of niet prettig vinden, wordt soms uit machteloosheid (of voor de grap) meteen geroepen dat het discriminerend is. Zo waren we op een school waar twee witte leerlingen moesten blijven voor corvee, gewoon, omdat het hun beurt was. 'Discriminatie!', riepen ze boos tijdens het vegen van de klas. Dat zorgt natuurlijk voor de nodige inflatie van het begrip.

Het helpt om eerst uit te leggen wat uitsluiting is. Dat begrijpen leerlingen vaak heel goed: dat je niet mee mag doen omdat je een meisje bent, of geen hippe kleren draagt, of omdat je als vluchteling naar Nederland bent gekomen. Vaak beseffen leerlingen niet hoeveel invloed opmerkingen, (online) commentaren en grapjes hebben op hoe anderen zich voelen, op hun zelfvertrouwen en hun gedrag en dat het daarbij nauwelijks uitmaakt of iets een grap is of serieus is bedoeld. Het helpt om een duidelijke norm te stellen wat wel en wat niet geaccepteerd wordt in de school én in de (online en offline) samenleving: discriminatie en uitsluiting zijn nooit oké.⁶⁵ Benoem dit steeds opnieuw.

Leerlingen vinden het soms moeilijk om het verschil te begrijpen tussen discriminatie en gerechtvaardigde ongelijke behandeling. Ze zien het misschien als oneerlijk dat een klasgenoot met een chronische ziekte nooit hoeft op te ruimen of korter naar school mag. Of dat een klasgenoot extra zorg en aandacht ontvangt van de juf, bijvoorbeeld omdat er thuis iets speelt. Een gesprek over gelijke behandeling volgens de wet en wat een toegestane reden is voor ongelijke behandeling, helpt leerlingen beter herkennen wanneer iets discriminerend is en wanneer je uit zorgzaamheid of solidariteit mensen toch ongelijk mag behandelen. En zo kunnen ze ook leren dat een corveebeurt geen discriminatie is, tenzij alleen bepaalde leerlingen corvee krijgen en anderen niet.

Vervolgens kun je leerlingen handelingsperspectieven bieden: wat kun je doen als het jou overkomt of iemand die je goed kent? Wat kun je doen als je omstander bent en ziet hoe iemand anders discriminerend wordt behandeld? Bij wie kun je terecht? Voor de bovenbouw kun je er ook een korte lessenreeks van maken, waarin je leerlingen eerst leert wat discriminatie is, wat de wet en het mensenrechtenverdrag erover zeggen en hoe ze het kunnen herkennen. Vervolgens laat je de klas in kleine groepjes vragen beantwoorden. In de laatste les kun je ze in rollenspellen met elkaar laten oefenen. Om de lessen voor te bereiden kun je gebruik maken van de zeven gouden tips van KIS.⁶⁶

Ben je op zoek naar effectieve interventies die zich richten op de aanpak van haat en discriminatie, bekijk dan bijvoorbeeld de PO-database met antidiscriminatie-interventies van KIS.⁶⁷

Sociaaleconomische afkomst

Afhankelijk van opleidingstype, de toegang tot financiële middelen, en of je werk doet met sociaal aanzien dat je macht geeft over anderen, neem je een andere maatschappelijke positie in. De sociaaleconomische positie van ouders heeft invloed op het

schoolsucces van leerlingen.⁶⁸ Als er geld is voor bijles, museumbezoek, hobby's en gezonde voeding, dan heb je het met die extra kennis, ondersteuning, gevulde maag en gezond lichaam op school net wat makkelijker dan anderen. Ook kunnen ouders met een hbo- of universitaire opleiding hun kinderen vaak ondersteunen op school, omdat het soort kennis en vaardigheden vanuit hun opleiding aansluit bij wat er op school wordt aangeleerd. Dit wordt ook wel *cultureel kapitaal* genoemd. En mensen met een hoge sociaaleconomische status hebben vaak een sociaal netwerk waar hun kinderen ook weer van profiteren, bijvoorbeeld later voor stageplaatsen en (bij)baantjes. Dit wordt ook wel *sociaal kapitaal* genoemd.

Op scholen is armoede vaak een gevoelig thema, of zelfs een taboe, maar wel met grote impact op het welzijn en het thuisgevoel van leerlingen. De schaamte om te bespreken dat er thuis geen geld is voor essentiële zaken als voeding, kleding, boeken en sport maakt dat scholen deze leerlingen ook moeilijk kunnen bereiken en ondersteunen.

Taboes rond sociaaleconomische afkomst doorbreken: wat kun je doen?

- Praat erover in algemene termen, zonder het persoonlijk te maken of te praten over specifieke mensen of groepen in de school.
- Leg goed uit dat armoede ingewikkeld is. Het heeft te maken met regels en wetten, kansenongelijkheid en sociale en psychische factoren. Armoede is zelden zo simpel dat je het kunt platslaan tot iemands eigen schuld.
- Bespreek ook wat we gezamenlijk kunnen doen om armoede tegen te gaan: bijvoorbeeld door te onderzoeken wat er in de buurt of gemeente tegen armoede wordt gedaan, wat organisaties als de voedselbank doen, hoe je voor mensen kunt zorgen die door een moeilijke tijd heengaan.
- Geef leerlingen en ouders/verzorgers laagdrempelig toegang tot ondersteuning en wijs ze de weg in het aanbod van de school, de buurt of de gemeente. Zorg dat niemand zichzelf publiekelijk hoeft bloot te geven om toch hulp te kunnen krijgen. En ga er niet vanuit dat iedereen die er welvarend uit ziet dat ook altijd is.

Aandacht voor verschillen en overeenkomsten

Er zijn heel mooie kanten aan diversiteit, en het is goed om dit ook te belichten, bijvoorbeeld met een feest. Een valkuil bij het vieren van diversiteit is dat je het mogelijk beperkt tot alleen eten, slingers en klederdracht, waarbij er geen ruimte is voor het echte leren over culturele verschillen.

Aandacht voor diversiteit binnen je school betekent trouwens niet dat we alleen maar stil moeten staan bij hoe we van elkaar verschillen. Het is juist ook belangrijk om leerlingen stil te laten staan bij wat verschillende groepen binnen

onze samenleving met elkaar gemeen hebben en hoe mensen binnen die groepen allemaal uniek zijn. Tot dezelfde groep behoren (in de ogen van anderen) is maar een klein deel van je persoonlijkheid, en ondertussen heb je misschien juist de meeste overeenkomsten met mensen van wie je dat nooit zou verwachten.

Het helpt om verschillende vormen van discriminatie tegelijk te behandelen in de lessen. Je kunt zo leerlingen helpen inzien dat het niet uitmaakt of je iemand afwijst om afkomst, religie, seksuele oriëntatie of een beperking, omdat het allemaal discriminatie is. Leerlingen zijn vaak tegen een specifieke vorm van discriminatie, zoals discriminatie door de politie op basis van uiterlijk. Door daar te beginnen en vervolgens de overeenkomsten met andere vormen van uitsluiting te bespreken en welke consequenties dat heeft voor mensen, kunnen ze zich makkelijker verplaatsen in gevoelens en ervaringen van mensen uit die andere groepen. Dit is een goede manier om aan de basiswaarde solidariteit te werken: door elkaar te steunen in de reis naar gelijke behandeling en vrijheid, kunnen we de samenleving voor iedereen rechtvaardiger maken.

IV. Handicap en beperking

Discriminatie van mensen met een beperking

Wanneer mensen op grond van hun beperking discriminatie of uitsluiting ervaren, noemen we dit validisme. Als er in de omgeving en in wetgeving geen rekening met je wordt gehouden, dan is er geen sprake van gelijke behandeling. Validisme is er op allerlei manieren. Alles wat je doet, kost bijvoorbeeld extra tijd en energie: je moet vooraf checken of je naar binnen kunt, of er voorzieningen zijn voor jou. Daarnaast ervaren (volwassen) mensen met een beperking vaak dat anderen beslissingen voor ze willen nemen en er tegen ze gepraat wordt alsof ze kinderen zijn. Vaak herkennen we ‘validistisch’ taalgebruik (zoals gestoord, achterlijk, debiel) niet als zodanig. Als je zelf geen beperking hebt, is het misschien moeilijk om je voor te stellen hoe het is als de samenleving zo ontoegankelijk is.

Neurodivergentie

Neurodivergentie heeft te maken met de neurologische ontwikkeling van de hersenen. Mensen die neurodivergent zijn, hebben bijvoorbeeld hoogbegaafdheid, ADHD, dyslexie of vallen binnen het autismespectrum. Vaak wordt er in het onderwijs, om allerlei politieke, praktische en financiële redenen, onvoldoende gedifferentieerd om alle kinderen optimaal onderwijs te geven. Daarnaast voelen neurodivergente kinderen zich soms onbegrepen of anders dan anderen en ervaren uitsluiting.

De wereld in

Een manier om bovenbouwleerlingen kennis te laten maken met validisme is door ze de wereld in te sturen. Sommige scholen laten leerlingen een activiteit doen als rolstoelbasketbal, waarbij ze in groepsverband een lollige ervaring opdoen in plaats van serieus ervaren wat het betekent om je in het dagelijks leven te redden in een omgeving die geen rekening met je houdt. Je kunt leerlingen beter de omgeving van de school laten verkennen om te ondervinden hoe ze zouden moeten navigeren als ze in een rolstoel zouden zitten, blind zouden zijn of slecht ter been.

Je hoeft niet fysiek in een rolstoel te zitten om je dit te kunnen inbeelden. Is er ruimte op de stoep? Staan er bankjes om uit te kunnen rusten? Is er een bushalte of supermarkt in de buurt? Zijn er veilige oversteekplaatsen voor blinden en slechtzienden? Welke gebouwen zou je niet in kunnen als je in een rolstoel zou zitten? Hoe zou het gaan met je hobby's? Kleding kopen? Of laat ze een dag in het weekend een logboek bijhouden over hoe hun dag eruit zou zijn met een fysieke beperking en foto's maken om verslag te doen van wat ze opvalt.

In dit hoofdstuk besteden we geen expliciete aandacht aan diversiteit in politieke voorkeur, omdat leerlingen op de basisschool meestal nog onvoldoende politieke kennis hebben om bewust voor een specifieke politieke stroming te kiezen. Wel kunnen er gesprekken ontstaan waarin leerlingen verschillende perspectieven delen. Dat kunnen hun eigen ideeën en opvattingen zijn, of perspectieven die zij van huis uit meekrijgen of via sociale media, vrienden of hobby's hebben opgepikt. Wil je meer weten over hoe je hierover op een goede manier met elkaar in gesprek kunt gaan, dan raden we je aan om hoofdstuk 9 te lezen.

Leonard Roobol en de burgerschapsbibliotheek

Samen lezen en praten over wat je denkt, voelt en ervaart kan een prachtige bijdrage leveren aan burgerschap. Tegenwoordig helpt Leonard Roobol als zelfstandig adviseur scholen hun leesonderwijs te diversifiëren en geeft hij les op een ISK. Maar toen hij nog als leerkracht werkte bij Basisschool Fridtjof Nansen in Rotterdam, verdiepte hij zich in de ontwikkelingspsychologie van kleuters in relatie tot taal en kinderboeken. Leonard ziet respect voor diversiteit als een voorwaarde voor leerlingen om alles uit zichzelf te kunnen halen. Leonard: 'Als je tot de norm behoort, heb je de mentale ruimte om je te kunnen

concentreren op je schoolwerk. Maar als er andere dingen spelen, zoals vooroordelen of kansenongelijkheid, dan wordt het veel moeilijker om aan leren toe te komen. Dan ben je meer bezig met “het bevechten van je plek”.

Leonard vertelt op welke manier hij boeken inzet voor burgerschap. ‘Toen ik les gaf aan kleuters, zei er een op gegeven moment tegen een andere dat ze niet mee mocht spelen omdat ze zwart was. Ik heb dat moment gelijk aangegrepen om een passend prentenboek erbij te pakken en een gesprek erover te voeren met de klas. Dat gesprek gaat er dan vooral over hoe die leerling zich voelt door zo’n opmerking, en of we dat als klas oké vinden.’

Als leerkracht is het dus handig om te reageren op wat er speelt in je klas, vertelt Leonard. ‘Ook als er maar één leerling aangeeft dat deze eraan toe is, kun je dat onderwerp bespreken in de groep. Het is namelijk nooit verkeerd om dat soort gesprekken of informatie mee te krijgen.’ De manier waarop je iets aanpakt is dan wel heel belangrijk. Als je een geschikt prentenboek kiest om zo’n onderwerp samen te bespreken, dan steken leerlingen die daaraan toe zijn, er iets van op. En als je merkt dat het echt niet aanslaat, dan hou je daar geen klassikaal gesprek over, maar ga je in een gesprek met bijvoorbeeld een groepje oudere leerlingen. Je houdt in de gaten wat er speelt in je groep en op welke manier, hoe leerlingen reageren als je daar vragen over stelt of een boek over voorleest, of ze afdwalen of niet. Op basis van die inschattingen maak je de beslissing om een onderwerp even te parkeren of juist om daar in een andere les meer aandacht aan te besteden. Bij jonge kinderen laat je meer terloops zien dat diversiteit bestaat, en in groep 7 of groep 8 kun je zelf een onderwerp aansnijden, bijvoorbeeld discriminatie op basis van huidskleur. Dat onderwerp kun je dan ook breder trekken door leerlingen informatie te geven over bijvoorbeeld het slavernijverleden.

Toen Leonard begon in het basisonderwijs, was hij verbaasd over het aanbod in de schoolbibliotheek. Als het ging over bouwen, zag hij alleen maar mannelijke personages. Waar waren de vrouwen in de heftuigen? Toen hij nog verder ging kijken, viel hem op dat er voornamelijk witte personages in de boeken stonden en dat alle gezinnen bestonden uit vader, moeder en een tweetal kinderen. Daar is hij toen in zijn school mee aan de slag gegaan. Wil jij je schoolbibliotheek ook inzetten voor burgerschap, kies dan voor boeken waarin de basiswaarden vrijheid, gelijkheid en solidariteit in de praktijk worden gebracht.

Vier tips van Leonard voor diverse kinderboeken:

- Groep 1–2: *Waar is mijn noedelsoep?!?* – Reza en Chee-Han Kartosen-Wong.
- Groep 3–4: *De dag dat jij begint* – Jacqueline Woodson.

- Groep 5–6: *Planeet Omar. Problemen-magneet* – Zanib Mian.
- Groep 7–8: *Melissa* – Alex Gino (eerder verschenen onder de titel *George*).

Zelf verder lezen?

Opgroeien in kleur – Judi Mesman.

Onderstroom vervuilen voor een aanspreekcultuur

Onder de oppervlakte kunnen er in een school allerlei stereotypen en vooroordelen circuleren. Die zijn op het eerste gezicht niet zichtbaar, maar hebben wel een belangrijke invloed op de schoolcultuur. Dit is de onderstroom. Het zorgt voor een wij-zij manier van denken en maakt het moeilijk om verbinding te voelen met elkaar. Dat kan spanningen geven tussen (groepen) leerlingen en tussen leerkrachten en leerlingen.

Rol van de leraar

Als leraar heb je een belangrijke voorbeeldfunctie. Wat je zegt over leerlingen en hoe je (groepen) leerlingen behandelt, heeft invloed op de schoolcultuur. Het actief uiten of verspreiden dan wel het stilzwijgend laten bestaan van negatieve stereotypen of houdingen die anderen uitsluiten, draagt bij aan de onderstroom. Ook als de leerlingen of mensen over wie het gaat er niet bij zijn of als het grappig bedoeld is.

Denken in termen van wij-zij versimpelt de wereld en dat geeft op de korte termijn een prettig gevoel. Als leraar hoef je niet verder te denken en dat geeft rust: je doet het goed, ‘dat soort leerlingen’ is nu eenmaal vervelend en heeft het voornamelijk aan zichzelf te wijten dat ze steeds worden aangesproken op hun gedrag. We nemen dan zonder kritische blik bepaalde ideeën of standpunten over die schadelijk kunnen zijn voor anderen.

Je kunt bijdragen aan een positieve schoolcultuur waarin leerkrachten en leerlingen elkaar aanspreken op uitingen en gedrag die bijdragen aan de onderstroom door de volgende dingen te doen:

1. Verbinding zoeken

Een goed begin is om te werken vanuit verbinding en relatie: vooroordelen over de ander of de groep waartoe jij de ander rekent, staan verbinding tussen twee mensen in de weg. Je bent allebei mens en je hebt altijd wel iets met elkaar gemeen, al is het maar dat ieder mens behoefte heeft aan erkenning, waardering en ruimte om zichzelf te zijn.

2. Wij-zij-denken begrenzen en vervangende strategieën bieden

Hoor je collega's of leerlingen praten, handelen of denken vanuit vooroordelen of aannames? Zeg er iets van. Door zulk gedrag door de vingers te zien, keur je dat impliciet goed en voed je de onderstroom. Als kwaadspreken of roddelen niet meer mag, wat

dan wel? Herhaal steeds welk gedrag je wel van leerlingen verwacht. Bijvoorbeeld: als je een probleem hebt met iemand, dan ga je praten met die persoon, met je leerkracht of met een andere leraar die je vertrouwt. En niet achter elkaars rug.

3. Stereotypen en vooroordelen vermijden

Het benoemen van stereotypes werkt versterkend. Als je de klas eerst laat nadenken over vooroordelen over een bepaalde groep, dan maakt het niet meer uit wat je vervolgens zegt of doet om aan te tonen dat die vooroordelen onterecht zijn.⁶⁹ Zeg dus niet 'het is niet waar dat meisjes slecht zijn in rekenen' maar bijvoorbeeld: 'Of je goed bent in taal, rekenen of bevo hangt af van heel veel verschillende dingen. Van hoeveel je oefent, van wat je ouders of verzorgers je leren, van wat je leuk vindt, van de verwachtingen die mensen van je hebben. Niet van of je een jongen of meisje bent of welke kleur je ogen zijn'.

4. Nieuwsgierigheid naar elkaar stimuleren

Nodig leerlingen steeds opnieuw uit om op elkaar te reageren vanuit nieuwsgierigheid. Geef complimenten aan leerlingen in de klas die ervoor kiezen om zich in de ander te verplaatsen voordat ze een oordeel geven. Zoek met elkaar de nuance op door vragen stellen te normaliseren:

- Ken je iemand die zoiets heeft meegemaakt?
- Hoe zou jij je voelen als je zoiets meemaakte of iemand van wie je houdt?
- Wat zouden deze mensen kunnen leren van deze situatie?
- Als jij in de schoenen van deze persoon zou staan, hoe zou je dan willen dat mensen je helpen?

Valkuil: onvoldoende aandacht voor angst en verwarring

Leerlingen vinden het soms moeilijk om het verschil te begrijpen tussen zichzelf en de ander. En tussen keuzevrijheid en verplichting. Als ik homo zijn oké vindt, betekent dat dan dat ik zelf ook homo ben? Als al het speelgoed voor iedereen bedoeld is, hoe kan ik dan weten met welk speelgoed ik als jongen hoor te spelen?

Het helpt om leerlingen uit te leggen dat respect hebben voor elkaar betekent dat je elkaar de vrijheid geeft om zelf te kiezen hoe je je leven wil leven. Dat jij niet voor hen bepaalt van wie ze moeten houden, of ze zich man of vrouw of geen van beiden voelen en of ze wel of niet in God geloven. Dat betekent *niet* dat jij zelf ook diezelfde keuze moet maken voor jouw leven. Als je het oké vindt dat iedereen de vrijheid heeft om zelf te kiezen hoe zij leven, mag jij dus ook die vrijheid nemen, binnen de grenzen van de wet.

Positieve verwachtingen over het burgerschap van je leerlingen

Positieve verwachtingen hebben van je leerlingen betekent denken vanuit mogelijkheden en het voorkomen van uitspraken die leerlingen bij voorbaat op achterstand zetten, zoals ‘ze kunnen het toch niet’, ‘hij gaat toch naar praktijk’ of ‘thuis krijgen ze iets heel anders mee, dus dat is verspilde moeite’. Zelfs als je nooit hardop zegt dat je weinig verwachtingen hebt van bepaalde leerlingen of een bepaalde klas, voelen leerlingen vaak heel goed aan in hoeverre je vertrouwen hebt in hun ontwikkeling.⁷⁰ De invloed van de verwachtingen van docenten op de leeruitkomsten van hun leerlingen, wordt ook wel het ‘pygmalion-effect’ genoemd.

Voor burgerschap kunnen je verwachtingen invloed hebben op hoe vaak en met welke verdieping je je leerlingen in aanraking brengt met burgerschapsthema's. Doe je als school alleen in een themaweek iets aan burgerschap? Of praten jullie regelmatig over onderwerpen die raken aan burgerschap? Leren leerlingen ook hoe die onderwerpen met elkaar samenhangen en waarom het belangrijk is dit te leren, met welk doel? Zit er een opbouw in het type opdrachten en hoeveel zelfstandigheid en oefenkansen leerlingen krijgen? Leren alle leerlingen hetzelfde, of is het leerkrachtafhankelijk?⁷¹

Door positieve verwachtingen te hebben van alle leerlingen, kun je het leerpotentieel van je leerlingen verbeteren.⁷² De rijke input die je geeft, zegt iets over de verwachtingen die je hebt van de leerlingen, net als de output die je van ze verwacht. Bijvoorbeeld hoe vaak je leerlingen vraagt om iets te doen of voor te bereiden rondom burgerschapskennis en -vaardigheden. Of als ze zich onzorgvuldig uitdrukken, hoeveel kans je ze geeft om na te denken en te herformuleren en hoeveel je ze stimuleert om dieper te graven. Verder is de manier waarop je feedback geeft en hoe je leerlingen benadert veelzeggend. Leg je dan de nadruk op wat er goed gaat en wat er nodig is om het nog beter te doen? Ook aanmoediging, geduld en laten merken dat je erop vertrouwt dat ze het kunnen leren zijn belangrijke ingrediënten voor positieve verwachtingen en succesvol burgerschap.

Maar wat als een leerling je teleurstelt?

Als je positieve verwachtingen hebt van een leerling, kan dat teleurstellingen opleveren. Een leerling zegt iets kwetsends en laat je schrikken door de onderliggende intolerantie of hardheid. Het helpt om leerlingen in zo'n geval te zien als ‘op reis’ naar burgerschap, een reis waarin er wordt geëxperimenteerd, gefaald én geleerd. Zo kun je als leraar positieve verwachtingen blijven hebben, ondanks onvermijdelijke teleurstellingen. En daar ook naar handelen, door te begrenzen, door open te bevragen, door hun kennis te verdiepen en vaardigheden aan te leren en door voor te doen hoe democratisch samenleven dan werkt.

De stip op de horizon waar je met de leerlingen naar onderweg bent, bestaat uit de visie van de school en de aanwijzingen uit de wet. Door die in het oog te houden, wordt het makkelijker om positieve verwachtingen te blijven hebben en leerlingen te blijven aansporen om zich te ontwikkelen als democratisch burger.⁷³

Oefenplaats: inspraak en invloed als leerkans voor burgerschap

Oefenen met inspraak is een belangrijk element van de burgerschapsopdracht. Hoe een school ruimte biedt aan inspraak, in het team en bij de leerlingen, zegt veel over de schoolcultuur.⁷⁴ Met aandacht voor leerlingenparticipatie kun je je leerlingen mogelijkheden geven om hun burgerschap uit te oefenen op school. En soms ook kansen geven om te oefenen met burger *zijn*. Bijvoorbeeld door het thuisgevoel van een specifieke groep leerlingen te vergroten, door te luisteren naar hun wensen om een bepaalde feestdag te vieren.

We behandelen hier wat leerlingenparticipatie is, wat het op kan leveren en geven praktische tips om leerlingenparticipatie te laten werken.

Meebeslissen, meedoen en meedenken

Bij leerlingenparticipatie denken we vaak aan de leerlingenraad. Dat is een *vorm* van leerlingenparticipatie, namelijk als inspraakmogelijkheid. Het vormt de basis voor het *meebeslissen*. Leerlingenparticipatie gaat ook over *meedoen*, zoals het organiseren van activiteiten, schrijven voor de schoolkrant of buddy zijn voor een jongere leerling. Daarnaast omvat het *meedenken*, bijvoorbeeld door suggesties en klachten in te dienen, mee te doen met een ecoraad of feestcommissie of mee te praten over belangrijke thema's op school.⁷⁵

Deze vaardigheden – meebeslissen, meedenken en meedoen – komen ook terug in de conceptkerndoelen burgerschap van 2024. Idealiter laten we leerlingen meebeslissen, meedoen en meedenken over meer dan alleen de speeltoestellen op het schoolplein of de kleur van de gordijnen. En idealiter beginnen we al vroeg met inspraakvaardigheden opdoen, bijvoorbeeld door in de kleuterklas leerlingen te laten oefenen met gezamenlijke besluitvorming: gaan we op deze stormachtige dag in de pauze tikkertje doen in het gymlokaal of gaan we *just dance* doen in de klas?

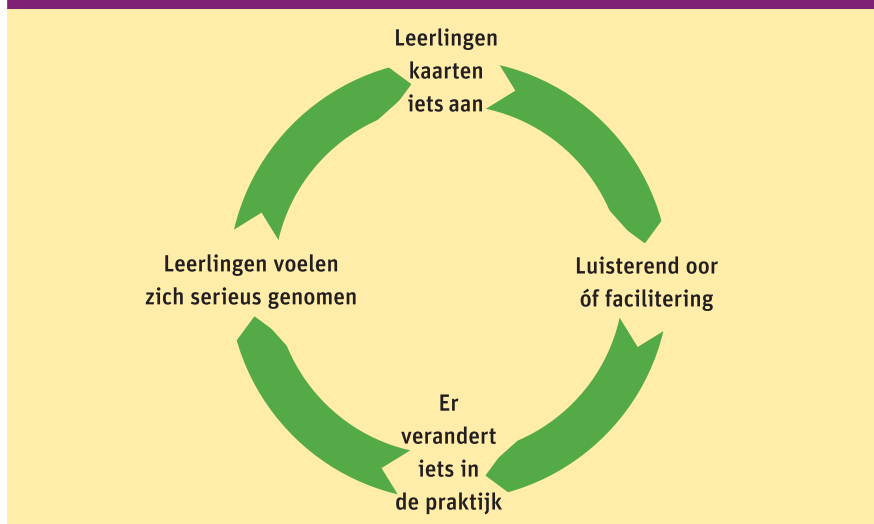
Een democratische oefenplaats worden vergt organisatie en oefenruimte

Leerlingen weten niet zomaar hoe, waarom en waarover ze mogen meebeslissen. Dit is een kwestie van leren en oefenen. Het is belangrijk dat ze daar goede begeleiding bij krijgen.⁷⁶ Oefenen met de stappen in democratische besluitvorming kan bijvoorbeeld een positief effect hebben op politieke betrokkenheid en omgaan met verschillen.⁷⁷

Het begint bij erkennen dat de school geen volwaardige democratie is en een duidelijke hiërarchie kent: de leerkracht is de baas, de leerlingen luisteren. Hoe creëer je dan toch binnen die strakke hiërarchie een democratische oefenplek?

De eerste stap is leerlingen uit te leggen waar ze over kunnen beslissen of meedenken, hoe dat werkt en dat proces voor ze te faciliteren. Bijvoorbeeld door ze een training aan te bieden,⁷⁸ tijd voor hen vrij te maken en door een collega ondersteuning te laten geven. Zorg dat het onderwerp en de manier waarop je leerlingen laat participeren, past bij de leeftijd en hun vaardigheden, bijvoorbeeld door de inspraakladder in te zetten.⁷⁹

Figuur 1: de virtueuze cirkel van leerlingenparticipatie

Figuur 2: de vicieuze cirkel van leerlingenparticipatie

Virtueuze cirkel creëren

We komen regelmatig op scholen waar leerlingeninspraak in een vicieuze cirkel terecht is gekomen. Dat gebeurt helaas vrij makkelijk: leerlingen houden er snel mee op als het onduidelijk is wat van ze wordt verwacht, als hun ideeën niet serieus worden genomen of als ze pas laat (of nooit) horen wat er met hun idee is gedaan. Het

tegenovergestelde van een vicieuze cirkel is een virtueuze cirkel. Hoe krijg je dat voor elkaar?

Korte lijntjes, duidelijkheid en snelle terugkoppeling verhogen de kans op succeservaringen

Leerlingen zijn net mensen. Ze blijven alleen moeite doen als het zin lijkt te hebben. Dan helpt het als je makkelijk terecht kunt bij de volwassenen in de school die de beslissingen nemen, dat leerlingen weten waarover ze kunnen meepraten, wat er gaat gebeuren met het advies of idee en een snelle terugkoppeling. We zien regelmatig dat vergeten wordt terug te koppelen aan leerlingen, of dat dat pas na enkele weken of een paar maanden gebeurt. Drie weken kan als een eeuwigheid voelen als je klein bent.

Zorg voor (over)duidelijke communicatie over de participatiemogelijkheden

Zorg dat je niet alleen via de leerkrachten communiceert, maar ook prikborden door de school hebt hangen en dat de leerlingenraad en andere leerlingengroepen regelmatig klassen bezoeken. Daarnaast is het belangrijk dat je succesmomenten uit het verleden een *spotlight* geeft, ter inspiratie. Ook daarmee laat je zien: het kan wél, je kan verschil maken in deze school. Bijvoorbeeld op een sportdag benoemen wat leerlingen hebben bijgedragen, bedacht en georganiseerd en hoe andere kinderen de volgende keer ook mee kunnen doen. Of door bij een grotere verandering, zoals de keuze voor een continue-rooster of voor een langere schooldag met tussenschoolse activiteiten, te laten zien op welke manieren leerlingen hebben meegepraat en advies hebben gegeven en wat daarmee is gebeurd.

Praat over aansprekende onderwerpen

Misschien maken jouw leerlingen zich niet echt druk om de planten op het schoolplein, maar wel over een voetbalveldje of de ruzies tijdens de overblijf. Vraag aan leerlingen wat hen bezighoudt, en je zult zien dat ze daar best over willen meedenken. Stel deze vraag niet alleen aan *the usual suspects*, maar loop tijdens de pauze een rondje om eens iemand te spreken die je anders niet zo snel hoort. Leg uit dat je ideeën wil ophalen en stel open vragen. Als leerlingen nooit eerder dergelijke vragen hebben gekregen, kan het zijn dat ze eerst geen serieus antwoord geven. Het kan helpen om dan wat voorbeelden te geven van ideeën die haalbaar zijn of die in het verleden zijn gelukt.

Bevorder democratische weerbaarheid met de juiste begeleiding

In een democratie krijg je niet altijd (meteen) je zin. Dat hoort erbij. Het kan dan ook pedagogisch wijs zijn om leerlingen daarop voor te bereiden. In een democratie krijg je soms wat je wil, soms sluit je een compromis en soms ook gebeurt er niets met je fantastische idee. Als leerlingen vooraf begrijpen dat dit de mogelijke uitkomsten zijn, raken ze minder snel politiek afgehaakt (*er wordt toch niet naar ons geluisterd*) en dat

maakt ze democratisch weerbaarder. Je kan zelf het beste inschatten of leerlingen juist een succes nodig hebben om geloof in eigen kunnen te ontwikkelen of best uitgedaagd kunnen worden om wat extra moeite te doen. Vergeet niet terug te koppelen welk besluit er is genomen én goed te onderbouwen waarom, op een manier die voor de leerlingen begrijpelijk is en niet klinkt als een smoes.

De oefenplaats inclusief maken

Diversifieer in participatiemogelijkheden en activiteiten

Met alleen een leerlingenraad bereik je een klein groepje dat de weg binnen een school vaak al goed weet te vinden. Als je meer leerlingen wil aanspreken, moet je ruimte bieden aan verschillende vormen van participatie en op verschillende manieren. Schrijven voor een schoolkrant is ook participatie, geschikt voor de creatievere leerlingen. Maar denk ook aan een buddy-systeem tussen bovenbouwers en onderbouwers, een club leerlingen die evenementen organiseert, of groepje dat maandelijks door de school gaat om ideeën en zorgen te verzamelen bij leerlingen die anders niet snel participeren en ad hoc momenten waarop je leerlingen in de klas samen beslissingen laat nemen over wat er die dag of week gaat gebeuren, hoe ze een project aanpakken of op welke manier een dictee of toets afgenomen en beoordeeld gaat worden (door elkaar, door de leerkracht, door de computer).

Focus niet alleen op de vlijtige en de populaire leerling

Bij sommige vormen van leerlingenparticipatie zien we te vaak dezelfde types: de vlijtige en de populaire leerling en de leerling die van huis uit gewend is om mee te praten en mee te beslissen. Wat doe je als juist de leerlingen die er thuis minder mee kunnen oefenen, of van nature meer verlegen zijn, oefenkansen wil bieden? Drie praktische manieren om dat voor elkaar te krijgen, zijn:

1. Zelf naar leerlingen toegaan om hen gericht om advies of ideeën te vragen.
2. Variëren tussen verschillende manieren van inspraak: mondeling, schriftelijk en creatieve methodes zoals een fotoreportage van problemen en mogelijke oplossingen.
3. Een breder aanbod creëren van kortdurende en langdurige inspraakmogelijkheden, zoals een enquête, een oplossingenwedstrijd, een creatief project, een ideeënbus, een commissie of raad.
4. Een loting organiseren waarmee je kinderen selecteert voor de leerlingenraad of andere inspraakmogelijkheden, zoals bij een burgerberaad.
5. Voor sommige leerlingen helpt een bescheiden beloning ook, zoals een oorkonde, een huldiging of een trofee in de vorm van een knuffelmascotte.

Wat nu?

Bovenstaande tips kun je gebruiken om je leerlingeninspraak te verbeteren en nieuwe participatievormen op te zetten. Niet alleen gedacht vanuit de wettelijke vereisten,

maar ook omdat leerlingeninspraak en -participatie een waardevolle manier zijn om kennis te maken met democratische processen en vaardigheden te oefenen die leerlingen nodig hebben om volwaardig te kunnen participeren in onze democratie. En het is natuurlijk ook fijn wanneer leerlingen zich betrokken voelen bij je school en merken dat ze er mogen zijn.

Culturele uitingen die bijdragen aan participatie in een schoolcultuur voor burgerschap

Als mensen je vragen wat jouw school zo uniek en leuk maakt, wat vertel je ze dan? Iedere school heeft een eigen verhaal. Dat wordt gevierd met eigen tradities, helden en symbolen. Dat kan gaan over de aanpak of methode, bijvoorbeeld Montessori of Dalton, over de naam van de school, bijvoorbeeld omdat de school is vernoemd naar een historisch figuur, of belangrijke gebeurtenissen in de geschiedenis van de school, bijvoorbeeld omdat er in de Tweede Wereldoorlog mensen ondergedoken zaten in het gebouw. Deze culturele uitingen hebben invloed op het thuisgevoel en de verbinding met de school als gemeenschap (de *sense of belonging*) van leerlingen: in hoeverre ze trots zijn op de school, zich welkom en onderdeel voelen van de schoolcultuur. Een hoge *sense of belonging* correspondeert met meer verantwoordelijkheidsgevoel om een positieve bijdrage te leveren aan de sfeer in de school en het welzijn van anderen, en aan de school via inspraak, medezeggenschap of in de organisatie van activiteiten.

Voor leerlingen uit minderheidsgroepen is het goed dat zij zich kunnen herkennen in het lesmateriaal, ruimte voelen om zichzelf te zijn en zich te ontwikkelen en een open, veilige en democratische schoolcultuur ervaren.⁸⁰ Je maakt burgerschapsonderwijs inclusiever door in de lessen verschillende perspectieven te verwerken, zodat leerlingen zich gerepresenteerd voelen, rolmodellen hebben en zichzelf kunnen zien als actief burger in de democratie.⁸¹ Idealiter vormt het team een goede afspiegeling van de leerlingenpopulatie, maar ook als dat niet zo is, helpt het als leerkrachten effectief en cultuursensitief kunnen communiceren met leerlingen.⁸²

7

Professionele cultuur voor burgerschap

Joska Kruijssen

‘We praten eigenlijk nooit over diversiteit, want iedereen voelt zich hier thuis, we hebben nooit meningsverschillen’, zegt Annelies, directeur van een kleine basisschool in een dorp in Zeeland. Het gesprek ging over ruimte voor verschillen in waarden en opvattingen binnen het team. Even later geeft ze aan dat de meeste collega’s conflict-vermijndend zijn, dus dat moeilijke onderwerpen ook wel worden omzeild in de lerarenkamer.

Annelies beschrijft een aspect van de professionele cultuur bij haar op school. Een professionele cultuur kan op allerlei manieren vorm krijgen, maar meestal ontstaat een professionele cultuur grotendeels spontaan, zonder dat daar erg veel over is nagedacht. En nieuwe collega’s passen zich daaraan aan. ‘Zo doen we dat hier’, is dan vaak het antwoord op hun vragen. Toch kan het veel opleveren als je wel met elkaar in gesprek gaat over de onderliggende waarden en de doelen van je professionele cultuur. Zéker voor burgerschap.

Wat is een professionele schoolcultuur?

Een professionele cultuur gaat over hoe volwassenen in de school met elkaar omgaan en wat het effect daarvan is op anderen en de school als geheel.⁸³ In een school waar de professionele cultuur op orde is, is iedereen onderdeel van de koers van de school: dat wat de school wil realiseren en op welke manier. Teamleden zijn gemotiveerd om bij te dragen aan die koers door elkaar te steunen, zichzelf te blijven ontwikkelen, kennis met elkaar te delen en bij te dragen aan het verbeteren van werkprocessen. Er is een duidelijke, gedeelde kern van waarden, er zijn normen en doelen die bijdragen aan de gezamenlijke koers met daarbuiten ruimte voor professionele autonomie en onderlinge verschillen. Als collega’s niet bijdragen aan die gezamenlijke koers of het welzijn van anderen ondermijnen, worden zij daar vriendelijk, duidelijk en effectief op aangesproken.⁸⁴

Stilstaan bij de professionele cultuur kan om allerlei redenen nuttig zijn. Je kunt onderzoeken of er aspecten van het werk zijn die kunnen worden verbeterd, of waar jij

en je collega's mee worstelen en waarbij je elkaar kunt helpen. Je kunt onderzoeken of er betere of fijnere manieren zijn om samen te werken. Je kunt samen bespreken of de gewoontes en oude manieren van doen misschien ooit heel handig en nuttig waren, maar nu leiden tot een werksfeer of aanpak waar niet iedereen zich prettig bij voelt.

Maar er is nóg een belangrijke reden: een goede professionele schoolcultuur is een randvoorwaarde voor goed burgerschapsonderwijs. Je bespreekt dan bijvoorbeeld met elkaar hoe jullie leerlingen willen voorbereiden op een actieve deelname aan de samenleving, wat zij moeten weten, kunnen en ervaren én hoe jullie dat met elkaar in de praktijk gaan brengen. De professionele schoolcultuur kan als de basis worden gezien van een positieve schoolcultuur die bijdraagt aan burgerschap.

Wat zegt de wet hierover?

'De houding en het handelen van leraren blijken de sleutel te zijn in de overdracht van waarden, vaardigheden en attitude',⁸⁵ zo stelt de memorie van toelichting op de wet Verduidelijking burgerschapsopdracht. Daarin wordt beschreven hoe burgerschaps- onderwijs niet alleen in het curriculum maar ook informeel en impliciet plaatsvindt, in de onderlinge omgang tussen leerkrachten, bestuurders, ondersteuners en vrijwilligers en in hun omgang met de leerlingen.⁸⁶ Het gedrag van de volwassenen in de school en de manier waarop zij de basiswaarden tot uitdrukking brengen, bepalen in belangrijke mate deze cultuur. De directie heeft de expliciete verantwoordelijkheid om ervoor te zorgen dat alle volwassenen in de school handelen volgens dezelfde spelregels en die ook voorleven. Deze spelregels zijn:

- Vrijheid van meningsuiting
- Gelijkwaardigheid en het afwijzen van discriminatie
- Verdraagzaamheid en het afwijzen van onverdraagzaamheid
- Onderling begrip
- Bevorderen van de autonomie van leerlingen
- Bijdragen aan een omgeving waarin leerlingen worden gestimuleerd actief te oefenen met de omgang met de basiswaarden van de democratische rechtsstaat

Als de directie deze zorgplicht niet nakomt of de professionele cultuur een structurele of vergaande negatieve impact heeft op de schoolcultuur, kan de inspectie ingrijpen.⁸⁷

Wat is er nodig voor een professionele cultuur voor burgerschap?

In hoofdstuk 6 hebben we gezien aan welke voorwaarden de schoolcultuur moet voldoen om bij te dragen aan de ontwikkeling van burgerschapskennis, -vaardigheden en -houdingen van leerlingen. Een belangrijke voorwaarde voor een schoolcultuur voor burgerschap is een professionele cultuur voor burgerschap, die open en veilig, inclusief en responsief is. Om een professionele cultuur voor burgerschap te realiseren, moet er aandacht zijn voor de volgende elementen:

- Prioriteit en visie

- Gedeeld kader én ruimte voor verschil in het team
- Professionalisering
- Inspraak en gedeeld leiderschap
- Cultuur van aanspreken en samenwerking

Goed om te weten

Als de fysieke veiligheid in het team niet op orde is en er grenzen worden overschreden (door directie richting leraren, door leerkrachten onderling of door leerlingen naar leraren, overblijfskrachten of conciërges), is het zaak daar eerst werk van te maken, voordat je aan de slag gaat met burgerschap. Een school waarin teamleden zich fysiek niet veilig voelen, is een ziekmakende werkomgeving. Als we het in dit handboek over veiligheid hebben, doelen we op sociale veiligheid, tenzij we het expliciet over fysieke veiligheid hebben.

Prioriteit en visie op burgerschap

Een professionele cultuur neerzetten die burgerschap bevordert, vergt moed, visie, geduld en geld. Maar levert wél veel op! Niet alleen op het gebied van burgerschap: leerkrachten werken nu eenmaal liever op een plek waar ze zichzelf kunnen zijn, zich gesteund voelen door directie en collega's, zich kunnen ontwikkelen en met elkaar werken aan een gezamenlijk doel. Een aantrekkelijke werkgever zijn en de professionele cultuur voor burgerschap op orde hebben gaan hand-in-hand.

Als de professionele cultuur niet op orde is, is het lastig om gezamenlijk draagvlak te vinden voor burgerschap. Er is dan vaak wel sprake van goede wil, maar het ontbreekt aan cohesie: iedereen doet wat anders onder de noemer van burgerschap. Of teams willen aan de ene kant heel graag dat hun leerlingen elkaar met meer respect en inlevingsvermogen behandelen, maar kunnen datzelfde respect en inlevingsvermogen maar moeilijk opbrengen voor elkaar of voor de ouders/verzorgers. Zij roddelen over elkaar tegen leerlingen of over ouders tegen elkaar. Ook zien we dat er in teams vaak wel behoefte is om van elkaar te leren en advies te krijgen, maar dat het in de dagelijkse praktijk zelden spontaan gebeurt als de schoolleiding die momenten niet faciliteert.

Je kunt alleen goed burgerschapsonderwijs neerzetten voor je leerlingen, als je als team zelf ook in staat bent om een democratische, open, veilige en inclusieve werkcultuur neer te zetten.

Hoe laat je als directeur en MT zien dat je belang hecht aan een professionele cultuur voor burgerschap?

- Neem je taak als rolmodel serieus door de burgerschapswaarden uit de visie in de praktijk uit te dragen en bij keuzes te onderbouwen hoe die in lijn zijn met de gedeelde waarden van de school.
- Eigen kennis over democratie, basiswaarden en democratische vaardigheden oppoetsen.
- Procesbegeleiding: zorgen voor een heldere stip op de horizon en focus aanbrengen in de weg daarheen.
- Toekennen van voldoende uren en budget aan coördinator of werkgroep burgerschap. Dit is een belangrijke randvoorwaarde om echte stappen te kunnen maken.
- Zorgvuldig kijken naar de expertise die al in huis is en deze optimaal benutten. Elke leerkracht en OOP brengt unieke vaardigheden en kennis mee die kunnen worden benut voor de professionele cultuur.
- Cultuur van aanspreken en inspraak tot stand brengen: bottom-up werken aan burgerschap.
- Aandacht, ruimte en beleid maken voor diversiteit en inclusie.
- Leercultuur tot stand brengen, door kennisdeling te bevorderen; studiedagen in te zetten voor professionele cultuur; faciliteren van verdiepende trainingen; positieve verwachtingen van collega's.

Burgerschap en de podiumkunsten

OBS De Schalm in Rotterdam is een cultuurprofielschool waar de podiumkunsten worden ingezet voor burgerschapsonderwijs, door onderwerpen zoals gelijke kansen, discriminatie en seksuele diversiteit op kunstzinnige wijze te behandelen. Net als kunst kan burgerschapsonderwijs je horizon verbreden en je in aanraking brengen met plekken, mensen en perspectieven die je van huis uit niet meekrijgt. Voor schoolleider Pamela Tjon Appian, leerkracht van groep 8 en cultuurcoördinator Rob van der Laan en hun collega's was het dan ook gelijk duidelijk dat zij de burgerschapsopdracht van hun school zouden integreren in hun kunst- en cultuuraanbod.

Neem nou een onderwerp als gelijke kansen. Een burgerschapsthema bij uitstek, en ook nog eens eentje dat voor de leerlingen van De Schalm, die erg verschillende thuissituaties hebben, persoonlijke relevantie heeft. Zo'n onderwerp kun je droog in de les behandelen, maar je kunt het ook via podiumkunsten ervaren. Dat heeft De Schalm gedaan binnen het project 'de Olympische Spelen'.

Pamela: ‘Gelijke kansen is een kwetsbaar onderwerp, dus eerst kregen de betrokken leerkrachten een training waarbij zij in gesprek gingen over ervaringen die zelf hebben opgedaan of juist hebben gemist en over hoe je daar een open gesprek over voert. Dat was best confronterend voor de leerkrachten, maar het was belangrijk dat ze zelf zouden ervaren wat ze ook van onze leerlingen gingen vragen. De leerlingen zelf gingen vervolgens in een setting een toebedeelde rol spelen. Zo voelden zij aan den lijve dat iets oneerlijk voelt of juist heel fijn. Wat ik goed vond aan deze aanpak, is dat het niet werd gekoppeld aan de persoonlijke ervaringen van leerlingen. Het thema werd boven de groep uitgetild, net wat abstracter gemaakt. Zo gingen leerlingen met elkaar aan de slag met de vraag: ongelijkheid komt voor in het leven, maar wat doe je ermee?’

Wat levert het op als je investeert in een professionele cultuur voor burgerschap?

In een professionele schoolcultuur voor burgerschap is het werkplezier hoger en kan het team functioneren als democratisch rolmodel voor leerlingen. En is er meer veiligheid doordat medewerkers *met* elkaar in plaats van *over* elkaar praten, op een constructieve manier omgaan met conflicten en elkaar het gevoel geven dat ze mogen zijn wie ze zijn. Er is meer teamgevoel (*we doen het samen*), omdat medewerkers elkaar vertrouwen en zich gezamenlijk verantwoordelijk voelen voor het professionele klimaat en de schoolcultuur. En er is minder onderstroom, omdat er een democratische cultuur van inspraak en gedeeld leiderschap bestaat. Daarnaast leren collega's van elkaar door elkaar opbouwende feedback en verbeterpunten te geven, door elkaar om hulp te vragen en elkaar te ondersteunen. En als kers op de taart gedragen leerlingen zich beter, omdat het hele team gezamenlijk dezelfde waarden, omgangsvormen en regels uitdraagt.⁸⁸ Zo bereik je meer met je burgerschapsonderwijs in minder tijd.

Valkuil: we doen het omdat het moet

Schoolleiders zitten niet altijd te wachten op burgerschap. Er moet al zoveel, en dan ook nog burgerschap. Wéér een zorg erbij! Dan maar snel de boel op papier krijgen en overgaan tot de orde van de dag.

Je (professionele) schoolcultuur inrichten als een ‘tick-the-box-voor-de-inspectie’ klinkt misschien snel en efficiënt, maar levert uiteindelijk alleen maar frustraties op. Frustraties voor de Inspectie, die in de praktijk niet terugziet wat de school op papier belooft. Frustraties voor de collega's, die betrokken zijn bij het

vormgeven van burgerschap en die hun werk aan de visie en het curriculum zien verworden tot een papieren tijger. En jammer voor je leerlingen, die in een veiligere en inclusievere omgeving positieve ervaringen hadden kunnen opdoen met democratie.

Burgerschap lijkt nieuw, maar is eigenlijk dezelfde pedagogische opdracht van altijd, om leerlingen voor te bereiden op een actieve bijdrage aan een pluriforme democratische samenleving, waarin we met vallen en opstaan proberen om zo rechtvaardig mogelijk met elkaar samen te leven. Wat de nieuwe wet doet, is van je vragen dat je samenhang aanbrengt in het bestaande aanbod en zorgen dat er op een meer systematische manier aandacht komt voor democratische kennis en vaardigheden en het belang van leren omgaan met conflicten en onderlinge verschillen. Het moet, maar het is ook een kans om de professionele cultuur en schoolcultuur voor burgerschap met een degelijk fundament, met cohesie en draagvlak naar een hoger niveau te tillen.

Gedeeld kader én ruimte voor verschil in het team

Het maakt gesprekken over professionele cultuur een stuk makkelijker als er een gedeeld kader ligt van waarden en normen, met ruimte voor onderlinge verschillen. Het proces van opstellen en inrichten van zo'n gedeeld kader kan al meteen iets doen voor het team.

Om dat te illustreren, beginnen we met de casus van een burgerschapscoördinator die samen met het team een burgerschapvisie heeft gecreëerd. Er is draagvlak, maar in de uitvoering loopt zij tegen een aantal obstakels aan.

Casus: van papier naar de praktijk, een visie tot leven brengen

De coördinator burgerschap heeft met de steun van twee collega's een burgerschapvisie en leerlijnen ontwikkeld door in gesprek te gaan met collega's, directie, de conciërge en overblijfskrachten en met leerlingen. Een van de schooleigen pijlers is ontstaan uit de wens van het team om leerlingen te leren meer rekening te houden met elkaar, zich in de ander te verplaatsen en eerst te bedenken hoe iets voor de ander is, voordat zij een (hard) oordeel vellen. Dit wordt in de visie vertaald naar de pijler *Verplaats je in de ander*.

In het curriculum hebben zij leerdoelen opgenomen, zodat leerlingen hier doorlopend en opbouwend mee oefenen. Door leerlingen te leren hoe ze open vragen kunnen stellen en nieuwsgierig kunnen zijn naar de ervaringen en ideeën van anderen, om te begrijpen waarom iemand iets vindt of wil voordat je daar een mening over hebt. Ook gaan leerlingen met verschillende werkvormen en binnen vakken en domeinen oefenen hoe ze vanuit verschillende gezichtspunten kunnen kijken. Als er conflicten zijn in de klas of school, worden deze niet opgelost door straf te geven maar door leer-

lingen aan te moedigen om in gesprek te gaan, te proberen de ander te begrijpen en samen een oplossing te vinden.

In de praktijk

In de praktijk blijkt dit niet goed van de grond te komen. De visie ligt stof te happen in de la. De burgerschapscoördinator en de directeur maken samen een plan:

1. Invulling van de basiswaarden

Om de visie tot leven te laten komen binnen het team, gaat het team inclusief OOP in gesprek over de waarden uit de visie en de democratische basiswaarden solidariteit, vrijheid en gelijkheid. Bedoelen we hetzelfde als we denken aan solidariteit of vrijheid? Welke invulling van die waarden past er bij onze school? Samen formuleert het team definities van deze waarden waar iedereen achter kan staan.

2. Ruimte voor verschil

Vervolgens gaan de teamleden samen onderzoeken hoe er wordt omgegaan met de onderlinge verschillen. Door persoonlijke, religieuze, sociaal-culturele verschillen kan het zijn dat teamleden anders denken over lesgeven over seksuele diversiteit, armoede of discriminatie. Het gedeelde kader van waarden kan dan helpen om samen in gesprek te gaan over wat we als school willen dat onze leerlingen weten en leren om later als democratische burgers onderdeel uit te maken van de pluriforme samenleving. Het wordt dan ook meteen duidelijk wanneer persoonlijke overtuigingen er wel en niet toe doen. Daarbij is iedereen in de school gebonden aan de grondwet en het verdrag voor de mensenrechten.

Het gedeelde kader aan waarden waar alle teamleden op professioneel vlak achter staan geeft aan waar ruimte is voor verschil en dat brengt rust. Het geeft daarnaast heldere handvatten voor een gezonde aanspreekcultuur. Door met elkaar af te spreken in lijn met de visie en de basiswaarden te handelen, wordt het makkelijker afspraken te maken over omgangsnormen. Dat komt de sfeer en de veiligheid in het team ten goede. Medewerkers voelen zich vaardiger om het gesprek met elkaar aan te gaan als ze iets dwars zit. Ook ontstaat er duidelijkheid over de vlakken waarop collega's elkaar moeten steunen en de schoolvisie moeten uitdragen en waar ruimte ligt voor andere ideeën, overtuigingen en levensstijlen. Een paar maanden later voelt het team zich sterker en zelfverzekerder om de vaardigheden die volgen uit de waarden van de school over te brengen aan de leerlingen en hun ouders/verzorgers.

Wat als er gedoe van komt?

Het kan enorm verrijkend zijn om met elkaar een professionele cultuur vorm te geven die bijdraagt aan burgerschap. Maar het kan ook gedoe geven, omdat je open en bloot op tafel legt wat misschien al een tijdje lag te broeien. Of omdat je gesprekken met elkaar gaat voeren die je niet eerder hebt gehad. Of omdat je erachter komt dat wat je

van leerlingen verwacht, eigenlijk nog best lastig is in de praktijk. Of omdat je ontdekt dat er collega's zijn die zich toch niet zo vrij voelen om zichzelf te zijn als jij. Ook als het bij jou op school een fijne en gezellige plek is en je met plezier naar je werk gaat, is het goed om te onderzoeken of dat voor iedereen geldt. Er zijn verschillende sociale mechanismen die maken dat niet iedereen zich altijd even vrij en ontspannen voelt. Hier zijn wat tips om die sociale mechanismen te doorbreken:

Ga bewust op zoek naar de afwijkende meningen

Sociale status- en machtsverschillen en denkbeelden daarover worden meegenomen de school in. Je vooroordelen over anderen en je eigen sociale status schud je niet zo makkelijk van je af. Afhankelijk van onze bewuste en onbewuste vooroordelen delen we mensen in hokjes in. Dat heeft consequenties voor hoe we onszelf en de ander waarderen, hoe serieus we elkaars woorden nemen, hoeveel belang we hechten aan elkaars welzijn. Dat betekent dat zelfs in een team waarin alle collega's even mondig zijn en voor zichzelf kunnen opkomen, we sommige meningen toch net wat serieuzer nemen dan andere. Sommige collega's roepen iets en kunnen meteen op aanhang rekenen, andere collega's kunnen met goed onderbouwde argumenten komen waar niemand naar luistert.

Je kunt de besluitvorming in de school verbeteren door het jezelf een beetje moeilijker te maken en bewust op zoek te gaan naar afwijkende geluiden. De stem van de dominante groep hoor je direct, daar kun je niet omheen. Maar wat er onuitgesproken blijft, is waar je veel van kunt leren. Moedig collega's aan om andere gezichtspunten in te brengen. Zo kunnen besluiten worden genomen die beter doordacht zijn en waar interessante perspectieven, aanvullingen en behoeften aan zijn toegevoegd die de kwaliteit van de besluitvorming vergroten. Wil je daar meer over weten? Verdiep je dan eens in *deep democracy*.⁸⁹

Heb positieve verwachtingen van elkaar

De blik van de ander heeft ook gevolgen voor hoe je jezelf ziet. Als je ergens binnenkomt, voel je meestal meteen hoe anderen je inschatten. Ben jij zo'n collega van wie iedereen alles voor zoete koek aanneemt? Of ben je de collega die hard moet werken om serieus genomen te worden? Word je ontvangen met het voordeel van de twijfel? Of moet je eerst opboksen tegen de vooroordelen die mensen hebben? Hoe anderen je zien, doet iets met je zelfvertrouwen. Dat geldt niet alleen voor hoe leerkrachten kijken naar leerlingen, maar ook voor leerkrachten onderling: als je voelt dat je minder serieus wordt genomen of collega's niets waardevols van je verwachten, is het moeilijk om in jezelf te geloven. Of om de moed te vinden tóch iets bij te dragen.

Door echt naar elkaar te luisteren en door te vragen als je iets niet begrijpt, door collega's het voordeel van de twijfel te geven en te checken of je iets goed hebt begrepen, laat je elkaar voelen dat je elkaar serieus neemt. Dat verhoogt het onderling vertrouwen en de cohesie in het team. Daarnaast is het ook een teken van professionaliteit in

de school als je goede argumenten en onderbouwing van elkaar verwacht in plaats van dat het om informele status gaat bij inspraak en besluitvorming.

Stel jezelf regelmatig de volgende vragen: Welke verwachtingen heb ik van mijn collega's? Welke verwachtingen heb ik van ouders/verzorgers? Dragen die verwachtingen bij aan het welzijn van de leerling, het team, de school en de visie die wij hebben op burgerschap?

Vermijd stereotypen en vooroordelen

Het kan nog zo aardig of grappig bedoeld zijn, niemand vindt het leuk steeds opnieuw te worden aangesproken op een specifiek kenmerk. De rest van iemands persoonlijkheid lijkt dan te verdwijnen. Vaak is het goedbedoeld ('ik zeg toch iets positiefs?'), soms is het een uiting van negatieve vooroordelen, zoals zogenaamde grapjes die een persoon reduceren tot een racistisch of seksistisch stereotype. Een grapje moet kunnen, wordt er dan vaak gezegd. Maar als je voortdurend het onderwerp van de grapjes bent en je hoort ook steeds opnieuw dezelfde soort grapjes over jouw identiteit, uiterlijk of religie, gaat de lol er snel vanaf. Discriminatie en uitsluiting zijn vaak subtiel. Verdiep jezelf daarom in wat micro-agressies zijn. Ook kun je met elkaar een protocol opstellen. Daarin kun je vastleggen wat collega's kunnen doen als ze discriminerende opmerkingen horen van leerlingen of collega's of zelf te maken krijgen met discriminatie en uitsluiting. Je kunt er ook voor kiezen om dit protocol door alle leraren en OOP te laten ondertekenen (en eventueel ook leerlingen).

Als directie en/of leerkracht betrokken bij burgerschap kun je op verschillende manieren bijdragen aan een veilige en inclusieve werkomgeving. Zorg dat collega's niet alleen zijn in dat wat hen anders maakt dan de rest.⁹⁰ Representatie is belangrijk voor het welzijn van collega's, voor hun thuisgevoel. Het kan enorm stressvol en eenzaam zijn om in een groep te functioneren waarin jij de enige persoon bent die op bepaalde aspecten van je identiteit, uiterlijk of achtergrond in de samenleving systematisch gediscrimineerd en gemarginaliseerd wordt. Ook kan het prettig zijn om niet de enige te zijn voor wie de fysieke toegankelijkheid van de werkomgeving of bepaalde werkprocessen moeten worden aangepast, zoals in het geval van een fysieke beperking, werk combineren met (mantel)zorgtaken en/of een vrije dag op voor jou belangrijke religieuze feestdagen. Als directeur en managementteam kun je ook je beleid onderzoeken: welke processen werken onbedoeld discriminatie of uitsluiting in de hand? Zorg dat je beleid en werkprocessen rekening houden met (mantel)zorgtaken, (chronische) ziekte, beperkingen. Denk bijvoorbeeld aan vergaderingen in de avond waar een alleenstaande collega met jonge kinderen moeilijk bij kan zijn. Of een selectieprocedure waarin de cv's en brieven niet zijn geanonimiseerd, waardoor onbewust de bekend klinkende namen of gezichten voorkeur krijgen.

Professionalisering

We hebben eerder besproken dat een gedeeld kader aan waarden en daaruit voortvloeiende normen de basis is voor goed burgerschapsonderwijs. Daarvoor moet je met elkaar in gesprek, keuzes maken, draagvlak creëren en gezamenlijk een koers bepalen die past bij de leerlingen, de school, de context waarin de school zich bevindt en het team van leraren en onderwijsondersteunend personeel.

Daarnaast is het van belang dat er de basale burgerschapskennis en -vaardigheden op orde zijn in het team. Verschillende leerkrachten kunnen verschillende niveaus van kennis over burgerschapsonderwijs hebben. Dit kan invloed hebben op de kwaliteit van het onderwijs: in groep 5 krijgen de leerlingen dan misschien uitstekend burgerschapsonderwijs en in groep 7 nauwelijks, afhankelijk van wie ze toevallig voor zich hebben.

Niet iedereen hoeft evenveel te weten (of kunnen): directeuren, burgerschapscoördinatoren of beleidsmedewerkers van het bestuur hebben andere kennis en vaardigheden nodig op het gebied van burgerschap dan de leerkracht van groep 3/4, die vooral bezig is met leerlingen leren op een respectvolle manier met elkaar in gesprek te gaan. Of de leerkracht van groep 7/8, die leerlingen leert over seksuele diversiteit en gender. Wat moeten alle teamleden dan wel weten? Wat houdt die basale burgerschapskennis in?

Wat alle teamleden moeten weten:

- a. Kennis van de democratische basiswaarden
 - De betekenis begrijpen van de democratische basiswaarden: vrijheid, gelijkheid en solidariteit, wat de link is tussen de basiswaarden en de democratische rechtsstaat.
 - Weten op welke manier deze invulling krijgen in de dagelijkse praktijk van hun eigen school.⁹¹
- b. Kennis van diversiteit en omgaan met verschillen
 - Weten wat er nodig is voor samenleven in een pluriforme democratie en waarom dit nodig is.
 - Bewustzijn ontwikkelen van overtuigingen en onbewuste vooroordelen en hoe die invloed kunnen hebben op verwachtingen en gelijke behandeling.
 - Wat de grenzen zijn aan vrijheid van meningsuiting en waarom.
- c. Kennis van grondslagen van de pluriforme democratie
 - Weten wat de rol van meningsverschil en conflict is in een democratie.
 - De relevante artikelen van de Grondwet en de rechten van de mens kennen.

Naast voldoende basiskennis wil je ook dat het team basale burgerschapsvaardigheden onder de knie heeft. Zo kunnen zij niet alleen kennis overdragen maar ook in hun handelen laten zien hoe we in een open, veilig, inclusief en responsief klimaat met elkaar omgaan, meningsverschillen oplossen, elkaars verschillen respecteren en verantwoordelijkheidsgevoel, inspraak en participatie bevorderen. ‘Walk the talk’ oftewel: de daad bij het woord voegen.

Wat alle teamleden moeten kunnen:

d. Democratische vaardigheden

- Mening geven en kunnen onderbouwen op basis van betrouwbare bronnen.
- Perspectiefwisseling, inleven in de positie/ervaring van de ander.
- Mening bijstellen op basis van nieuwe kennis/feiten/inzichten.
- Respectvol in gesprek gaan over (licht) controversiële onderwerpen en daarbij kunnen begrenzen en uitnodigen (zie hoofdstuk 9).
- Omgaan met inspraak en tegenspraak, hoor-en-wederhoor en een herstelgesprek kunnen aangaan na een meningsverschil of conflict.
- Redeneren en handelen vanuit het algemeen belang in relatie tot de democratie en de basiswaarden.
- Verantwoordelijkheid nemen voor uitingen en handelen.

Die kennis en vaardigheden worden expliciet overgedragen in lessen, in gesprekken en bij het managen van conflicten en meningsverschillen en impliciet in het handelen en gedrag van teamleden. Conciërges hebben een belangrijke rol in de schoolcultuur en daarom is het belangrijk dat zij in het burgerschapstraject en de professionalisering worden meegenomen.

Valkuil: focus ligt op de leerlingen

We zien vaak haarscherp wat onze leerlingen nog niet kunnen of nog te leren hebben en vergeten soms de stap daarvoor: wat moet het team in huis hebben om leerlingen daar te brengen?

Soms ligt de focus alleen op de leerlingen en niet op het team, omdat dat ook wel ietsje simpeler is. Je hoeft dan zelf geen moeilijke gesprekken te voeren of ingewikkelde nieuwe dingen te leren. Ook kan het volgende spelen:

- Taboes in het team (zoals bespreekbaar maken van uitsluiting en discriminatie).
- Angst voor weerstand van collega's ('moeten we weer iets').
- Angst voor normativiteit/indoctrinatie (zie voor meer uitleg hoofdstuk 10).
- Geen goed zicht op *welke* kennis en vaardigheden er ontbreken in het team en *hoe* dat te veranderen.
- Weinig aandacht voor zelfreflectie.

Zelfreflectie helpt je om beter te worden in je werk en draagt bij aan een positieve schoolcultuur. Door regelmatig na te denken over je ervaringen en te leren van feedback, kun je professionele vaardigheden en je lessen verbeteren.

Als bouwcoördinator en directeur kun je (O)OP aanmoedigen en ondersteunen in zelfreflectie en open gesprekken met elkaar, om onderling leren en kennisdeling te normaliseren.

Inspraak en gedeeld leiderschap

Het maakt uit voor draagvlak, samenwerking en onderling vertrouwen of beslissingen top-down worden genomen, of samen met de mensen in de school die veel weten over dat onderwerp. Zo komt de focus te liggen op vakmanschap, samenwerking en gedeelde besluitvorming in plaats van op autoriteit en vermijden van frictie en tegenspraak.⁹² Daarbij is het belangrijk ruimte te creëren en bewust te vragen naar afwijkende geluiden. Zo zorg je dat er rekening wordt gehouden met de belangen van iedereen in het team en dat plannen sterker en beter worden door het benutten van verschillende gezichtspunten. Ten slotte is het belangrijk dat er goed wordt onderbouwd waarom een bepaald besluit wordt genomen. Transparantie in de besluitvorming versterkt het vertrouwen binnen het team en zorgt ervoor dat iedereen zich betrokken voelt bij de uitkomst.

Hou als bouwcoördinator, managementteam, IB'er en directeur de vinger aan de pols: peil tussen formele overlegmomenten regelmatig wat er speelt, waar zorgen over zijn en wat daarachter zit. Weerstand uit zich vaak op vervelende manieren als er spanningen zijn in het team of in de relatie met het MT, die te lang hebben kunnen sudderen. Als er inspraak en actieve inbreng is gevraagd, is bijtijds terugkoppeling essentieel: spreek af op welke momenten je een update geeft en wat er gaat gebeuren als er binnen afzienbare tijd geen beweging in komt. Leg uit wat er in de besluitvorming is gedaan met de adviezen, of waarom er tot een bepaald besluit is gekomen.

Suggesties hoe je inspraak kunt verbeteren

Vaak zijn er een paar leerkrachten die overal aan meedoen. Dit zijn belangrijke krachten in de school. En meestal is er ook wel een collega die wat sneller op de rem staat. Ook zij hebben een belangrijke rol en functie te vervullen: die van historisch geheugen, van *reality check* en van energiemeter. En daartussen is een grotere groep die voor van alles open staat maar het vooral druk heeft met de dagelijkse praktijk. Liefst zou je alle stemmen horen en ook de personen meenemen die wat minder prominent hun stempel drukken op de school. Zeker als dat mensen zijn die zich minder thuis voelen of last hebben van bepaalde aspecten van de professionele cultuur.⁹³ Hoe bereik je als burgerschapscoördinator of MT-lid de collega's die je gewoonlijk minder hoort of ziet?

Zoek zelf contact

Ga even kletsen in de klas of werk een middag vanuit de lerarenkamer en begin een gesprek met collega's die je anders niet zo snel ziet of spreekt. Haal gericht input op die bijdraagt aan verdere ontwikkeling van de professionele cultuur.

Gericht uitnodigen

Vraag collega's met relevante ervaring of kennis om een keer mee te denken. Zorg ook hier dat je juist collega's uitnodigt die je anders niet zo vaak hoort. Zorg dat je collega's in dat proces niet stereotypeert, maar zelf laat kiezen voor welke thema's zij zich willen inzetten (dus niet: 'ze heeft verteld dat ze ADHD heeft, dus wil vast wel meepraten over aandacht voor neurodiversiteit' of 'hij is homo, dus hij wil vast wel meepraten over Paarse Vrijdag'. Het kán dat ze dat willen, maar ga er niet bij voorbaat vanuit).

Haal ideeën, ambities en betrokkenheid op

Laat het team (inclusief onderwijsondersteunende collega's, MR-leden en eventueel ook ouders/verzorgers) jaarlijks een korte vragenlijst invullen waarop ze kunnen aangeven of ze het leuk vinden om op bepaalde onderwerpen mee te praten en over welke onderwerpen ze kennis hebben. Je kunt zo het team informeren over de thema's van (de professionele cultuur voor) burgerschap die het komend jaar aandacht krijgen, maar je kunt zo ook ideeën of ambities ophalen. Om verwachtingen te temperen: geef aan dat niet alle onderwerpen (direct) aan bod zullen komen.

Cultuur van aanspreekbaarheid en samenwerking

Als er een gedeeld kader van waarden ligt met ruimte voor onderlinge verschillen, er is sprake van vertrouwen en veiligheid op de werkvloer en teamleden gemotiveerd zijn om kennis met elkaar te delen, dan schept dit een stevig fundament voor een cultuur van aanspreekbaarheid. Teamleden kunnen herkennen wanneer hun eigen uitingen of handelingen of die van collega's niet bijdragen aan de gezamenlijke koers of het welzijn van anderen en elkaar daar constructief op wijzen.

Wij-zij-cultuur ombuigen

Als de professionele cultuur niet op orde is en vooroordelen vrij kunnen woekeren, kan er een onderstroom ontstaan. Collega's kunnen schijnbaar prima met elkaar door één deur, maar onder de oppervlakte broeit er wat. Er is sprake van kliekjesvorming, vooroordelen die een goede samenwerking in de weg staan of er ontstaat een onzichtbare protestbeweging in het team die iedere positieve verandering blokkeert of ondermijnt.

Aandacht voor de onderstroom begint met erkennen dat we als mensen allemaal de diepgewortelde behoefte hebben om *erbij te horen*. De angst voor verlies van sociale status en bijbehorende erkenning en waardering stuurt in grote mate ons gedrag. Dat geldt niet alleen voor leerlingen die iedere dag opnieuw hard werken om niet van de sociale ladder af te kukelen, maar net zozeer voor leraren.

Als je jezelf betrapt op makkelijke gedachten in de onderstroom, leer ervan! We willen graag een simpele en overzichtelijke wereld en we denken graag snel en makkelijk: die is goed, die is fout. Jezelf daarop betrappen en corrigeren is moedig. Je laat zien dat je accepteert dat de wereld complex is en dat dingen minder simpel zijn dan je zou willen. Terugkomen op je eerdere oordeel of aanname is daarnaast een prachtig

voorbeeld voor leerlingen. Een collega aanspreken op zulke makkelijke uitspraken voelt in het begin misschien ongemakkelijk. Probeer om niet vanuit een verwijt of oordeel de ander aan te spreken. Geef aan waarom je denkt dat zo'n uitspraak of opmerking niet bijdraagt aan het welzijn van het team of de leerlingen en vraag je collega om zijn gevoelens of gedachten op een andere, meer constructieve manier te verwoorden.

Tips voor het team

Burgerschapsonderwijs is geen vastomlijnd vak waarover een leerling op de doorstroomtoets wordt ondervraagd, maar een geheel aan kennis, vaardigheden en houdingen die in de schoolcultuur en de dagelijkse lespraktijk geoefend worden en tot uiting komen. Ook je collega's hebben tijd en oefenruimte nodig. Hier een aantal tips hoe je dat het beste met elkaar kunt aanpakken:

1. Klein beginnen

Kies een of meer aspecten uit de burgerschapsvisie die je als eerste zichtbaar wil maken en integreren in de professionele cultuur. Onderzoek daarvoor vanuit de visie, leerdoelen en de democratische basiswaarden wat er al goed gaat. Welke kennis is er al in het team en waarop kunnen we verder professionaliseren? Waar is ruimte voor verbetering?

2. Vind gelijkgezinden en zoek ondersteuning

Er zijn altijd collega's die verandering omhelzen en openstaan voor leren en ontwikkelen of die affiniteit hebben met een of meerdere burgerschapsonderwerpen. Begin met een groepje dat graag bijdraagt aan professionele kwaliteit en gemeenschappelijk welzijn. Zoek ondersteuning van je schoolleider of MT. Een MT dat tijd en geld vrijmaakt en het belang inziet van burgerschap is een belangrijke factor voor een succesvolle implementatie.

3. Zorg dat je het team inspireert

En niet via drang en dwang dingen oplegt (zie hoofdstuk 3). Leg uit wat solide burgerschapsonderwijs, professionele cultuur en een schoolcultuur voor burgerschap opleveren voor de school, het team, het contact met de ouders/verzorgers en voor de leerlingen.

4. Zorg voor wetenschappelijke onderbouwing

Van de keuzes die je maakt.

Aandachtspunten voor directeurs

In dit hoofdstuk zijn heel wat tips de revue gepasseerd. Hieronder een paar aandachtspunten speciaal voor directeurs.

- Straks liggen er een burgerschapsvisie, leerlijnen, uitgangspunten voor de schoolcultuur. Die geven aan in welke richting de school wil bewegen op het gebied van burgerschap. Onderzoek of je achter die waarden in de visie kan staan en wat je daarvoor nodig hebt.
- Zorg dat je als directeur een heldere blauwdruk hanteert bij het ontwikkelen van de professionele cultuur en de langetermijndoelen in de gaten houdt, ook als het even lastig wordt in de dagelijkse praktijk.
- Als directeur ben je een belangrijk baken in de professionele cultuur. Jouw betrokkenheid, aanspreekbaarheid en de steun die je collega's geeft in het team zijn bepalend voor de professionele cultuur.
- Implementeer regelmatige teamoverleggen en intervisiesessies. Zo kunnen teamleden structureel tijd vrijmaken om ervaringen te delen, elkaar feedback te geven en gezamenlijk aan professionele groei te werken. Dit kan de cohesie binnen het team versterken en bijdragen aan een nog sterkere professionele cultuur.
- Wijs ervaren leraren aan als mentoren voor collega's die minder bekend zijn met burgerschapsonderwijs. Dit kan helpen om kennis en goede praktijken te verspreiden binnen het team.
- Er kan weerstand zijn bij teamleden om nieuwe werkwijzen of processen te omarmen, zelfs als deze bijdragen aan de gemeenschappelijke doelen. Zorg dat je de collega's die de visie van de school op de professionele cultuur ondersteunen, erkenning, waardering en ruimte krijgen in de school. Gesprekstechnieken uit de *deep democracy* en verbindende communicatie kunnen behulpzaam zijn om de zorgen en angsten van de mensen met weerstand te benutten om de plannen te verbeteren, in plaats van dat ze de plannen ondermijnen of vertragen.
- Zijn er collega's die zich niet achter de nieuwe visie en werkwijze willen scharen? Houdt commitmentgesprekken met leraren die alles bij het oude willen laten. Wil je meer tips over hoe om te gaan met weerstand, kijk dan eens naar het *Handboek Professionele Schoolcultuur* van Galenkamp en Schut (2024).
- Maak samen met het team (vergeet OOP niet!) en de leerlingen afspraken over hoe we met elkaar omgaan in de school. Bespreek hoe leraren moeten handelen wanneer niet naar deze gewenste omgang wordt gehandeld.

8

Ouders/verzorgers betrekken bij burgerschapsonderwijs

Joska Kruijssen

Scholen gaan op verschillende manieren om met ouderbetrokkenheid. Sommige scholen willen graag ouders/verzorgers betrekken en een educatief partnerschap aangaan, maar moeten hard werken om dat voor elkaar te krijgen. Andere scholen hebben moeite om de bemoeienis van de wel zeer betrokken ouders/verzorgers in goede banen te leiden. Hoe de situatie bij jou op school ook is, het is goed om stil te staan bij de rol die je ouders/verzorgers wil geven, het soort samenwerking dat je zoekt en de manier waarop je de pedagogische driehoek team, ouders/verzorgers en leerlingen wil vormgeven rondom burgerschap.⁹⁴

Door ouders/verzorgers bewust te betrekken bij het burgerschapsonderwijs kun je niet alleen veel gedoe voorkomen, ook kan je zorgen dat er meer doelgericht gewerkt wordt aan de leerdoelen voor burgerschap in de school, in de thuisomgeving en in de buitenwereld. Daarnaast kun je frictie en weerstand, die onherroepelijk ontstaan rond de gevoelige kwesties die bij burgerschap horen, inzetten als leerkans voor het team, de ouders/verzorgers en de leerlingen, om hun burgerschapsvaardigheden te versterken en zo niet alleen kennis over te brengen maar die ook met elkaar te oefenen en in de praktijk te brengen. Zo kun je samen werken aan een open en veilige, inclusieve en responsieve school, waarin ouders/verzorgers, leerlingen en teamleden zich gehoord en gezien voelen.

Ouders/verzorgers meenemen, waarom zou je?

In de afgelopen jaren was er heel wat om over van mening te verschillen: corona, seksuele voorlichting, klimaat, wel of geen (gezonde) traktaties, wel of geen aandacht voor oorlog en conflict in de wereld, wel of geen beeldschermen in de klas... Als ouders/verzorgers worden betrokken bij het burgerschapsonderwijs, doen scholen dat vaak om te voorkomen dat zij in verzet komen. Dat is een legitieme reden, maar wel door angst ingegeven.

Er is ook nog een andere, positieve reden: als je met ouders/verzorgers samenwerkt, draagt dat bij aan de kracht en duurzaamheid van het onderwijs, aan de ontwikkeling

van de kinderen en aan de schoolcultuur voor burgerschap. Je kunt gebruik maken van elkaars kennis en ervaring, deelt zorgen met elkaar en verkrijgt beter inzicht in wat er speelt onder leerlingen.⁹⁵ Ouders/verzorgers kunnen actief bijdragen aan de positieve leeromgeving, waarin democratische vaardigheden en solidariteit, vrijheid en gelijkheid in de praktijk worden gebracht.

Inspraak voor ouders/verzorgers op basisschool De Casimir

Op de Casimirschool in Gouda bestaat het onderwijs niet zonder ouderbetrokkenheid. Dat geldt ook voor het burgerschapsonderwijs. Om een visie op burgerschap te formuleren lag het dan ook voor de hand om een avond te organiseren voor ouders/verzorgers. Tijdens deze bijeenkomst konden ouders/verzorgers meedenken over vraagstukken als: wat stellen we centraal binnen burgerschapsonderwijs? Wat kan er beter bij het leren samenleven en omgaan met diversiteit? Het team was blij met de goede, kritische inbreng van de ouders/verzorgers.

Leerkracht Marije Groot: ‘Ouders/verzorgers gaven bijvoorbeeld aan dat ze het belangrijk vonden om ook een lokale focus te geven aan burgerschap. Dat was anders dan we binnen het team hadden besproken – we hadden veel meer een wereldgerichte blik. Het was ook nuttig dat ouders het belang van ervaringsgericht burgerschapsonderwijs hebben benadrukt. Als leerlingen leren over religies, is het belangrijk om niet alleen te praten over gebedshuizen, maar ook om een moskee in de buurt te bezoeken.’

Ook nu de visie op burgerschapsonderwijs staat, blijft de betrokkenheid van ouders belangrijk en gewenst. Het team van De Casimir is van plan om de ouders te vragen nog eens een kritische blik op de visie te werpen. En in schooljaar 2024–2025 staat het curriculum op het programma. Aan ouders wordt dan gevraagd of zij goede ideeën hebben voor excursies of leeractiviteiten, en of zij hun eigen netwerk in kunnen zetten om burgerschapsonderwijs tot leven te brengen voor de leerlingen.

Daarnaast krijgt ouderbetrokkenheid ook een andere vorm. Bij burgerschapsthema's zoals klimaatverandering, politiek of seksuele diversiteit is het belangrijk om een brug te slaan naar de thuisomgeving. Adjunct-directeur Sanne de Graas: ‘We zouden graag zien dat ouders thuis kunnen doorpakken op burgerschapsthema's die hun kinderen op school hebben behandeld. We geven ouders graag handvatten om dat gesprek goed te begeleiden.’ Leerkracht van groep 4 en medevoorzitter van het ontwikkelteam Wereldgerichtheid Dionne van den Eng:

‘Door het gesprek over burgerschap levend te houden, groeien zowel wij als ouders verder in dat proces. We zien het echt als een gezamenlijke missie om via ons burgerschapsonderwijs samen vorm te geven aan de samenleving.’

Botsingen over burgerschap

Boze ouders/verzorgers aan de poort

Het is de nachtmerrie van iedere directeur: boze ouders/verzorgers voor de school. Ze zijn kwaad dat de school hun kinderen dingen leert die niet passen bij hun opvoedingsstijl, bij hun waarden, bij hun persoonlijke overtuigingen. Als de school dat niet verandert, dan halen ze hun kind van school.

Dat doet wat met het team. Vaak reageren collega's heel verschillend op zo'n situatie. De ene collega vindt dat ouders/verzorgers zich niet moeten bemoeien met het onderwijs, maar wil ook geen gedoe en besluit om dan maar even geen aandacht te besteden aan de onderwerpen waar de ouders/verzorgers moeite mee hebben. De andere wil dat juist wel, want als de leerlingen het hier niet leren, waar leren ze het dan? Waar komen ze anders in aanraking met verschillende perspectieven op belangrijke maatschappelijke kwesties? Een derde is het eigenlijk wel eens met de ouders/verzorgers. Waarom moet de school al die opvoedkundige taken op zich nemen?

Iedereen in het onderwijs heeft zichzelf wel eens die vraag gesteld. Hoe ver gaat onze taak? Van schoolontbijt en online veiligheid tot passend onderwijs en gezonde voeding, er komt steeds meer op het bord van scholen terecht. Is het wel aan de school om te bepalen wat kinderen leren over samenleven in een democratie?

Consensus en onenigheid over burgerschapsdoelen

In het curriculum van de school én in de taken die je krijgt van de minister, zijn er keuzes gemaakt over wat leerlingen moeten weten en kunnen om zich te redden en een waardevolle bijdrage te leveren aan de pluriforme democratische samenleving. Over sommige van die keuzes bestaat er bijna nooit meningsverschil.⁹⁶ Iedereen vindt het belangrijk dat kinderen leren om zonder geweld met elkaar van mening te verschillen of om op een respectvolle manier hun grenzen aan te geven. Over andere keuzes is soms wel onenigheid, bijvoorbeeld omdat er andere ideeën zijn over wat leeftijdsadequaat is voor leerlingen, omdat opvoedstijlen botsen met de pedagogische keuzes van de school, of omdat er te veel focus ligt op *wat* er wordt onderwezen en te weinig aandacht is voor de reden *waarom* we leerlingen bepaalde vaardigheden of kennis willen meegeven.

Als je je afvraagt of het wel aan de school is om keuzes te maken over wat je leerlingen meegeeft op het gebied van burgerschap, is het goed om te bedenken dat onderwijs sowieso nooit neutraal of objectief is. Alles wat leerlingen op school leren is waardegeladen en afhankelijk van culturele, politieke, sociale en economische keuzes. Bij geschiedenis leren leerlingen niet álles wat er ooit is voorgevallen, maar een selectie

aan thema's op basis van de kerndoelen van de overheid en de invalshoek van de uitgever. Zo is er recent meer aandacht voor de manier waarop de koloniale geschiedenis wordt beschreven in lesboeken en wordt er nu pas gereflecteerd op de consequenties van het Nederlandse kolonialisme voor andere delen van de wereld. Ook is er steeds meer aandacht voor de rol en invloed van vrouwen in de geschiedenis, terwijl zij tot voor kort werden behandeld als een voetnoot. Dit geldt ook voor andere vakken en leergebieden: keuzes over wat er wordt onderwezen, vanuit welke invalshoek en met welk leerdoel zijn altijd normatief.

Dat onderwijs normatief is, is op zichzelf geen probleem, zolang keuzes bewust worden gemaakt en we die keuzes ook goed kunnen verantwoorden. Daarom is de burgerschapsvisie en de leerlijn die je als school schrijft ook zo belangrijk. Welke leerdoelen geef je de focus? Waarom? Hoe verantwoord je die keuzes? Op welke manier draagt dat bij aan het democratisch burgerschap van je leerlingen nu en in de toekomst?

Stap 1: team op één lijn

Niet alleen onder ouders/verzorgers, maar ook in het team bestaan er allerlei verschillende opvattingen over wat de school wel en niet hoort te onderwijzen. Soms zijn leerkrachten terughoudend in hun rol, uit angst voor de reacties van ouders/verzorgers of uit onzekerheid over de eigen vaardigheid om die thema's goed over te brengen aan de leerlingen, of door gebrek aan kennis over burgerschap. Soms ook omdat collega's zich afvragen of de school zich niet te veel bemoeit met de opvoeding. Ook zien we op scholen dat er in een team niet zo vaak gepraat wordt over burgerschap en de gedeelde waarden van de school, waardoor teamleden zich niet voldoende gesteund voelen en zoekende zijn in wat ze wel en niet kunnen doen of zeggen. Het sterkt collega's als ze weten dat ze niet (alleen) voor zichzelf spreken, maar de visie van de school vertegenwoordigen in gesprek met de ouders/verzorgers.

Door te zorgen dat het team op één lijn zit wat betreft kennis over burgerschap, de waarden van de school en de praktische invulling van de democratische basiswaarden (zie daarvoor ook hoofdstuk 7) ontstaat er een vruchtbare grond voor educatief partnerschap.

Stap 2: de grondhouding van het team

De positieve grondhouding voor educatief partnerschap rondom burgerschap gaat over de manier waarop volwassenen in de school aankijken tegen (betrokkenheid van de) ouders/verzorgers. Een goede samenwerking betekent:

1. De wil en ambitie om ouders/verzorgers te betrekken bij burgerschap

Betrokkenheid van ouders/verzorgers ontstaat niet vanzelf en zonder de expliciete ambitie van de school komt het nooit echt van de grond. Met elkaar betrokkenheid op de prioriteitenlijst zetten begint met een goed gesprek over wat dat betekent in de praktijk, wat dat vergt van het team en wat dat oplevert.⁹⁷

2. Op basis van gelijkwaardigheid met ouders/verzorgers werken aan een gezamenlijk doel

Het is belangrijk om ouders/verzorgers te zien als experts van de thuissituatie en als eindverantwoordelijken van de opvoeding. Leerlingen kunnen thuis soms dingen die ze in de klas niet goed durven laten zien en andersom. Op school kan een leerling misschien heel goed bemiddelen bij een ruzie tussen klasgenootjes, of thuis heeft de leerling de ouders/verzorgers overtuigd meer te doen voor het milieu. Door die kennis uit te wisselen en elkaars expertise te benutten, kunnen ouders/verzorgers en leerkrachten met elkaar verkennen wat leerlingen al heel goed kunnen op het gebied van burgerschap. Die krachten kunnen benut worden om nieuwe vaardigheden mee te leren. Als school helpt het om de ouders/verzorgers te zien als gelijkwaardige partners en ze ook zo te behandelen.⁹⁸

Casus: krachten inzetten voor burgerschap

Meester Yarik heeft een goed contact met de ouders van Ilias. Ilias is een stille jongen die zelden aandacht vraagt of zijn mening geeft in de klas. Meester Yarik wil weten hoe dat eigenlijk thuis gaat. In een oudergesprek komt hij erachter dat Ilias thuis vaak over van alles een duidelijke mening heeft. Als ze samen het jeugdjournaal kijken, kan hij makkelijk meepraten over wat er gebeurt in de wereld en wat hij daarvan vindt. Ook wil hij altijd anderen helpen die het moeilijk hebben, daar zijn zijn ouders trots op. De meester ziet meteen een ingang: misschien kan Ilias helpen de volgende sponsorloop te organiseren. Hij kan dan meedenken over het goede doel waarvoor er wordt gerend en met de andere kinderen uit de organisatiecommissie langs de klassen gaan om uit te leggen wat dit jaar het goede doel is en waarom. Zo kan de meester de kwaliteiten van Ilias inzetten om op school te oefenen met burgerschapsvaardigheden, namelijk zijn mening geven en uitleg geven aan andere leerlingen.

Partnerschap en samenwerking gaan beter als het doel waaraan we werken helder is en iedereen daarvan op de hoogte is. Binnen het team, maar ook in communicatie met de ouders/verzorgers is het belangrijk dat we steeds opnieuw benadrukken dat we alle ouders/verzorgers willen betrekken bij het burgerschapsonderwijs en dat we daarvoor regelmatig met elkaar in gesprek gaan. De vraag die we samen beantwoorden is: *hoe kunnen we leerlingen het beste begeleiden in hun ontwikkeling, zodat zij actief leren deelnemen aan de pluriforme democratische samenleving?* De democratische basiswaarden en de waarden en leerdoelen van de school scheppen daarbij een kader van waaruit dat gesprek steeds opnieuw kan worden gevoerd.

Casus: pesten of overgevoelig?

De ouders van een Fleur uit groep 3 zijn al verschillende keren komen praten met de juf omdat zij zich zorgen maken over het onveilige klassenklimaat: hun dochter wordt gepest. Juf Maaïke heeft al meerdere keren uitgelegd dat er geen sprake is van pesten. Er zijn wat ruwere kinderen in de klas, maar die zijn ruw tegen iedereen en hebben het niet speciaal gemunt op hun dochter.

In de lerarenkamer bespreekt Maaïke het geval met haar collega's. Ze vindt dat de ouders te veel meegaan in de overgevoeligheid van het kind. Ze moeten Fleur leren dat niet iedereen in de wereld even aardig is. Door van iedere traan van hun dochter zo'n *big deal* te maken, leren ze haar alleen maar dat alles altijd om haar draait, waardoor ze zich dus voortdurend gepest voelt als iemand een onaardig woord tegen haar zegt.

De ouders vragen een gesprek aan met de schoolleiding en de IB'er, want ze voelen zich niet serieus genomen. Hun dochter is ongelukkig, komt niet tot leren en wil zelfs niet meer naar school. Haar ontwikkeling is gestagneerd, zeggen de ouders. In het gesprek zijn de ouders, de IB'er en juf Maaïke aanwezig. Na wat heen-en-weer gepraat, waarin de ouders de juf verwijten dat ze haar werk niet goed doet omdat de klas onveilig is en de juf de ouders verwijt dat ze de opvoeding verkeerd aanpakken, komt de IB'er tussenbeide. Zij benoemt de grondhouding voor het gesprek: de ouders zijn expert op het gebied van de thuissituatie, de juf is expert op het gebied van de schoolsituatie, beiden zijn eindverantwoordelijk op hun eigen terrein. Hoe kunnen we vanuit die grondhouding kennis delen en goed samenwerken zodat Fleur weer tot bloei komt op school? Vanaf dat moment is de toon in het gesprek anders. Samen maken ze een plan.

Juf Maaïke gaat met de klas in gesprek over de basiswaarden en hoe we met elkaar omgaan. Thuis en in de klas wordt er vervolgens geoefend met solidariteit in de praktijk brengen, elkaar gelijk behandelen, respectvol met elkaar omgaan, voor elkaar opkomen en duidelijk je mening geven. Leerlingen oefenen om te zeggen wat ze niet leuk vinden, waarom dat niet oké is en wat ze dan wel zouden willen. Bijvoorbeeld: 'Je zegt dat zij dom doet en dat is niet aardig. Als je het niet goed vindt wat zij doet, kan je dat op een aardige manier zeggen' en 'Je hebt alle stiften gepakt. Dat vind ik echt niet eerlijk. Mag ik ook een paar stiften?' Zo kunnen de basiswaarden worden ingezet als instrument bij het verbeteren van de dagelijkse omgang in de klas.

3. Oog voor diversiteit

Als leerkracht zul je herkennen dat ouders/verzorgers soms nog meer van elkaar kunnen verschillen dan leerlingen. We behandelen hier een paar van die verschillen en geven je gerichte tips.

A. Thuis en school: verschillende verwachtingen

Wat er kan en mag op school en wat er kan en mag thuis overlapt nooit helemaal. De verwachtingen en regels voor kinderen zijn afhankelijk van persoonlijke voorkeur of overtuigingen, van de levenservaringen van ouders/verzorgers, van religieuze of culturele achtergrond, van opleidingstype en van de tijd, het geld en de energie die ouders/verzorgers hebben. Als de waarden, regels en verwachtingen van thuis veel lijken op die van de school, hoeven kinderen weinig moeite te doen om te begrijpen wat er van ze wordt verwacht en zich daaraan aan te passen. Ze kunnen terugvallen op wat ze thuis hebben geleerd en de energie die overblijft kunnen zij stoppen in leren en zich ontwikkelen. Een kind voor wie de ongeschreven regels en impliciete afspraken niet vanzelfsprekend zijn, is veel van de mentale bandbreedte kwijt aan inschatten wat de situatie is en zich daaraan proberen aan te passen. Dat betekent minder mentale bandbreedte voor leren en ontwikkelen.⁹⁹ Dat kan trouwens ook het geval zijn voor kinderen met een autismespectrumstoornis of andere vormen van neurodiversiteit.

B. Het Nederlandse schoolsysteem

Niet alle ouders/verzorgers kennen het Nederlandse onderwijssysteem even goed. De verwachtingen die scholen stellen aan ouders/verzorgers zijn verschillend per land en regio, dus wat voor in Nederland opgegroeide ouders/verzorgers vanzelfsprekend is (bijvoorbeeld schoolkamp, informatieavonden, regelmatig informeel contact met de leerkracht, boterhammen als lunch in plaats van een warme schoollunch), is dat niet voor iemand die in een ander onderwijsstelsel is grootgebracht. In veel Europese landen hebben scholen een grotere afstand tot ouders/verzorgers en verwachten ze minder betrokkenheid en ondersteuning. Het helpt als je in voorlichtingsavonden en oudergesprekken ouders/verzorgers expliciet uitlegt wat er van ze wordt verwacht. Bespreek dan ook schijnbare vanzelfsprekendheden als:

- Wat leren kinderen op school behalve taal en rekenen (denk aan burgerschap)? Waarom?
- Wie is er in de school allemaal betrokken bij mijn kind en waarom? Hoe kan ik hen bereiken?
- Waarom is het relevant dat ouders/verzorgers met de school delen wat ze thuis zien en wat ze weten over hun kind? Waarvoor wordt die informatie gebruikt (inzetten van kwaliteiten)?
- Heb je vragen over wat kinderen leren over een bepaald (burgerschaps)onderwerp dat voor jou belangrijk is? Stel ze aan de leerkracht.

- Als je ideeën hebt voor de school, voor leerkansen voor burgerschap of wil helpen, bij wie kan je dan terecht?
- Hoe kun je betrokken worden op school? Denk aan luizen pluizen, voorlezen, overblijfkracht, ouderraad, medezeggenschapsraad, gastles enzovoort.

Veel van deze antwoorden zijn niet alleen belangrijk voor de ouders/verzorgers die niet in Nederland zijn geboren, maar ook voor de andere ouders/verzorgers. Iedere school is toch net weer anders en als kind krijg je veel van deze zaken niet bewust mee.

C. Laaggeletterdheid

Ook goed om te weten: Volgens de Rijksoverheid hebben ongeveer 2,5 miljoen Nederlanders moeite met lezen, rekenen en het gebruiken van een computer of smartphone.¹⁰⁰ Vaak wordt er dan alleen gedacht aan mensen met een migratieachtergrond, maar bij de meerderheid (65%) van de laaggeletterden is Nederlands de moedertaal.

Niet alle ouders/verzorgers zijn dus in staat om de nieuwsbrieven, berichten in de schoolapp, appberichtjes en mails van school goed te begrijpen. Vaak kun je laaggeletterdheid niet aan iemands uiterlijk of taalgebruik zien of horen. Als je alle ouders/verzorgers wil bereiken, is het een goed idee om naast geschreven berichten ook voiceberichten in te spreken als je mailt, appt of via de schoolapp informatie deelt. Een opvoeder met Nederlands als tweede taal kan een geschreven bericht in een online vertaal-app doen om de vertaling te lezen. Een laaggeletterde Nederlandstalige opvoeder kan het ingesproken bericht afluisteren.

Ook kan het helpen om bijeenkomsten waar je alle ouders/verzorgers graag bij wil hebben, laagdrempelig te maken. Dat kan door de nadruk minder te leggen op gesproken en geschreven taal en meer op beelden: Je kunt in een Powerpoint met plaatjes laten zien wat je bedoelt, of door niet alleen te vertellen wat leerlingen leren en doen in de klas, maar door ook voor te doen of te laten zien wat de kinderen doen of maken, of door ouders/verzorgers zelf aan het werk te zetten met creatieve opdrachten.

D. Bias in de klas

Onze samenleving deelt mensen graag in hokjes in op basis van bepaalde kenmerken en geeft de personen of groepen met die kenmerken dan meer of minder invloed, macht en status. Ook ouders/verzorgers ervaren dat zij anders worden behandeld op basis van opleidingstype, levensstijl, levensbeschouwing of religie, afkomst of etniciteit, uiterlijk of huidskleur, sociaalmaatschappelijke status, hun gezondheid en fysieke of mentale mogelijkheden.

In het onderwijs spelen vooroordelen ook een rol. Bij de laatste doorstroomtoetsen bleek meer dan 20% van de kinderen uit gezinnen met een lage sociaaleconomische status een hoger advies te scoren dan de leerkracht had ingeschat.¹⁰¹ Uit onderzoek naar rapporten van leerlingen blijkt dat leerkrachten onbewust meer positieve feedback geven aan witte meisjes dan aan andere leerlingen.¹⁰² Dat heeft consequenties

voor het zelfvertrouwen van leerlingen, én voor het vertrouwen dat ouders/verzorgers van leerlingen uit gemarginaliseerde groepen hebben in leerkrachten en het schoolstelsel. De vraag die op de achtergrond speelt, blijft dan steeds: wordt mijn kind wel eerlijk beoordeeld en heeft de leerkracht wel dezelfde positieve verwachtingen en hetzelfde rijke leeraanbod voor mijn kind als voor de andere leerlingen?

Vooroordelen, verwachtingen, leeraanbod en opbrengst

Leerlingen gaan zich gedragen naar de verwachtingen die relevante volwassenen van hen hebben. Negatieve verwachtingen of indelingen naar verwachte potentie zijn dus eerder een *self-fulfilling prophecy* dan een goede stimulans voor leerlingen om boven zichzelf uit te stijgen.¹⁰³ Een leerling die thuis veel ervaring opdoet met discussiëren zal zich onvermijdelijk beter kunnen uitdrukken in de klas. Een leerling met minder oefenkansen thuis heeft wellicht dezelfde potentie, maar meer oefening nodig om daar te komen. En soms zal dat betekenen dat je als leerkracht door begrenzen en uitnodigen leerlingen steeds opnieuw moet uitdagen om zorgvuldiger en nauwkeuriger te formuleren (zie ook hoofdstuk 9).

Rijk aanbod

Ook zien we vaak dat leerlingen met mbo-opgeleide ouders/verzorgers, leerlingen die Nederlands niet als moedertaal hebben of leerlingen met dyslexie een minder rijk taalaanbod krijgen: zij moeten vaak eindeloos saai herhaal oefeningen doen om hun zogeheten taalachterstand in te halen, terwijl leeftijdsgenoten met Nederlands als eerste taal en wo-opgeleide ouders/verzorgers worden uitgedaagd met rijke taalervaringen, zoals spannender en meeslepender leesmateriaal, meewerken aan de schoolkrant, meedoen met de leerlingenraad of deelnemen aan een plusklas.

Plusklas

Het is ook niet uitzonderlijk om op een school met veel leerlingen met een migratieachtergrond een plusklas te zien waarin enkel de leerlingen met hbo-/wo-opgeleide ouders/verzorgers en Nederlandse wortels zitten. Als dat bij jou op school ook zo is, ga dan nog eens na of de selectie daadwerkelijk gebaseerd is op capaciteit en intelligentie. De leerlingen die in de plusklas terechtkomen zijn vaak de leerlingen waar de omgangsvormen en verwachtingen thuis het meest overeenkomen met die van school. Onbewust associëren wij het gedrag dat hoort bij de sociale bovenklasse met intelligentie en succes. Een kind gedraagt zich of drukt zich uit met woorden die horen bij de sociale bovenklasse, dus dan is de onbewuste aanname dat het ook wel die vaardigheden en capaciteiten zal hebben.¹⁰⁴

Zelfs op scholen waar toetsresultaten van de leerlingen worden gebruikt om te selecteren voor de plusklas, kan er sprake zijn van *bias*. Leerlingen waar meer van wordt verwacht, bijvoorbeeld omdat de ouders/verzorgers hbo-/wo-opgeleid zijn, doen het dankzij die hoge verwachtingen beter op school.¹⁰⁵ Daarnaast presteren leerlingen met bovengemiddelde intelligentie geregeld gemiddeld of ondergemiddeld,¹⁰⁶ bijvoorbeeld door faalangst en hun andere manier van denken en verbanden leggen.¹⁰⁷ Ten slotte weten we uit onderzoek dat discriminatie en uitsluiting schadelijk zijn voor het mentale welzijn van mensen, wat ook consequenties heeft voor leerprestaties.¹⁰⁸ Idealiter bieden we daarom *alle* leerlingen een rijk aanbod dat *out-of-the-box*-denken stimuleert, kwaliteiten inzet en positieve verwachtingen uitdrukt.

E. Vooroordelen over ouders/verzorgers

Ouders/verzorgers met een migratieachtergrond ervaren vaak dat zij vanuit negatieve verwachtingen worden benaderd. In de gesprekken met ouders/verzorgers horen we regelmatig dezelfde verhalen terugkomen (en als je de NPO-serie *De Luizenmoeder* hebt gezien, heb je ook vergelijkbare scènes voorbij zien komen): een moeder met hoofddoek vertelde dat de meester met verbazing reageerde toen hij ontdekte dat zij een succesvol eigen bedrijf heeft: 'Goh, dat had ik niet verwacht van jou!'. Een vader die al vijftien jaar in Nederland woont vertelde hoe hij steeds weer complimenten over zijn Nederlands krijgt, op een toon alsof hij een klein kind is: 'Wat knap dat je al zo goed Nederlands spreekt!'. Een andere moeder vertelde dat toen de juf ontdekte dat zij haar kind dagelijks voorleest in het Turks, zij dat niet aanmoedigde maar juist ontraadde: 'U moet uw kind in het Nederlands voorlezen!' Terwijl onderzoek laat zien dat een goede beheersing van de moedertaal positief bijdraagt aan het leren van de tweede taal. Het is dus juist een goed idee om ouders/verzorgers te stimuleren veel met de kinderen te spreken in de moedertaal of hen voor te lezen.¹⁰⁹

Vrijwel iedereen die werkzaam is in het onderwijs, heeft het welzijn van de leerlingen bovenaan de prioriteitenlijst staan. Toch kan het zo zijn dat vooroordelen af en toe de kop op steken, bij jezelf of bij collega's. Als een blonde vader een seksistisch grapje maakt, lach je misschien wel mee. Maar als de islamitische vader zo'n grapje maakt, wat denk je dan?

Als je het belangrijk vindt dat leerlingen en hun ouders zich gehoord, gezien en gerespecteerd voelen, kan het een goed idee zijn om met elkaar te onderzoeken op welke manier er sprake is van stereotype denkbepelden of vooroordelen en hoe je elkaar daar scherp op kunt houden.

Investeren in de vertrouwensband met de ouders/verzorgers

Als ouders/verzorgers deze mechanismen in werking zien, dan voedt dat het wantrouwen richting de school. Wat kun je doen om te investeren in de vertrouwensband met ouders/verzorgers?

Bij zorgen of klachten van ouders/verzorgers is de eerste neiging vaak om hen in te laten zien dat je het beste voor hebt met alle kinderen en dat er zeker geen sprake is van onderschatting, vooroordelen of uitsluiting. Maar het kan dat ondanks je goede intenties iets toch anders heeft uitgepakt dan je bedoeling was. Sta open voor die optie. Een defensieve reactie is contraproductief voor de vertrouwensband. Je bent dan bezig met het bewijzen van je eigen onschuld in plaats van het bijdragen aan een oplossing die goed werkt voor de leerling, de ouders/verzorgers en voor jouzelf. Probeer eerst goed te begrijpen wat er aan de hand is en stop de energie in samen werken aan verbetering.

Alle mensen hebben vooroordelen, ook jij. Die heb je niet expres of zelfgekozen, maar die heb je opgedaan door beeldvorming in de media, verhalen van andere mensen of door je opvoeding. Een manier om te leren over je eigen vooroordelen is door anderen je daarop te laten wijzen. Mensen die zo moedig zijn om dat te doen, bewijzen jou dus eigenlijk een dienst, hoe pijnlijk het ook is.

Valkuil: 'Een incident'

Als we erkennen dat er sprake is van (onbewuste) vooroordelen, dan noemen we dat vaak 'een incident'. Het is een uitzondering, normaal gebeurt het niet, alleen deze ene keer. Dat voelt vaak makkelijker dan toegeven dat we voortdurend vooroordelen hebben en dat we ons er lang niet altijd van bewust zijn dat dat consequenties heeft voor hoe we mensen inschatten en behandelen.

Erkennen dat we onbewust onderscheid maken tussen mensen en dat we regelmatig onbewust handelen naar onze vooroordelen, is de eerste stap richting bewustwording en verbetering. Wil je hier meer over weten? Lees dan bijvoorbeeld het boek *Ons feilbare denken* van Daniel Kahneman.

Drie tips om te investeren in de vertrouwensband met ouders/verzorgers:

1. Respecteer de diversiteit van gezinnen en erken verschillende culturele, religieuze en sociale achtergronden. Gebruik diversiteit als een kracht en een leerkans in burgerschapsonderwijs.
2. Pas op dat je mensen niet samen laat vallen tot enkele aspecten van hun zijn: mensen zijn altijd meer dan alleen datgene wat jou in het oog springt. Meer hierover in hoofdstuk 6.

3. Een investering die bijdraagt aan een beter contact met ouders/verzorgers is door het curriculum en de activiteiten in de school te diversifiëren en expliciet aandacht te besteden aan verschillende kennisbronnen, ervaringen en gezichtspunten. Denk aan onderwijs over het koloniale verleden, gelijke rechten, mensenrechten, kinderrechten en hoe leerlingen kunnen bijdragen aan het tegengaan van discriminatie en uitsluiting.

In hoofdstuk 10 kun je meer lezen over hoe je ouders/verzorgers kunt betrekken bij burgerschapsonderwijs.

Stap 3: ouders/verzorgers informeren over burgerschapsdoelen

De meeste ouders weten niet goed wat burgerschap is, wat burgerschapsvaardigheden zijn en *waarom* burgerschapskennis en -vaardigheden belangrijk zijn. Het is de taak van de school om leerlingen zo goed mogelijk voor te bereiden om mee te doen in de democratie. Door educatief partnerschap te bevorderen kun je ouders/verzorgers meenemen in die opdracht. Dat begint met ouders/verzorgers informeren.

Informeren over de burgerschapsopdracht kan op verschillende manieren. Je kunt een thema-avond organiseren, informatie toevoegen aan de schoolgids en aan nieuwsbrieven, een zakboekje burgerschap maken voor ouders/verzorgers met tips hoe zij thuis kunnen voortbouwen op wat hun kind leert op school of ruimte maken om hier in tien-minuten-gesprekken aandacht aan te besteden door te benoemen op welke vlakken hun kind vaardig is in burgerschap, op welke vlakken nog oefening nodig is en hoe zij daar thuis aan kunnen bijdragen. Zorg dat je in de communicatie met ouders/verzorgers uitleg geeft over:

- Democratische basiswaarden en waarom die belangrijk zijn in onze democratie.
- Leren omgaan met diversiteit, waarom dat belangrijk is in onze samenleving.
- Schooleigen burgerschapswaarden en overkoepelende leerdoelen van de school en waarom die belangrijk zijn voor de ontwikkeling van de leerlingen.

Je hoeft niet met ouders in gesprek over de vraag *of* er onderwijs moet zijn over democratische competenties, over diversiteit en over maatschappelijk gevoelige onderwerpen. Dat ligt vast, net zoals dat ouders niet kunnen bepalen of hun kind wel of geen rekenonderwijs krijgt. Je kunt wel met elkaar in gesprek over schoolspecifieke keuzes die de school daarin maakt, en de manier waarop burgerschapskennis en -vaardigheden worden onderwezen. Soms is het daarbij nodig dat de schoolleiding duidelijk schetst waar de grenzen liggen aan wat je wel of niet kunt aanpassen of veranderen en waarom dat zo is.

Stap 4: inspraak optimaliseren

Een school die draagvlak wil voor het burgerschapsbeleid en -onderwijs en de daad bij het democratische woord wil voegen, zorgt ervoor dat inspraak-, participatie- en feed-

backmechanismen toegankelijk en laagdrempelig zijn, dat ouders/verzorgers op de hoogte worden gehouden van wat er gebeurt met hun inbreng en dat beloften worden nagekomen. Laagdrempelige inspraak en korte lijntjes kunnen voorkomen dat er wij-zij-verhoudingen ontstaan tussen team en ouders/verzorgers of dat er iets onder de oppervlakte gaat broeien dat op een later moment openbarst.

Als er toch wat broeit

Een directeur die net is aangesteld, benadert bureau Common Ground met de vraag om de inspraak te helpen verbeteren op haar basisschool, nadat er in de laatste jaren verschillende ouders afzonderlijk van elkaar maar om dezelfde redenen hun kinderen van de school hebben gehaald: de ouders vinden dat er onvoldoende naar hen wordt geluisterd als zij met zorgen en problemen naar de leerkracht of de IB'er gaan.

Uit verkennende gesprekken met ouders die onlangs hebben gekozen voor een andere school blijkt dat problemen die de ouders ervaren als systematisch, steeds door de school worden afgedaan als incidenten. Door het gebrek aan responsiviteit en de defensieve houding van de school in het meedenken aan oplossingen, hebben ouders uiteindelijk uit wanhoop gekozen voor een andere school, vaak na meerdere jaren van proberen de situatie voor hun kind te veranderen. Daardoor is er onrust ontstaan onder de andere ouders/verzorgers, een wantrouwige houding ten opzichte van het MT, en een onderstroom van kritiek en zorgen waar geen duidelijke uitlaapklep voor is, waardoor het is gaan broeien.

In een verkennend gesprek uiten de leerkrachten hun zorgen over de kritische ouders. Ze hebben het gevoel dat ze niks meer goed kunnen doen. Een enkeling geeft aan dat de vorige directeur erg beschermend was naar het team en gedoe probeerde te vermijden door ouders/verzorgers niet te veel in de school te laten en niet te veel inspraak te geven. Zij begrijpen wel dat dat misschien voor misverstanden heeft gezorgd.

Op een bijeenkomst voor ouders/verzorgers die de school organiseert om de zorgen en kritiekpunten aan de oppervlakte te krijgen, blijkt dat er veel meer mensen zijn die overwegen om hun kind van school te halen. Ook blijkt dat veel ouders/verzorgers niet eerder hun zorgen durfden te uiten, omdat zij bang waren dat hun kinderen daar op school last van zouden ondervinden. Bij deze bijeenkomst krijgen ook leerkrachten de ruimte om hun verhaal te vertellen. Zij vertellen hoe zij hun best doen voor de kinderen, maar dat dat niet altijd

makkelijk is als je voortdurend wordt bekritiseerd van buitenaf. Er begint langzaam meer begrip te ontstaan tussen ouders/verzorgers en het team. Een eerste stap is gezet richting een responsieve school en betere samenwerking.

Meer inspraak voor ouders/verzorgers arrangeren

Inspraak kun je vormgeven in formele structuren zoals de medezeggenschapsraad of ouderraad, maar als dat de enige vorm van inspraak is, hoor je alleen de stem van een beperkt groepje ouders/verzorgers. Inspraak kan ook via formele structuren die je tijdelijk voor een specifiek doel opzet, door ouders/verzorgers mee te laten denken over de visie op burgerschap, over specifieke besluiten zoals mobiele telefoons, over verjaardagstraktaties, televisie bij de lunch of over feestelijkheden en evenementen zoals een paasontbijt, kerstdiner of een iftarmaaltijd. Betrek ouders/verzorgers bijvoorbeeld door oudervertegenwoordigers in commissies te hebben of een kleine denktank te raadplegen bij belangrijke beslissingen. Daarnaast is er inspraak mogelijk via meer informele wegen, zoals via klassenouders en laagdrempelige koffiemomenten met IB'ers en schoolleider, via een ideeënbus, via een speciaal nummer dat je kunt whatsappen of via informele gesprekjes met de leerkracht.

Ten slotte kun je als school een proactieve houding aannemen in het ophalen van ideeën, kritiek, zorgen en ambities van ouders/verzorgers. Dat kan door regelmatig even aan het eind van de schooldag het schoolplein op te wandelen en gesprekjes aan te knopen met wachtende ouders/verzorgers over onderwerpen die relevant zijn voor burgerschap, en zo goed de vinger aan de pols te houden over de zorgen en ambities van ouders. Zorg ervoor dat je dan juist contact zoekt met ouders/verzorgers die je wat minder ziet of hoort en niet steeds weer staat te praten met de *usual suspects* of de ouders die zich toch al ruimschoots laten horen in de school.

Inspraak organiseren, hoe doe je dat goed?

Goed functionerende wegen van inspraak zijn bij uitstek een manier om te laten zien dat je als school begrijpt waar burgerschap over gaat. Inspraak organiseren begint bij heldere communicatie in nieuwsbrieven, de schoolapp, op ouderavonden en via de website. Je kunt de mogelijkheden voor inspraak en betrokkenheid inzichtelijker maken door ze weer te geven in een toegankelijke *infographic*.

Daarnaast is verwachtingsmanagement cruciaal. Zorg dat verwachtingen overeenkomen met de realiteit, bijvoorbeeld door duidelijk te maken of een advies bindend is of dat de school het advies naast zich neer mag leggen. Je kunt beter verwachtingen temperen en aangeven op welke punten je je best gaat doen (*underpromise*) en vervolgens ouders/verzorgers verrassen met een bovenverwacht resultaat (*overdeliver*) dan dat je de hemel belooft en iedereen teleurstelt.

Als ouders/verzorgers interesse tonen om betrokken te worden, biedt ze dan de mogelijkheid om de aangewezen persoon in de school vragen te stellen over het onder-

werp en de inspraakprocedure of manieren van deelname. Ten slotte is het belangrijk dat je beslissingen op tijd terugkoppelt en voldoende onderbouwt: leg uit welke voorstellen er lagen, welke overwegingen er meespeelden en waarom er is gekozen voor een specifieke optie. Leg ook uit wat er is gedaan met de input van de ouders/verzorgers en waarom.

Alle inspraaktips op een rijtje

- Ga naar de plek waar de ouders/verzorgers zijn, in plaats van ze te vragen naar jou toe te komen: ga op het schoolplein waar de ouders/verzorgers staan te wachten op hun kinderen een gesprek aan met de ouders/verzorgers die je anders niet spreekt.
- Het helpt ook om te weten wie de informele leiders zijn: ga met hen in gesprek over wat er leeft en speelt en welke zorgen of ambities ouders/verzorgers delen.
- Gericht uitnodigen: Vraag de ouders/verzorgers die je anders niet hoort om naar een bepaalde bijeenkomst of om naar een inspraakmiddag te komen. Je kunt ze ook vragen voor (tijdelijke) inspraakcommissies of -functies.
- Zorg dat je ouders/verzorgers in dat proces niet stereotypeert maar mensen zelf laat kiezen voor welke thema's zij zich willen inzetten (dus niet: 'zij is een thuisblijfmoeder, dus ze wil vast wel meepraten over de inrichting van de school' of 'hij komt uit Suriname, dus hij zal vast wel mee willen praten over diversiteit in de school').
- Zorg dat inspraak geven veilig en vertrouwd voelt. Begin een bijeenkomst/ouderavond bijvoorbeeld met een kort welkomstwoord, gevolgd door tien minuten waarin de aanwezigen kennismaken met iemand die ze nooit eerder hebben gesproken (door ze bijvoorbeeld met gekleurde kaartjes met drie kennismakingsvragen aan elkaar te koppelen). Zo vergroot je het thuisgevoel, met name voor mensen die voor het eerst meedoen.
- Niet iedereen gebruikt taal als eerste expressiemiddel. Burgerschap is talig, maar kan ook heel goed een activiteit zijn. Dat ligt sommige ouders/verzorgers veel beter. Door verschil te maken, in actie te komen voor mensen die wel wat hulp kunnen gebruiken of door een activiteit te helpen organiseren die bijdraagt aan meer begrip voor elkaar.
- Laat ouders/verzorgers jaarlijks een korte vragenlijst invullen waarop ze kunnen aangeven of ze het leuk vinden om in korte of langere trajecten mee te praten, en over welke onderwerpen ze kennis hebben of het leuk zouden vinden in gesprek te komen met de school. Om verwachtingen te temperen: geef aan dat niet alle onderwerpen (direct) aan bod zullen komen.

Ervaringen van basisschool De Casimir met educatief partnerschap voor burgerschap

De Casimir geeft drie tips:

- Wij kiezen ervoor om proactief en open te communiceren over wat we behandelen binnen ons burgerschapsonderwijs en waarom. Zo kunnen we voorkomen dat er ruis ontstaat over bijvoorbeeld een onderwerp als Lentekriebels. Als je goed kunt uitleggen waarom je aandacht besteedt aan seksuele diversiteit en duidelijk maakt dat je openstaat voor kritische kanttekeningen en gesprekken met ouders, voorkom je vervelende situaties.
- Wij bouwen graag voort op elkaars expertise. We stellen ons als school niet autoritair op, maar gaan naast de ouders en leerlingen staan en werken gelijkwaardig met ze samen.
- Het kan een valkuil zijn om bij ouderbetrokkenheid steeds met dezelfde tien enthousiaste mensen te praten. Ook op De Casimir is het hard werken om andere ouders dan de *usual suspects* te betrekken. Door ouders persoonlijk aan te spreken en uit te nodigen voor een bijeenkomst en klassenouders daarvoor in te zetten, hopen we in de toekomst nog meer ouders te betrekken bij het (burgerschaps)onderwijs en het reilen en zeilen van de school.

Vanaf het begin: ouders/verzorgers op de hoogte houden van leerdoelen, lesinhoud en lesmaterialen

De thema's van burgerschapsonderwijs kunnen soms botsen met persoonlijke opvattingen van ouders/verzorgers. Om te voorkomen dat je reactief aan de slag moet met een groep verontwaardigde ouders, is het aan te raden op tijd te communiceren over de lessen die eraan komen, wat de leerdoelen zijn en welk lesmateriaal er wordt gebruikt.

Hoe kun je ouders proactief op de hoogte houden?

- Stuur ouders/verzorgers voorafgaand aan een les over een gevoelig onderwerp (seksuele diversiteit, oorlog, koloniaal verleden) een link naar de lessen of foto's van de materialen die in de klas worden gebruikt. Blijf daarbij steeds opnieuw uitleggen hoe deze lessen bijdragen aan de leerdoelen voor burgerschap, onderbouwd door feiten. Geef ook aan waar ze terecht kunnen met vragen.
- Als je foto's of ander beeldmateriaal deelt met ouders/verzorgers van activiteiten in de klas die bijdragen aan de burgerschapsleerdoelen, vermeld dat dan (Bijvoorbeeld: 'Vandaag hebben we geoefend met discussiëren. We werken daarmee aan de volgende burgerschapsdoelen: mening uiten, bronnen checken, respectvol omgaan met verschillen in mening').

- Vaak is het voldoende om vanuit je visie, de leerdoelen, de basiswaarden en je schooleigen waarden te onderbouwen waarom je bepaalde keuzes maakt in je curriculum. Soms is dat niet genoeg en dan kan het helpen om wetenschappelijke bronnen te raadplegen. Voorbeelden van die feiten die je kunt delen ter onderbouwing van keuzes in je curriculum kunnen zijn:
 - Kinderen die jong seksuele voorlichting krijgen en leren hun grenzen aan te geven, zijn minder vatbaar voor seksueel misbruik en worden later seksueel actief.
 - Als kinderen jong leren over voorbehoedsmiddelen, voorkomt dat ongewenste zwangerschappen in de tienerjaren.
 - Als kinderen jong leren over gevolgen van discriminatie en uitsluiting en leren dat alle vormen van discriminatie met elkaar verbonden zijn, tonen ze meer solidariteit en wederkerigheid.
 Bronnen die je hiervoor kunt raadplegen zijn onder andere:
 - › Rutgers Expertisecentrum Seksualiteit biedt een online bibliotheek met kennisdossiers.¹¹⁰
 - › Kennisplatform Integratie en Samenleving biedt allerlei handige hulpbronnen voor het primair onderwijs.¹¹¹
 - › Defence for Children geeft goede uitleg over hoe uitsluiting kinderen kan raken.¹¹²
 - › Op de website van Kinderrechten kun je informatie vinden over het Kinderrechtenverdrag van de VN en lesmaterialen.¹¹³

Valkuilen

- In de waan van de dag en de drukte vergeten om ouders/verzorgers terugkoppeling te geven na een gesprek.
- Denken dat het sneller is om deze keer niet te informeren.
- Afstappen van bepaalde leerdoelen of onderdelen van lesprogramma om gedoe met ouders/verzorgers te voorkomen.
- Stug doorgaan met eigen programma zonder eerst de zorgen van ouders/verzorgers te adresseren.

Veelvoorkomende misverstanden uit de wereld helpen

De communicatie met ouders/verzorgers gaat vaak mis als de kennis en bronnen sterk uiteenlopen. Tijdens corona werd dit ineens erg duidelijk, toen iedereen zich op andere bronnen en kanalen leek te baseren en niemand nog wist wat de

waarheid was. Sommige misverstanden zijn niet makkelijk de wereld uit de helpen, perspectieven met elkaar uitwisselen is dan vaak een eerste noodzakelijke stap.

Andere misverstanden zijn makkelijker uit de weg te helpen, maar dan moet je wel eerst weten dat ze bestaan! Drie misverstanden die wij vaak in de praktijk tegenkomen:

- Over de inhoud van lentekriebels: wat de leerdoelen zijn en hoe die worden bereikt, zoals dat leerlingen zouden leren masturberen.
- Over neutraliteit/indoctrinatie: zoals dat burgerschapsonderwijs staatsindoctrinatie is en leerlingen dan politiek correct zouden moeten leren denken.
- Over het verschil tussen homoseksualiteit en pedofilie: sommige ouders zijn vooral bang voor homoseksualiteit omdat zij denken dat dat betekent dat volwassenen seks willen met kinderen.

Het kan handig zijn om bij moeilijke gesprekken eerst even te checken wat ouders/verzorgers weten of denken. Hopelijk voel je je na het lezen van dit handboek voldoende voorbereid om hierover met ouders/verzorgers in gesprek te gaan!

Wat als het toch botst?

In een democratie hebben we de individuele vrijheid om ons eigen leven vorm te geven en de collectieve vrijheid om met elkaar de inrichting en koers van ons land te bepalen. Omdat we die vrijheden heel belangrijk vinden, kiezen we voor een staatsvorm waarin we van mening mogen verschillen en met elkaar in gesprek moeten om er samen uit te komen. Dat laat meteen zien waarom meningsverschil bij een democratie hoort: als we allemaal hetzelfde willen, botsen we nooit en hoeven we nooit met elkaar in gesprek. Het is dus handig als iedereen in een democratische samenleving weet hoe een gesprek te voeren en samen tot een oplossing te komen. Botsingen met ouders/verzorgers aangrijpen als leerkans is een belangrijk aspect van een democratische schoolcultuur.

Als er toch spanningen of conflicten ontstaan met een of meer ouders/verzorgers, kun je het beste even op de pauzeknop drukken en je eigen beleid en oordelen tijdelijk parkeren (hoe tegenstrijdig dit ook kan voelen). Een echt gesprek komt pas op gang als je oprechte interesse en nieuwsgierigheid toont in de zorgen en frustraties van de ouders/verzorgers en echt wil luisteren naar wat hen bezighoudt. Op zo'n moment met beleid zwaaien of vasthouden aan je programma, veroorzaakt dan alleen maar meer afstand.

Als je open in gesprek gaat met bezorgde of boze ouders/verzorgers, blijkt het probleem vaak niet te zitten in het 'wat' (wat er aan de leerlingen wordt onderwezen),

maar in het ‘hoe’, de aanpak. Gesprekken met ongeruste of boze ouders draaien in eerste instantie niet om jezelf verdedigen, niet om de schuldvraag, niet om wat er nu moet gebeuren, maar om het herstellen van de verbinding en wederzijds begrip. Dat begint bij het laten zakken van de spanning van de ouders/verzorgers.

In gesprek met boze of ongeruste ouders/verzorgers, een stappenplan:

1. Laat ouders/verzorgers eerst hun verhaal doen en hun zorgen, angsten en verdriet delen. Toon interesse en begrip, stel open vragen. Is de spanning gezakt? Dan kun je verder. Let op: Geef het duidelijk aan als het gedrag of een uitspraak van de ouder een grens over gaat, bijvoorbeeld omdat het dreigend, persoonlijk beledigend of gewelddadig is. Geef aan dat je alleen verder kunt praten als jij je veilig voelt.
2. Het helpt niet als je ouders/verzorgers eens even goed gaat uitleggen ‘hoe het zit’. Het kan wel helpen ze mee te laten kijken naar hoe de lessen en het materiaal eruit zien en tijdens het bekijken te bespreken waarom leerlingen dat leren. Toon interesse in de mening en ideeën van de ouders/verzorgers en check of er dingen bijzitten waar ze vragen of zorgen over hebben.
3. Vervolgens kan het helpen om de leerdoelen met elkaar te onderzoeken: daar vind je vaak *common ground*. Wat zou je willen dat jouw kind leert of kan? Bij lentekriebels bijvoorbeeld blijken ouders/verzorgers vaak dezelfde leerdoelen te koesteren als de school: kinderen weerbaar maken, misbruik of grensoverschrijdend gedrag voorkomen, zorgen dat kinderen zich goed voelen over hun (veranderende) lichaam.

Soms lukt het niet om de spanning in één gesprek te laten zakken, maar pas in gesprek nummer drie. En soms lukt dat überhaupt niet en blijft de opvoeder boos, maar dan is er vaak meer aan de hand of gaat de boosheid om meerdere onderwerpen.

Als het ingewikkeld wordt met ouders/verzorgers, is het soms verleidelijk om terug te grijpen op ‘zo gaat het nu eenmaal in het Nederlandse onderwijs’ of ‘dat moet nu eenmaal en als je het niet leuk vindt, kun je een andere school zoeken’. Daarmee wordt de afstand tot de ouders/verzorgers en de ervaren machteloosheid alleen maar groter. Met elkaar in een open gesprek de zorgen bespreken, werpt over het algemeen meer vruchten af. Soms kom je er echt niet uit met elkaar en zul je als schoolleiding op je strepen moeten gaan staan. Dat is niet prettig, maar makkelijker uit te leggen als je eerst de stappen hebt gezet om er met elkaar op een goede manier uit te komen.

Wat als ouders/verzorgers té betrokken zijn?

Op sommige scholen zijn de ouders/verzorgers iets té betrokken. Ze willen overal over meepraten, aan alles meedoen en soms zelfs hun opvoedstijl opleggen aan de school. Hoe zorg je dat ouders/verzorgers je ook de ruimte gunnen om je werk te doen?

Maak een strategie met het team hoe je omgaat met gewenste en ongewenste feedback. Soms komen ouders/verzorgers met waardevolle inzichten of ideeën. Die wil je niet kwijt, maar de focus en de timing van sommige ouders/verzorgers kan af en toe beter. Maak met het team afspraken op welke zaken je feedback wil als leerkracht en welke zaken het team als geheel, de IB'er, bouwcoördinator of de schoolleiding aangaan. Zo weet je naar wie je ouders/verzorgers moet doorverwijzen. Als er duidelijke momenten zijn waarop zij met hun ideeën of kritiek bij de school terecht kunnen, kun je daarnaar verwijzen en hoef je niet nóg een extra taak op je te nemen.

Creëer bijvoorbeeld vaste inloophmomenten waarop verschillende sleutelfiguren in de school beschikbaar zijn voor ideeën, ervaringen en (kritische) vragen. Een tweewekelijks inloophmoment voor een IB'er of directeur, een maandelijks moment voor een bouwcoördinator of teamleider.

Ben je leerkracht? Naast de rapportgesprekken hebben sommige ouders/verzorgers extra contactmomenten nodig. Dat kan niet altijd terloops in de gang. Geef aan wanneer het wel kan en hoe ze een afspraak bij je kunnen maken. Maak een onderscheid tussen verschillende behoeften: zorgen om (de individuele ontwikkeling of voortgang van) hun kind, zorgen om de dynamiek in de klas, zorgen om de lesinhoud. Met name de laatste twee onderwerpen raken nauw aan burgerschap. Die kun je vanuit een burgerschapslens insteken door in gesprek te gaan met ondersteuning van de IB'er of burgerschapscoördinator en vanuit het gedeelde kader van de visie en de basiswaarden en te zoeken naar burgerschapskansen.

9

Praten over maatschappelijk gevoelige onderwerpen in de klas

Hester Radstake en Joska Kruijssen

De school staat midden in de samenleving. Er komen allerlei spannende en gevoelige onderwerpen de school in: via sociale media, het Jeugdjournaal, via hobby's, sportclub en de straat en via wat leerlingen thuis zien en horen.

Wat doe je als maatschappelijke thema's je leerlingen bezighouden of als sommige leerlingen er zelf mee te maken krijgen, bijvoorbeeld met armoede, uitsluiting of familie in oorlogssituaties? Misschien wil je dat ze beter kunnen begrijpen wat er aan de hand is. Of dat ze hun gevoelens en zorgen kunnen delen. Of dat ze oefenen om iets van verschillende standpunten te bekijken of om hun mening erover te ontwikkelen.

Hoe kun je maatschappelijk gevoelige onderwerpen op een effectieve en leeftijdsadequate manier met de leerlingen bespreken? In de praktijk kan het best lastig zijn. In dit hoofdstuk leggen we uit waarom het bijdraagt aan burgerschap om met leerlingen te oefenen in het voeren van gesprekken over gevoelige onderwerpen. En we geven je tips hoe je dat op een goede manier kunt oefenen voor jezelf en met de leerlingen.

Waarom is praten over maatschappelijk gevoelige onderwerpen belangrijk voor burgerschap?

De laatste jaren is er steeds meer aandacht voor hoe je met leerlingen kan praten over maatschappelijk gevoelige onderwerpen op een manier die bijdraagt aan hun burgerschapscompetenties. Door met elkaar in gesprek te leren gaan, kunnen kinderen allerlei verschillende kennis en vaardigheden opdoen, waaronder:

- leren dat je anders kunt denken en elkaar nog steeds kunt respecteren.
- vanuit verschillende ervaringen en perspectieven over een onderwerp nadenken.
- naar elkaar luisteren en rekening met elkaar houden.
- een eigen mening leren vormen en onderbouwen.
- je mening bijstellen op basis van nieuwe inzichten of informatie.
- oefenen met de grenzen aan wat je kunt doen of zeggen in een democratie.

Op de basisschool komen kinderen vaak het meest in aanraking met verschillende manieren van leven en denken: leerlingen komen uit gezinnen met verschillende religies, opleidingstypes, levensstijlen, inkomens, afkomsten. Ze spreken soms verschillende talen of hebben fysieke of cognitieve beperkingen. Op school hebben leerlingen de kans om te oefenen om zich in de ander te verplaatsen, te begrijpen waarom iemand iets denkt, doet of zegt, overeenkomsten te vinden en te oefenen om ondanks verschillen met elkaar om te gaan – een belangrijk doel van burgerschapsonderwijs. De klas wordt zo ingezet als oefenplaats voor democratische vaardigheden.

Het is belangrijk om aandacht te schenken aan deze burgerschapsdoelen in het onderwijs. Burgerschapskennis van leerlingen in groep 8 blijkt licht gedaald sinds 2009. Schoolleiders geven aan dat de maatschappelijke aspecten van burgerschap onvoldoende aan bod komen op school. Het onderzoek heeft ook goed nieuws: leerlingen die in de klas regelmatig oefenen met discussies voeren in een open en veilige sfeer, blijken een positievere houding te hebben tegenover burgerschap.¹¹⁴

Wat zijn maatschappelijk gevoelige onderwerpen?

Maatschappelijk gevoelige onderwerpen zijn onderwerpen die raken aan de samenleving. Het gaat verder dan individuele keuzes. In het groot, op nationaal niveau, gaat dat om heel grote beslissingen. Zoals: wordt de kinderopvang gratis of niet. Of moet de pensioenleeftijd omhoog of omlaag. Op de basisschool hoeven kinderen daarover nog niet mee te praten, maar ze kunnen wel vast kennis opdoen over democratische besluitvorming en de democratische basiswaarden en randvoorwaarden die daarbij horen. En ze kunnen vast oefenen met de vaardigheden die later nodig zijn om op allerlei leefgebieden wél op een democratische manier mee te kunnen praten: op de werkvloer, in de buurt, in de gemeente, op de vereniging of club, online.

Of je muffins lekkerder vindt of brownies is geen maatschappelijk gevoelig onderwerp. Het begint wél in die richting te gaan als het niet meer gaat over wat jij vanmiddag gaat bakken, maar over wat je samen, als klas, zal maken voor het schoolfeest. Dan moeten we er als klas met elkaar uitkomen op een manier die de belangen van iedereen meeweegt. Zelfs als je kiest voor een meerderheidsbeslissing (de meeste stemmen gelden), is het belangrijk om rekening te houden met elkaar, zodat iedereen een leuk feest heeft. Is er iemand allergisch voor chocola? Is er iemand die muffins echt heel vies vindt? Hoe je er samen uitkomt is een goede oefenkans voor burgerschapsvaardigheden. Hoe je leerlingen laat oefenen is sterk afhankelijk van de leeftijd en van wat ze in voorgaande jaren bij collega's hebben geleerd. Daarom is een doorlopende leerlijn ook zo handig: je weet dan precies welke voorkennis je kunt activeren en welke vaardigheden ze al in de praktijk hebben gebracht in eerdere leerjaren en waar je dus op kunt voortbouwen.

Gespreksvaardigheden opbouwen

Met leerlingen in de klas praten over maatschappelijk gevoelige onderwerpen loont voor het ontwikkelen van verschillende burgerschapscompetenties, blijkt uit diverse Nederlandse en internationale onderzoeken.¹¹⁵ Een leerling ontwikkelt die vaardigheden niet spontaan. Voordat je in gesprek kunt gaan over gevoelige onderwerpen is het belangrijk dat leerlingen eerst gespreksvaardigheden opdoen. Dat begint al in de onderbouw met de vaardigheden die je oefent in kringgesprekken en bij leren samenwerken: naar elkaar luisteren, niet door elkaar heen praten, elkaar met respect behandelen, emotieregulatie.

Heldere leerdoelen

We verwachten heel wat van onze leerlingen en ze moeten allerlei dingen tegelijk leren. Geen wonder dat het ze soms voor de ogen daast: wat wordt er van mij verwacht in deze situatie? Als verwachtingen niet helder zijn, neemt de eerste reactie het over en dat geeft niet altijd de voor burgerschap meest wenselijke resultaten.

Als je leerlingen gesprekstechnieken wil leren die ze ook daadwerkelijk in de praktijk kunnen brengen, helpt het om te starten met een concreet (hypothetisch) voorbeeld dat voor hen herkenbaar is. Voor de onderbouwers kan dat een recente gebeurtenis op het schoolplein of in de klas zijn (zonder namen te noemen of te verdwalen in de schuldvraag: het gaat niet om wie wat verkeerd heeft gedaan). Schets een duidelijke situatie, koppel deze aan één heldere gespreksvaardigheid, laat leerlingen daar ter plekke mee oefenen in rollenspellen en neem de rest van de dagen en weken daarna om leerlingen steeds opnieuw in dagelijkse situaties te wijzen op die gespreksvaardigheid. Als ze in een situatie komen waarin zij die gespreksregel zijn vergeten toe te passen, helpt het om ze (eventueel op een rustiger moment) in een klein rollenspel uit te laten spelen hoe de situatie zou zijn verlopen als ze wel de gespreksregel hadden toegepast.

Kleuters leren om naar elkaars voorkeur te vragen bij een besluit

Juf Irem van groep 1/2 merkte dat de meer mondige kinderen uit haar klas vaak de regels en de spelletjes bepaalden, terwijl andere kinderen zich liever aanpassen om de lieve vrede te bewaren. Zo zag ze Derek opvallend vaak rondrijden in de grote trapauto, ondanks de afspraken om te rouleren. En bij het spelen in de bouwhoek was Emma vaak degene die bepaalde wat er werd gebouwd.

Juf Irem wilde graag dat de minder mondige kinderen leerden dat hun mening of wensen er ook toe doen, en dat de meer mondige kinderen leren om rekening met anderen te houden. In het kringgesprek gebruikte ze twee handpoppen om uit te leggen hoe je samen besluiten kunt nemen. Ze vroeg (als zichzelf) eerst

aan de twee handpoppen of ze samen een spel wilden kiezen. De ene handpop koos meteen tekenen, de andere handpop zei direct 'oké'. Toen vroeg ze de handpoppen of ze krijtjes, potloden of verf wilden. Weer koos de ene handpop en zei de andere alleen 'oké'. Ten slotte vroeg ze de twee handpoppen of ze een fantasiedier of een herfstbos wilden tekenen. En weer koos de eerste handpop.

Na dit kleine toneelstukje tussen haarzelf als juf en de twee handpoppen, besprak ze met de klas wat er was gebeurd. Ze liet de kinderen nadenken over hoe het voor beide handpoppen was geweest. En toen gaf ze de groep een nieuwe gespreksvraag: 'Wat wil jij?'. Ze besprak wat het betekent om die vraag te stellen: je moet rustig wachten tot de ander klaar is met nadenken en dan naar het antwoord luisteren. En vervolgens samen bedenken hoe je tot een oplossing komt die jullie allebei leuk vinden. De laatste stap was om de twee handpoppen opnieuw een activiteit te laten kiezen, maar dit keer vroegen de poppen elkaar steeds: 'Wat wil jij?' en zochten ze samen een oplossing.

In de dagen daarna liet juf Irem de leerlingen hier een aantal keer mee oefenen, met steeds een andere klasgenoot. Mondige met meer verlegen leerlingen, verlegen leerlingen en mondige leerlingen onderling. Ook liet ze leerlingen die allebei iets anders hadden gewild en er toch waren uitgekomen voordoen aan de groep hoe ze dat samen hadden opgelost. Zo werd 'wat wil jij?' een vast onderdeel van het gespreksrepertoire van deze klas.

Voor midden- en bovenbouwers kun je de complexiteit van de gespreksvaardigheden opvoeren, maar probeer daarbij steeds een concrete situatie te koppelen aan een abstracter leerdoel, wat ze vervolgens weer in de praktijk met elkaar gaan oefenen (zie ook de uitleg over *concreteness fading* en *leersituaties* in hoofdstuk 10).

Oefenen voor de opbouw

De gespreksvaardigheden leren beheersen valt of staat bij voldoende oefening. Overal in Nederland zijn leerkrachten hier dagelijks mee bezig met hun leerlingen: oefenen, oefenen, oefenen. In de klas, in de pauze, op de gang. Het is een goed idee om daar met je team over te praten: hoe pak je dat gezamenlijk aan, hoe bouw je op elkaar voort, hoe zorg je voor een schoolcultuur waarin leerlingen vanaf groep 1 tot en met groep 8 consequent ondersteund worden om te leren open vragen te stellen, door te vragen, proberen te begrijpen wat iemand bedoelt voordat je pats-boem reageert, je mening op een respectvolle manier te geven en uit te leggen waarom je dat vindt.

In de onderbouw wil je voornamelijk basale gespreksvaardigheden inslijten bij de leerlingen. Denk daarbij bijvoorbeeld aan:

- De ander uit laten praten voor je reageert.

- Open vragen stellen.
- Aandachtig luisteren: knikken, soms oogcontact te maken, te 'hummen' ('hm-hm' zeggen).
- Even uit de situatie stappen en rustig ademen als je te boos of verdrietig wordt.
- Oplossingen zoeken die voor iedereen aanvaardbaar zijn.

In de middenbouw ga je daarmee verder, maar ook leren leerlingen:

- Extra vragen te stellen als ze niet zeker weten of ze het goed hebben begrepen.
- De vraag, mening of ervaring van de ander samen te vatten voordat ze reageren. Zo leren zij checken of ze het goed hebben begrepen én het bevordert inlevingsvermogen.
- Hun mening vormen.
- Hun mening verwoorden op een respectvolle manier, zonder anderen te kwetsen.
- Hun mening onderbouwen.
- Compromissen sluiten.
- Rekening houden met belangen van de minderheid bij een meerderheidsbesluit.
- Hun mening bijstellen op basis van nieuwe kennis of ervaringen.
- Vertellen hoe zij iets ervaren; hun mening, idee, gevoelens, zorgen of ervaringen uitleggen.
- Emoties reguleren: bijvoorbeeld uit het gesprek stappen om te kalmeren en later verder praten, hulp vragen, hun gevoel benoemen voordat zij verder praten.
- Samen praten en afspraken maken over:
 - Hoe geven we onze grenzen aan?
 - Hoe spreken we elkaar aan als iemand iets doet of zegt dat we niet leuk vinden?
 - Hoe komen we voor anderen op?

In de bovenbouw blijven leerlingen hiermee oefenen en daar komt nog bij:

- Doorvragen, verdiepende of verbredende vragen stellen zodat leerlingen beter begrijpen wat iemand anders ervaart of waarom iemand iets denkt, zegt of doet.
- Verschil tussen mening en feit begrijpen en kunnen aangeven.
- Mening op respectvolle manier geven, zonder mensen te beledigen of groepen over een kam te scheren of te discrimineren.
- Verschillende perspectieven verkennen voordat leerlingen een oordeel vormen of oplossing zoeken.
- Actief nieuwe kennis en informatie opzoeken voordat leerlingen hun mening vormen.
- Oefenen met gespreksdoelen: de ander alleen willen begrijpen, of de ander willen overtuigen, een discussie of debat, een oplossingsgericht gesprek.
- Hoe we elkaar aanspreken als iemand iets doet of zegt dat een leerling niet leuk vindt:
 - Hoe geef je je grenzen aan als iemand je opzettelijk kwetst?

- Hoe geef je je grenzen aan als iemand je per ongeluk kwetst?
- Hoe kom je voor anderen op als er iemand onrecht wordt aangedaan?

Meer weten?

Wil je meer weten over hoe je met leerlingen in gesprek kan gaan? Lees dan deze boeken of bekijk de documentaire:

- Sabine Wassenberg – *Kinderlogica. Filosoferen op een multiculturele school.*
- Martine F. Delfos – *Luister je wel naar mij? Gespreksvoering met kinderen tussen vier en twaalf jaar.*
- Mirjam Heemskerk-van der Sprong – *Dialogen in het onderwijs.*
- Documentaire Young Plato youngplato.com

Non-verbale communicatie

Bij gespreksvaardigheden hoort ook de non-verbale communicatie. Veel leerlingen pikken non-verbale vaardigheden zoals aandachtig luisteren en interesse tonen als vanzelf op, door het gedrag van de volwassenen in hun leven te kopiëren. Zeker als zij zelf door volwassenen óók met dezelfde houding worden benaderd. Maar volwassenen hebben niet altijd tijd om aandachtig naar kinderen te luisteren en ook niet alle volwassenen hebben de vaardigheden in huis om een goed rolmodel te zijn. Daarnaast pikken niet alle leerlingen de non-verbale vaardigheden voldoende op door imitatie. Sommige leerlingen zijn minder goed in imiteren van wenselijk sociaal gedrag en hebben expliciete uitleg nodig. Als leerkracht helpt het dan om deze leerlingen regelmatig expliciet te laten zien hoe je aan anderen laat merken dat je luistert en interesse toont en daar ook gericht met elkaar mee te laten oefenen.

Door in de klas leerlingen te laten oefenen, kunnen zij vaardig worden in de non-verbale en verbale gespreksvaardigheden, die randvoorwaarden zijn voor goede democratische gesprekken over onderwerpen die gevoelig liggen in de samenleving. Ook leren leerlingen over verschillende perspectieven die je kunt innemen en die naast elkaar kunnen en mogen bestaan.

Kennis en ervaring van collega's benutten

In vrijwel ieder team zijn er wel collega's die goed zijn in gespreksvoering of hierin zijn opgeleid. Zij kunnen collega's die hier minder ervaren in zijn ondersteunen, door hen te coachen of een keer een gesprek in de klas over te nemen. Het is natuurlijk wel belangrijk dat zij hiervoor gefaciliteerd worden (in tijd en ruimte) door de schoolleiding. Ook zijn er trainingen die je kunt volgen om hier beter in te worden, zoals bij bureau Common Ground.

Mogelijke onderwerpen per leeftijdscategorie

Naarmate leerlingen vaardiger worden in gesprekstechnieken, kun je ook langzaam de complexiteit van de onderwerpen vergroten. Hieronder vind je een aantal voorbeelden van onderwerpen om mee te oefenen, met per onderwerp een paar ideeën voor voorbeeldvragen. Zo zie je hoe je de complexiteit van onderwerpen langzaam kunt opvoeren over de jaren heen:

Groep 1 t/m 3

In de kleuterklas kun je met elkaar een open gesprek beginnen over:

- Persoonlijke voorkeur: Wat je leuk of lekker vindt, zoals wel of geen ananas op de pizza. Welk huisdier je graag zou willen en waarom (en voor- en nadelen van huisdieren). Welke feestdag/film/muziek je het leukst vindt en waarom.
- Gezamenlijke besluitvorming: Wat we doen met de extra speeltijd: naar buiten, binnenspelen, knutselen. Welke klassenregels we willen. Waarheen we op schoolreisje gaan.
- Je verplaatsen in een ander: Hoe zou het zijn om beroemd te zijn? Wat denk je dat voor- en nadelen zijn? Hoe zou het zijn om een kat of hond te zijn... en bij mensen te wonen? In het asiel te wonen? Hoe zou het zijn om heel oud te zijn? Of weer een baby te zijn? Hoe zou het zijn om gepest te worden? Hoe voelt het om de baas te spelen over iemand? Hoe voelt het als iemand de baas speelt over jou?
- Gehoorzaamheid en grenzen: Wie mag er de baas spelen over jou? Moet je altijd doen wat er wordt gezegd? Wanneer mag je 'nee' zeggen, ook tegen de meester of juf? Naar wie kun je gaan als iemand die de baas is over jou, iets doet wat je niet wil? Wanneer mag je klikken (*snitchen*), wanneer is het belangrijk om wél te *snitchen*, wat is het verschil tussen goede geheimen en slechte geheimen?
- Consequenties van gedrag: Als je iemand uitscheldt, wat gebeurt er dan? Wat voelt de ander dan? Hoe kun je op een andere manier je gevoel uiten? Waarom doen we elkaar soms pijn? Wat doet dat met de ander? Wat is een betere manier om je gevoel te uiten?

Groep 4 t/m 6

- Gezamenlijke besluitvorming: Coöperatieve spelletjes waarin je samen afwegingen moet maken over fictieve onderwerpen en elkaar door argumenteren moet overtuigen, bijvoorbeeld:
 - inrichting van een fictief dorp: kies je voor meer huizen, meer landbouwgrond, meer natuur, meer speeltuinen.
 - samen een nieuwe school beginnen (welke vakken krijg je op de nieuwe school, hoe ziet de lesdag eruit).
 - Een rijke rekenvraag laten oplossen en daarbij goed het gezamenlijke besluitvormingsproces monitoren zodat zij gespreksvaardigheden oefenen.

- Evaluatie: Hoe verliep de samenwerking, welke gespreksvaardigheden gaan al goed en wat kunnen we nog beter oefenen? Hoe voelt het als er echt naar je geluisterd wordt, en wat is daar fijn aan? Welke regels en afspraken werken goed en welke moeten we misschien aanpassen?
- Je verplaatsen in een ander: Hoe kun je iemand helpen die eenzaam, verdrietig of boos is? Of iemand die ziek is? Hoe kun je samen, als klas, iemand in de klas helpen als die zich verdrietig, eenzaam, boos voelt?

Groep 7 en 8

- Leerlingen advies laten geven over zaken die er echt toe doen: Een nieuwe taal- of rekenmethode laten uitproberen en met elkaar laten praten over positieve en negatieve kanten ervan.
- Je verplaatsen in een ander: Problemen op de school aangrijpen om inlevingsvermogen en perspectiefwisseling te oefenen. Duidelijk maken dat geweld of belediging van volwassenen tegen kinderen nooit gerechtvaardigd is, maar dat je wel kunt proberen te begrijpen wat de beweegredenen van iemand zijn: Welke redenen kan de buurman hebben om boos te zijn op leerlingen? Wat is er gebeurd? Hoe is daarop gereageerd? Welke oplossingen zijn er die voor alle betrokkenen aanvaardbaar zijn?
- Praten over verschillen en overeenkomsten tussen mensen en hoe je rekening kunt houden met elkaar:
 - Religie
 - Seksuele diversiteit en gender
 - Afkomst
 - Verdeling van geld
- Consequenties van maatschappelijke ontwikkelingen bespreken, bijvoorbeeld:
 - Privacy en technologie: moeten je ouders altijd weten waar je bent?
 - *Deep fakes*: wat gebeurt er als we niet meer zeker kunnen weten wie wat heeft gezegd?
 - Online pesten: mag je nepfilmpjes of foto's maken van andere mensen en die delen, voor de grap?
 - Vertrouwen in de politiek: hoe kun je weten of een politicus de waarheid spreekt?
 - Discriminatie: hoe kun je zorgen dat mensen gelijk worden behandeld?
 - Toestemming krijgen en geven, grenzen aangeven en grenzen respecteren: wanneer mag je doen waar je zin in hebt, wanneer moet je luisteren naar wat de ander zegt? Maakt het uit of het gaat over je eigen lichaam of leven of over regels van school of het land of thuis? Maakt het uit of een regel eerlijk is of niet?
 - Hoe kun je oneerlijke regels veranderen?
 - Wat kun je doen als andere mensen regels overtreden en jij daar last van hebt?

Kanttekeningen bij discussies voor gevorderden (bovenbouw)

Sommige onderwerpen zijn geschikt om over te onderwijzen en kennis over te vergroten, maar niet geschikt om ter discussie te stellen in de klas. Het gaat om drie soorten onderwerpen:

- Onderwerpen die veel emoties kunnen oproepen bij leerlingen, terwijl je inschat dat hun gespreksvaardigheden nog onvoldoende zijn om daar op een goede manier mee om te gaan.
- Onderwerpen die gaan over grondrechten of mensenrechten die na een lange strijd en een geschiedenis van onderdrukking zijn behaald, zoals stemrecht voor vrouwen, burgerrechten voor mensen die in slavernij leefden, gelijke behandeling voor de wet van homoseksuele mensen. Het is niet aan te raden daarover te discussiëren als oefening voor leerlingen op de basisschool, omdat het de grondrechten van leerlingen in de klas, hun ouders/verzorgers of groepen in de samenleving ter discussie stelt. Als school moet je staan voor de grondrechten en kinderrechten, zowel vanuit de wettelijke taak als vanuit zorg voor de leerlingen in de klas.
- Onderwerpen die in internationaal onderzoek keer-op-keer zijn bewezen. Zoals dat de aarde rond is, dat klimaatverandering een feit is en dat homoseksualiteit natuurlijk gedrag is en vaak voorkomt in de dierenwereld. Totdat er even sterk wetenschappelijk bewijs is dat het tegendeel zegt, stellen we die onderwerpen niet ter discussie in de klas, omdat het de indruk doet wekken bij jonge kinderen dat beide posities even valide zijn.

Voorbeeld – een bezoek aan het gemeentehuis

Een mooie eerste stap voor basisschoolleerlingen om echt met politiek in aanraking te komen is het bezoeken van het gemeentehuis. ProDemos – Huis voor democratie en rechtsstaat biedt hiervoor op veel gemeentehuizen het educatieve programma 'Democracy' aan.

Democracy wordt gespeeld in de raadzaal van het plaatselijke gemeentehuis met behulp van een speelkleed en blokken met afbeeldingen van voorzieningen. Leerlingen mogen plaatsnemen op de raadzetsels achter de microfoons. Onder begeleiding van een gastdocent gaan de leerlingen vervolgens samen bepalen welke voorzieningen in hun gemeente een plaats zouden moeten krijgen. Gaan ze voor bedrijven of juist veel groen? Liever een groot ziekenhuis of toch een middelbare school? Niet alles kan een plaats krijgen, dus moeten er samen keuzes gemaakt worden. Leerlingen ervaren tijdens het programma dat overleg, argumentatie, meerderheid en consensus nodig zijn in een democratische samenleving. Na het spel krijgen leerlingen vaak de kans om vragen te stellen

aan bijvoorbeeld de burgemeester, een wethouder of een raadslid. De leerlingen horen dan hoe het eraan toegaat in de echte gemeenteraad. Ook kunnen zij vragen stellen over actuele onderwerpen in de eigen gemeente.

ProDemos-begeleider Daphne vertelt waarom zij graag Democracy uitvoert: 'Wat ik zo leuk vind aan Democracy is dat de leerlingen echt centraal staan. Om het eens te worden over bepaalde keuzes richten de leerlingen verschillende politieke partijen op, schrijven ze korte partijprogramma's en gaan ze met elkaar in debat. Ook stillere leerlingen leren tijdens dit programma om met overtuiging hun punt te maken. Dat geeft veel voldoening.'

Benieuwd of Democracy ook in jouw gemeente te doen is? Kijk op prodemos.nl/democracy

Inschatten hoe gevoelig een onderwerp ligt

Niet alle onderwerpen die in de samenleving gevoelig liggen, leven ook zo onder leerlingen. Een onderwerp kan ook heel verschillend vallen bij verschillende leerlingen. Waar de ene leerling direct fel reageert of verdrietig wegduikt bij een onderwerp, wordt een andere er niet zelf door geraakt of heeft misschien geen idee waar het over gaat. Ook kan de manier van reageren heel verschillend zijn tussen leerlingen: de ene leerling kan misschien prima omgaan met een verschil in opvattingen en denkwijzen, terwijl de andere het als een persoonlijke afwijzing ziet als iemand er heel anders over denkt.

Verplaats je vooraf in drie verschillende leerlingen (qua culturele achtergrond, religie, thuisomgeving of gender), en vraag je af hoe zij het onderwerp zouden kunnen opvatten. Doe dit met een open blik, bewust dat je misschien zelf vooroordelen kunt hebben en nooit precies kunt weten hoe zij erover denken. Je hoeft daar ook niet je hele aanpak op aan te passen. Eerst maar even verkennen welke impact het onderwerp kan hebben op verschillende leerlingen, en daarna pas bedenken wat dit betekent voor de aanpak. Vaak zit hem dat in kleine wijzigingen, zoals een ander voorbeeld gebruiken of een andere samenstelling van subgroepjes. Soms leidt het er wel toe dat je een heel andere gespreksaanpak kiest of eerst overlegt met een collega over wat een slimme aanpak is die ook de gewenste leerdoelen oplevert.

Zorg dat er voldoende voorkennis in de klas is over het onderwerp. Wat kun je doen om de voorkennis voor alle leerlingen op hetzelfde niveau te krijgen voordat je erover in gesprek gaat? Breng ook in kaart of leerlingen de vereiste gespreksvaardigheden al beheersen. Zo niet, dan is het nodig dat leerlingen eerst de gelegenheid krijgen om hiermee te oefenen.

Wat als je onbedoeld vooroordelen versterkt?

We zien dat leraren soms geneigd zijn om leerlingen te willen prikkelen door advocaat van de duivel te spelen, of door te starten met stellingen of een video die stereotyperingen onbedoeld versterken. Of dat leerlingen gevraagd wordt een woordweb te maken van vooroordelen die ze kennen over een bepaalde groep mensen. Het gezegde 'baat het niet, dan schaadt het niet' gaat hier helaas niet op.¹¹⁶ Uit onderzoek is bekend dat, ook als je er volledig op gericht bent om deze stereotyperingen en vooroordelen te ontcrachten, ze juist worden versterkt door ze eerst bij leerlingen te activeren. Wat bijvoorbeeld wel goed werkt, is een filmpje laten zien over persoonlijke ervaringen, waarin jonge mensen vertellen wat iets met hen doet, een gastleraar uitnodigen of een andere vorm waarin persoonlijke, levensechte ervaringen centraal staan.

Wat vraagt het van jou als leraar?

We zien in de praktijk veel gemotiveerde, bevlogen leraren die aan de slag willen met gesprekken in de klas over maatschappelijke onderwerpen. Leerlingen leren om op een goede manier met elkaar in gesprek te gaan, vraagt wat van je professionaliteit als leraar. Soms raakt een onderwerp je persoonlijk ook sterk en moet je dat op een goede manier kanaliseren. Op veel scholen is er nog geen structurele aanpak en kun je je overvallen voelen door onderwerpen die leerlingen spontaan je klas in brengen, of door een directeur die van je vraagt om de dag na heftig nieuws er iets mee te doen in je klas. Wij zien in de praktijk dat leraren een groot verantwoordelijkheidsgevoel hebben. Ze willen er goed mee om gaan, zien het nut ervan voor burgerschap en het belang van het bewaken van de veiligheid, maar hebben tegelijkertijd vaak het gevoel niet goed te weten hoe ze het moeten aanpakken en er in hun eentje voor te staan.

Dat je het lastig kan vinden om met leerlingen te praten over bepaalde maatschappelijk gevoelige onderwerpen, betekent niet dat je niet professioneel genoeg bent. Integendeel. Het kan een heel professionele afweging zijn om ervoor te kiezen bepaalde onderwerpen niet te behandelen in een klas, omdat je inschat dat je leerlingen eerst meer oefening moeten hebben met gesprekstechnieken, of omdat het een negatieve impact kan hebben op leerlingen (en je relatie met de klas). En soms ook omdat je je zorgen maakt over de relatie met de ouders (hierover meer in hoofdstuk 8).

Geoefende leerlingen krijg je alleen als je op school samen met andere collega's werk maakt van burgerschapsonderwijs, en er met elkaar steeds geoefender en beter in wordt. Je hebt elkaar dus nodig. Leerkrachten, schoolleiding, overblijfskrachten, conciërge, IB'ers: alle volwassenen in de school dragen bij aan een cultuur waarin naar elkaar luisteren, respectvolle omgang, mening mogen geven en je verplaatsen in de ander de norm is.

Welke gespreksaanpak bij welk gespreksdoel?

Je wil gedachten en gevoelens verkennen over een onderwerp (in de klas/school of samenleving, afhankelijk van leeftijd).

Aanpak: Open gesprek waarbij je zonder oordeel of zonder elkaar te proberen te overtuigen elkaar nieuwsgierige vragen stelt.

Voorbeeld:

- Groep 5/6: Een eigen telefoon hebben, voordelen en nadelen?
- Groep 7/8: Klassenappgroep: goede kanten en slechte kanten?

Je wil oefenen met mening vormen, geven en onderbouwen.

Aanpak: Een afgebakende stelling kiezen (die niet onbedoeld stereotypen of vooroordelen versterkt!), voorkennis activeren, leerlingen tijd geven om informatie op te zoeken en met elkaar argumenten te ontwikkelen en onderbouwen, na afloop evalueren of zij er nu anders over denken. Bij voorkeur leerlingen een andere mening laten verdedigen dan zij zelf hebben!

Voorbeeld:

- Groep 5/6: Snoep mag alleen nog worden verkocht in papier en niet meer in plastic, voor het milieu.
- Groep 7/8: Auto's zijn slecht voor het milieu en moeten verboden worden.

Je wil leerlingen kennis laten maken met verschillende ervaringen, overtuigingen en levensstijlen.

Aanpak: Persoonlijk gesprek, bijvoorbeeld door een gast uit te nodigen in de klas waar de leerlingen vragen aan kunnen stellen, of door leerlingen mensen buiten de school te laten interviewen en de resultaten te bespreken. Achteraf bespreken wat dit heeft gedaan met hun visie op het onderwerp.

Voorbeeld:

- Groep 1/2: Een oudere leerling ervaring laten delen hoe het was om naar groep 3 te gaan.
- Groep 3/4: Een gast of ouder/verzorger van de school uitnodigen om te vertellen over hun ziekte of fysieke beperking.
- Groep 5/6: Oudere mensen uit de wijk vragen naar hun kindertijd: hoe zag hun dagelijks leven eruit? Wat was er anders dan hoe kinderen nu opgroeien? (opletten dat het gaat over persoonlijke ervaring en niet over politiek).
- Groep 7/8: Een ervaren gastspreker uitnodigen over ervaring met armoede in Nederland, vluchten uit oorlog, discriminatie.

Je wil leerlingen op een creatieve manier gevoelens en gedachten over een specifiek onderwerp leren uiten.

Aanpak: Creatieve expressie: op een creatieve manier uiting geven aan je boodschap over het onderwerp aan de samenleving, en de producten daarvan (tekening, schilderij, foto, filmpje, gedicht, muziek) presenteren en bespreken. Activeer eerst voorkennis over het onderwerp.

Voorbeeld:

- Groep 1/2: Laten knutselen met afval dat ze op het schoolplein hebben gevonden.
- Groep 3/4: Leerlingen foto's laten maken in de buurt en bij vrienden/familie van alles dat te maken heeft met overconsumptie: meer kopen dan je nodig hebt en daar samen expositie van maken.
- Groep 5/6: Leerlingen een eigen expressievorm laten kiezen waarin ze hun mening uiten over pesten.
- Groep 7/8: Leerlingen voorbeelden van stereotype doorbrekende afbeeldingen laten zoeken online en in tijdschriften en daar collages en expositie van maken.

Je wil anderen leren beïnvloeden door jouw mening goed te onderbouwen.

Aanpak: Debat of discussie houden in drie fases, gericht op het verbreden van het perspectief van leerlingen, en niet op winnen. Fase 1: bespreken hoe je jouw visie op een onderwerp neer kunt zetten en onderbouwen en welke argumenten wel/niet acceptabel zijn (op de persoon spelen en andere drogredenen). Fase 2: in gesprek met elkaar proberen het andere team zo goed mogelijk mee te nemen in het perspectief van jouw team. Fase 3: nabespreken welke argumenten we hebben gehoord, wat daarvan goede, overtuigende argumenten waren en waarom, op welke wijze dat onze manier van denken heeft beïnvloed, welke perspectieven of argumenten er nog ontbraken en wie er goed heeft geluisterd.

Voorbeeld:

- Groep 5/6/7/8: Leerlingen in groepjes een stelling laten voorbereiden, leren hoe goed bronnenonderzoek te doen, hoe voor ieder mogelijk argument een tegenargument voor te bereiden, enz. Zorg dat de stellingen die je kiest niet vooroordelen of stereotypen versterken.

Mogelijke stellingen:

- Alcoholverkoop moet verboden worden.
- De zomervakantie moet korter en de wintervakantie moet langer.
- Leerkrachten die vaak tegen de klas schreeuwen moeten op cursus.
- Kinderen die pesten moeten verplicht naar een psycholoog.

Je wil leerlingen oplossingsgericht leren denken en verschil leren maken.

Aanpak: Activerende, oplossingsgerichte gespreksaanpak, bedoeld om leerlingen na te laten denken over mogelijke oplossingen en welke rol zij daar zelf in zouden kunnen spelen. Dit kan door het onderwerp dicht bij huis te halen: wat merken leerlingen hier in hun omgeving van, en wat zouden ze daar zelf aan kunnen doen? Vaak volgt dit type gespreksaanpak uit eerder gevoerde gesprekken over dit thema.

Voorbeeld:

- Groep 1/2: Mee laten denken over simpele problemen als afval op het schoolplein, meer insecten aantrekken, de zandbak schoonhouden, de trapauto's en stepjes eerlijk verdelen, enz.
- Groep 3/4: Mee laten denken over conflicten in de klas of tussen klassen, of laten nadenken over oplossingen voor kleine problemen op het schoolplein/in de school/in de bibliotheek.
- Groep 5/6/7/8: Mee laten denken over problemen waar ze zelf mee te maken hebben, zoals dat sommige kinderen er altijd uitgepikt worden door de wijkagent bij het buitenspelen: kennismaking met wijkagent en probleem bespreken. Of in samenwerking met buurtorganisaties laten meedenken over problemen in de omgeving. Denk aan voedselbank die meer donateurs zoekt, buurtcentrum dat te weinig vrijwilligers heeft.

Voorkennis en gespreksafspraken activeren

Om te zorgen voor een gelijk kennisniveau in de klas over het gekozen onderwerp, kun je het gesprek met leerlingen vooraf laten gaan door een voorbereidingsopdracht of een lesje. Daarin wordt voorkennis over het onderwerp geactiveerd en/of nieuwe kennis overgedragen. Zo beginnen leerlingen zoveel mogelijk vanuit eenzelfde startpositie.

Herinner leerlingen altijd eerst aan de afspraken die gelden, of maak (gezamenlijk) (nieuwe) afspraken. Het gaat dan om algemene omgangsvormen zoals niet schelden en beledigen. Maar denk ook aan specifieke afspraken die horen bij de gekozen gespreksaanpak. Formuleer de gemaakte afspraken positief: welk gedrag wil je zien? Bijvoorbeeld: 'we laten elkaar uit praten'; 'we zorgen dat iedereen zich gerespecteerd en serieus genomen voelt'; 'als je boos of verdrietig wordt van wat iemand zegt, stel dan een open vraag om beter te begrijpen wat de ander bedoelt'; 'we zorgen ervoor dat iedereen de ruimte krijgt om mee te doen'. Check ook altijd bij de leerlingen of ze nog een extra afspraak willen toevoegen.

Checklist: waar kun je rekening mee houden voordat je een maatschappelijk gevoelig gesprek gaat voeren in de klas (groep 6/7/8)?

- Hebben de leerlingen de basale gespreksvaardigheden voldoende geoefend met simpele onderwerpen?
- Hebben leerlingen voldoende voorkennis over het onderwerp?
- Is er voldoende voorkennis over de democratische basiswaarden: solidariteit, vrijheid, gelijkheid?
- Is het onderwerp passend bij de leeftijd?
- Is er een duidelijke werkvorm gekozen en is het gespreksdoel helder
- (bijvoorbeeld: verschillende perspectieven delen, nieuwe kennis opdoen, persoonlijke ervaringen delen, gevoelens of zorgen delen, elkaar overtuigen, debatteren, discussiëren, een oplossing of compromis zoeken...)?
- Is dit een goed moment voor een gesprek? Denk aan: moment van de dag, jouw eigen energie en energie van de leerlingen, toetsperiode...
- Is mijn relatie met de klas goed genoeg?
- Zijn er duidelijke, bij alle leerlingen bekende afspraken over hoe je op een goede manier met elkaar in gesprek gaat?
- Heb ik het gesprek goed voorbereid?
- Weten leerlingen waarom we oefenen met gesprekken over maatschappelijk gevoelige onderwerpen en waarom dat bijdraagt aan burgerschap?
- Kan ik iedereen tijdens dit gesprek gelijke oefenkansen aanbieden en mijn aandacht goed verdelen over leerlingen?

Gebaseerd op: Hu, L. (2021), *Same classroom, different citizenship learning opportunities*.

Begrenzen en uitnodigen

Als leerlingen dingen zeggen of roepen die voor onveiligheid zorgen, beledigend, discriminerend of haatzaaiend zijn, is het belangrijk om aan te geven dat de leerling een grens is overgegaan. Zo hou je het voor de andere leerlingen in een klas veilig. Maar vaak kiezen leraren ervoor om dan vooral bestraffend in te grijpen. De ene leerling krijgt een strenge, afkeurende blik of er wordt gereageerd met een geschokte stilte. De andere wordt eruit gestuurd, moet naar de directeur. En soms hoop je dat niemand de opmerking gehoord heeft en negeer je het – vaak tegen beter weten in.

Er is niet slechts één manier om te reageren op leerlingen die kwetsende, discriminerende of haatdragende dingen roepen. De meningen van experts en leraren lopen uiteen. Sommigen vinden dat je leerlingen nooit mag straffen om een uitspraak. Omdat je niet kan weten waar deze op gebaseerd is, omdat het uit de mond van een kind komt dat vaak gewoon herhaalt wat het thuis, op sociale media of van andere kin-

deren heeft gehoord. Vaak ook overzien leerlingen de consequenties van hun uitspraak of gedrag niet. En de school is juist een oefenplaats waar leerlingen kunnen uitproberen, andere meningen, ideeën en ervaringen kunnen horen én de grenzen van de vrijheid van meningsuiting kunnen ervaren. Want niet alles hoeft, kan en mag worden gezegd. De vrijheid van meningsuiting is daar ook niet voor bedoeld: zij is bedoeld om te zorgen dat burgers kritiek mogen geven op de overheid, mee mogen praten over de inrichting van onze samenleving en de overheid kunnen controleren. Niet om elkaar grenzeloos te beledigen en te diskwalificeren.

Straf geven voor een uitspraak is daarom meestal niet de beste optie. Door een leerling te bestraffen, is de kans groot dat de leerling zijn mening voortaan voor zich houdt en mogelijk ook niet meer aan gesprekken mee durft te doen. Wat wel een goed idee is om leerlingen aan te spreken en te corrigeren: je corrigeert de toon en de vorm van uitspraken die ze doen, en legt uit dat agressieve, hatelijke uitspraken de klasomgeving onveilig en zelfs schadelijk kunnen maken voor klasgenoten. Ook geef je voorbeelden van hoe je wél je mening op een respectvolle manier kunt geven, zonder mensen te beledigen, groepen over een kam te scheren of haat te zaaien.

Door te begrenzen én uit te nodigen geef je aan wat de ondergrens is van hoe we met elkaar omgaan, hoe het dan wel moet en je laat zien dat de leerling een tweede kans krijgt en niet uit de groep wordt gezet. Het is daarom belangrijk dat je zelf goed weet wat je belangrijk vindt om te begrenzen, zoals grof taalgebruik, scheldwoorden, seksistische taal, discriminerende of hatelijke uitspraken. En dat op zo'n manier te doen dat het overduidelijk is voor iedereen dat dit niet wordt toegestaan, maar het meteen gevolgd wordt door een uitnodiging om verder in gesprek te gaan. Zorg dat ook voordat het gesprek begint, iedereen op de hoogte is van deze regels.

Thijs doet stoer

Thijs is 13 jaar en de gangmaker van groep 8. Hij is een keer blijven zitten en heeft in groep acht de leiding genomen over een groepje jongens dat hem aanbidt. Thijs haalt veel van zijn sociale status uit vernederende geintjes ten koste van andere leerlingen.

Wanneer de invalmeester aankondigt dat ze met elkaar gaan debatteren over dat TikTok verboden moet worden voor kinderen onder de 14, ontstaat er gespannen rumoer. Er worden teams gemaakt. Layla zit met twee vriendinnen in een team en zij moeten de stelling verdedigen tegen het team van Thijs. Tussendoor maakt Thijs steeds grapjes over het andere team en met name over Layla. Haar vriendinnen zien dat ze het echt niet leuk vindt. De meester heeft Thijs al gewaarschuwd, maar het helpt niets. Dan heeft Thijs een nieuw idee. Met een harde stem begint hij te praten over de billen van Layla: 'Oh, wat heb je mooie

billen, ik hou wel van zulke billen, echt sexy hoor Layla, die moeten wel op TikTok. Dus Tiktok moet wel voor kinderen van 12 blijven, anders kunnen we Layla's billen niet zien'. Layla voelt zich vernederd en kan wel huilen. De meester voelt dat hij de controle kwijt is. Hij wordt boos, stuurt Thijs naar de directeur en zet de rest aan hun rekenwerk.

Wat had de meester beter kunnen doen?

De individuele voorkeur van Thijs zou geen argument mogen zijn in een debat over een maatschappelijk onderwerp. De meester had hem erop kunnen wijzen dat een persoonlijke aanval en het bespelen van het publiek drogredenen zijn en geen geldige argumenten. Ook had hij een duidelijke grens kunnen trekken toen het gesprek vernederend werd voor Layla omdat haar lichaam wordt gebruikt als onderwerp van gesprek. De meester had Thijs kunnen begrenzen door hem te zeggen dat het ontoelaatbaar is om je gesprekspartner op deze manier aan te spreken en hem vervolgens kunnen uitnodigen om een inhoudelijk argument te formuleren.

Tips

- Het is belangrijk dat je een goede band hebt met een klas voordat je gesprekken over maatschappelijke onderwerpen gaat begeleiden. Als invalkracht moet je dus extra zorgvuldig zijn.
- Als de leerlingen voorkennis hebben over drogredenen is het makkelijker hen hierop aan te spreken.
- In de gespreksafspraken vooraf kun je samen vastleggen dat de persoonlijke aanval niet is toegestaan.
- Bij ongewenste uitspraken begrens je én nodig je de leerling uit het opnieuw te proberen.

Begrenzen en uitnodigen, wat zeg ik dan?

'Ik wil heel graag horen wat jij denkt, maar wat je nu zegt is beledigend voor andere mensen.'

'Ik ben benieuwd naar jouw mening/jouw ervaring, maar kun je het zo vertellen dat je niet nare dingen zegt over (een hele groep) mensen? Of over iemand die je niet kent of nog nooit hebt ontmoet?'

'Het doet me pijn om jou op deze manier te horen praten over een medeleerling en dat vind ik niet goed. Kan je proberen andere woorden te gebruiken en te vertellen wat je eigenlijk bedoelt?'

‘Ik schrik van de woorden die je gebruikt, en ik denk klasgenoten ook. Gebruik deze woorden niet. Vertel nu eens hoe je hierover denkt, want dat is belangrijk.’

(gebaseerd op dialoogtraining van Leon Meijs, toegelicht in Van Alstein, 2018)

Tot slot

Maatschappelijk uitdagende gesprekken voeren in de klas is niet altijd simpel, maar je kan hier beter in worden door te oefenen, te leren van de momenten die niet lekker lopen en van de momenten die van een leien dakje gaan. Ook kun je veel leren van elkaar! Een training volgen kan helpen, zeker als je dit met elkaar als team doet in plaats van in je eentje.

10

School in de samenleving

Joska Kruijssen

Soms herken je je eigen leerlingen niet. Komen ze er in de klas eigenlijk prima met elkaar uit als ze een meningsverschil hebben, maar slaan ze elkaar in de pauze ineens de hersens in. Of luisteren de leerlingen tijdens een gastles aandachtig naar verhalen over discriminatie en uitsluiting, maar maken ze een week later in de gangen racistische grappen over de favoriete voetballer van een van hun vrienden. Hoe kan het toch dat wat er wordt geleerd op de ene plek, zo slecht uit de verf komt op de andere?

Hoofdstuk 8 ging over partnerschap opzoeken met ouders en verzorgers rondom burgerschap. In dit hoofdstuk kijken we hoe we de omgeving van de school kunnen betrekken bij burgerschap en kunnen benutten om burgerschapservaringen op te doen, zodat het voor leerlingen makkelijker wordt om de geleerde lessen van school mee te nemen de samenleving in.

Transfer: duurzaam leren via leerkansen voor burgerschap rond de school

De overdracht van kennis en vaardigheden van de ene naar de andere plaats noemen we *transfer*. En dat gaat vaak moeizaam. We hebben het over nabije *transfer* als een nieuwe situatie sterk lijkt op de oorspronkelijke situatie waarin iets is geleerd (bijvoorbeeld van het klaslokaal van juf Agnes naar het klaslokaal van meester Vikas). Verre *transfer* gaat over een nieuwe situatie die veel minder overeenkomsten vertoont met de situatie waarin de nieuwe kennis en vaardigheden zijn geleerd (bijvoorbeeld van het klaslokaal van juf Agnes naar de zijlijn van een spannende volleybalwedstrijd van de lokale club).

Transfer vergroten

Een van de manieren om *transfer* te vergroten, is door het leren te starten met een concreet voorbeeld, vervolgens de onderliggende algemene principes uit te leggen, om daarna weer uit te komen bij de concrete praktijk. Dit wordt ook wel *concreteness fading* genoemd.¹¹⁷ Een tweede manier om *transfer* te vergroten is door authentieke

leersituaties in te zetten, ook wel praktijksituaties genoemd.¹¹⁸ Leerlingen oefenen hun nieuwe kennis en vaardigheden in opdrachten of situaties die sterk lijken op de dagelijkse praktijk.

Voorbeeld: oefenen met *concreteness fading* en authentieke leersituaties

Stel je wil de groep iets leren over het belang van luisteren naar elkaar en je verplaatsen in de ander. Je kunt dan bijvoorbeeld beginnen met een filmfragment waarin twee kinderen ruzie krijgen, door elkaar heen schreeuwen en allebei steeds bozer worden. Vervolgens bespreek je het fragment: wat gaat er hier mis? Wat kan er beter?

Daarna laat je een ander fragment zien waarin twee kinderen boos op elkaar worden, maar een van de twee moeite doet om te begrijpen waaróm de ander boos is geworden. De andere leerling voelt zich begrepen en vraagt naar de reden van boosheid van de ander. Nu ze allebei weten waarom ze boos werden, is het ineens een stuk makkelijker om een oplossing te vinden waar ze allebei tevreden mee zijn.

Nu komt het stapje van concreet naar abstract: het concrete voorbeeld laat zien dat je door je in de ander te verplaatsen en gesprekstechnieken in te zetten, sneller tot een oplossing komt die voor iedereen acceptabel is. Vervolgens bespreek je met de klas welke gesprekstechnieken hiervoor nodig zijn (bijvoorbeeld even een *time-out* nemen indien nodig, nieuwsgierigheid tonen naar de gevoelens van de ander, luisteren, doorvragen, samenvatten, voorstel doen voor een oplossing).

Ten slotte keer je weer terug naar de praktijk door authentieke leersituaties in te zetten: leerlingen oefenen in tweetallen de gesprekstechnieken. Als leerlingen voldoende oefening hebben gehad met praktijksituaties, kan een volgende stap zijn om momenten van daadwerkelijke frictie tussen leerlingen te gebruiken als kans om te oefenen met de gesprekstechnieken.

Transfer van school naar de buitenwereld

Een derde stap voor het vergroten van *transfer* is om de opgedane kennis en ervaringen die voldoende geoefend zijn in authentieke leersituaties (opdrachten en oefeningen die lijken op de dagelijkse praktijk), te gaan oefenen in de buitenwereld. Daarvoor is het wel belangrijk dat er een duidelijke visie en leerlijn liggen, waarin is vastgelegd waar de *transfer* zich op richt (welke leerdoelen) en op welke manier er wordt toege-

werkt naar *transfer* buiten de klas, met voldoende tussenstappen in de vorm van concrete voorbeelden die de leerlingen naar abstracte kennis en vaardigheden meenemen, en die vervolgens weer frequent worden geoefend in praktijksituaties en in de dagelijkse praktijk van de schoolcultuur.

Democratisch burgerschap en verbinding met de samenleving

Je ziet ze vast wel eens voorbijkomen, met name in de bovenbouw: TikToks en video's van influencers die leerlingen vertellen dat succes gaat over zoveel mogelijk geld verdienen of van beautyvloggers die kinderen wijs maken dat ze een routine van twaalf stappen nodig hebben om mooi te zijn. En niet alleen op sociale media klinkt die boodschap door. In onze individualistische samenleving lijkt alles te gaan over jezelf en je eigen leven zo succesvol mogelijk maken. Andere mensen lijken dan soms alleen een obstakel op weg naar ons individueel succes. Daarmee verliezen we uit het oog dat de mens een sociaal wezen is en dat we elkaar nodig hebben. Niet alleen om te overleven, maar ook om welzijn, zingeving en geluk te ervaren.

Waarom zou je je inzetten voor de samenleving?

Met zoveel nadruk op individueel succes en zelfverbetering is het soms lastig om leerlingen warm te krijgen voor burgerschap en burgerschapsdoelen. Het kan dan helpen om regelmatig met elkaar in gesprek te gaan over wat de samenleving eigenlijk is, waarom we elkaar nodig hebben en wat dat van ons vraagt.

We worden kwetsbaar geboren en vrijwel iedereen heeft wel eens hulp nodig in zijn leven. Omdat je ziek wordt, of kinderen krijgt, of in de problemen zit, iets traumatisch meemaakt, een dierbare verliest, of ouder wordt. Door als samenleving te zorgen voor de mensen die dat nodig hebben, kun je er later van op aan dat er ook voor jou wordt gezorgd als dat nodig is. Daarnaast is een samenleving geen democratie als alleen een klein deel van de bevolking in staat is om mee te doen en mee te praten. Om een gelijke stem te hebben en gelijkwaardig mee te kunnen praten is het belangrijk dat iedereen toegang heeft tot goed onderwijs, gezondheidszorg, onderdak en bestaanszekerheid. Als je niet kunt lezen en schrijven, niet gezond bent, in constante stress leeft over of je morgen wel te eten hebt, dan heb je geen eerlijke kans om democratisch te participeren. Daarom zijn solidariteit, gelijkheid, vrijheid en wederkerigheid belangrijke voorwaarden voor een sterke democratie.

Behalve met elkaar in gesprek gaan, kun je leerlingen ook leren over democratisch samenleven aan de hand van ervaringen. Zij kunnen daardoor leren op welke manier zij inspraak en invloed kunnen uitoefenen op hun omgeving, hoe zij kunnen bijdragen aan democratische processen en wat het betekent om zorg voor elkaar en verbondenheid te ervaren. Een manier is om daarvoor de omgeving van de school te benutten.

Wie kun je allemaal betrekken bij burgerschapsonderwijs en hoe?

In de hoofdstukken 6 en 8 zagen we hoe leerlingen in de school kunnen oefenen met burgerschapsvaardigheden. Er zijn ook momenten dat leerlingen wel op school zijn, maar niet met hun leerkracht. Ook dat zijn mooie kansen voor burgerschap.

De school is ingebed in meerdere gemeenschappen. Je hebt de volwassenen in de school die betrokken zijn bij onderwijs of onderwijsondersteunende activiteiten: de leerkrachten, de conciërge, de overblijfkrachten, de begeleiders van tussenschoolse of naschoolse activiteiten, de schoonmakers en onderhoudsmedewerkers. Dit zijn mensen die allemaal hun eigen verhaal, ervaringen en kennis meebrengen. Daarnaast komen er dagelijks ouders en verzorgers van de leerlingen over de vloer. Ten slotte staat de school in een omgeving van buurtbewoners, sociaal werkers, ondernemers, vuilnisophalers, boa's, religieuze centra, sportclubs, de wijkagent en ook de gemeente. Al deze mensen vormen onderdeel van de gemeenschap in en rondom de school en dat creëert kansen om de leerlingen in aanraking te brengen met allerlei verschillende perspectieven, ervaringen, idealen en overtuigingen, belangen, verlangens en pijnpunten, zorgen en ideeën over de wereld en over samenleven.

Hier vind je een aantal ideeën hoe je de gemeenschappen in en om de school kunt betrekken bij burgerschapsonderwijs.

Overblijfkrachten: op een respectvolle manier in gesprek leren gaan

Tijdens de pauze ontstaan er soms conflicten die veel vragen van de vaardigheden van de overblijfkrachten. Leerlingen voelen zich zonder hun leerkracht in de buurt vaak vrijer om de grenzen op te zoeken, uitdagend gedrag te vertonen, gezag te ondermijnen. Dat is vervelend voor de overblijfkrachten en de leerlingen die in de pauze het onderspit delven. Door de overblijfproblemen vanuit een burgerschapsperspectief te benaderen, creëren we een oefenkans voor burgerschapsonderwijs.

Met de leerlingen

Start daarvoor om te beginnen het gesprek in de klas over de thema's omgangsvormen, rekening houden met elkaar en de democratische basiswaarden in de praktijk. Het helpt om een praktijkvoorbeeld te nemen, bijvoorbeeld van een ruzie die recent escaleerde in de pauze. Voorkom dat het gesprek gaat over wie er de schuld heeft: daar gaat het nu niet om. Leg uit dat het gaat om samen ontdekken welke burgerschapsvaardigheden we moeten oefenen met elkaar.

Door daar met elkaar vanuit een burgerschapsperspectief naar te kijken, kan er worden gesproken over de vaardigheden die ervoor nodig zijn om dat de volgende keer beter te doen. Bijvoorbeeld: naar elkaar luisteren, de beslissing van de overblijfkracht respecteren, je boosheid (of gevoelens van onrecht en machteloosheid) op een respectvolle manier uitleggen, een fout kunnen toegeven. Ook kan de klas met elkaar bespreken wat leerlingen en wat overblijfkrachten daarvoor moeten kunnen.

Ten slotte kunnen de gekozen vaardigheden in rollenspellen worden geoefend, waarbij een leerling de overblijfskracht speelt en twee leerlingen de ruziemakers. Zo werk je met *concreteness fading* en praktijksituaties. Zorg dat je in de weken daarna steeds na de pauze tijd inplant om met de klas te evalueren hoe de overblijf is verlopen en eventueel moeilijke momenten met elkaar na te spelen in rollenspellen.

Met de overblijfskrachten

Met de overblijfskrachten gaan we op zoek naar educatief partnerschap. Zij vormen een belangrijke partner om burgerschapsvaardigheden over te brengen en leerlingen te voorzien van een realistische oefenkans: binnen de school – dus veilig –, maar wel met mensen die meestal geen pedagogische achtergrond hebben, dus dicht bij wat er in de buitenwereld kan gebeuren als je met elkaar in conflict raakt. Het gesprek met overblijfskrachten kun je op de volgende manier insteken:

1. Kennis over burgerschap en schooleigen visie

Start met informatie over burgerschapsonderwijs en de waarden uit de schooleigen visie op burgerschap. Leg uit welke democratische vaardigheden daarbij horen. De meeste overblijfskrachten hebben geen pedagogische achtergrond. Door hen goed voor te bereiden op hun taak kunnen overblijfskrachten leerlingen helpen om in de praktijk, als de spanning oploopt, terug te vallen op de kennis en vaardigheden die zij in de klas leren en oefenen met de leerkracht. Daarvoor kan een regelmatig terugkerende training gesprekstechnieken behulpzaam zijn, bijvoorbeeld in verbindende communicatie.

2. Ervaringen delen en vaardigheden destilleren

Maak veel ruimte voor de ervaringen van de overblijfskrachten. Zij komen dagelijks in lastige situaties terecht met leerlingen, waarbij er dingen goed gaan, maar ook dingen niet goed gaan. Haal positieve en negatieve ervaringen op van overblijfskrachten. Probeer ook meteen de vaardigheid erbij te zoeken die overblijfskrachten en leerlingen moeten leren beheersen en op welk niveau je dat verwacht in onderbouw, middenbouw, bovenbouw. Zoals: kunnen mediëren, je neer kunnen leggen bij een besluit, rustig onder woorden kunnen brengen wat je oneerlijk vindt, even uit de situatie stappen als het teveel wordt en afspreken wanneer je weer verder praat.

3. Handelingsperspectieven afspreken

Spreek met elkaar af op welke manier er wordt omgegaan met uitdagend gedrag, maar ook hoe positief gedrag wordt gespiegeld en beloond.

1. Welke gedeelde waarden en burgerschapsvaardigheden willen we leerlingen bijbrengen? Wat betekent dat voor de praktijk? Het werkt hier goed om met praktijkvoorbeelden te werken en overblijfskrachten te laten meedenken.
2. Waar liggen de grenzen, hoe geven we die op een duidelijke manier aan en handhaven we ze gezamenlijk (om te voorkomen dat overblijfskrachten onderling of tegen leerkrachten worden uitgespeeld)?

3. Hoe benoemen we wat leerlingen goed doen, geven we erkenning voor de momenten waarop ze op een respectvolle en democratische manier reageren als ze het niet eens zijn met de gang van zaken? Spreek met elkaar af dat je niet alleen gehoorzaamheid belooft, maar ook democratisch handelen.
4. Burgerschap gaat ook over solidariteit, rechtvaardigheid en inspraak. Hoe gaan we om met tegenspraak? In welke vorm staan we tegenspraak wel toe? Mogen leerlingen in discussie gaan over regels: ja/nee? Over beslissingen die overblijfkraften nemen? Zo ja: op welk moment en met wie? Op welke manieren?
5. Welke consequenties koppelen we aan grensoverschrijdend gedrag? Hoe kunnen leerlingen daartegen in beroep gaan als die consequenties onterecht vinden?
6. Hoe herstellen we de relatie tussen overblijfkraften en leerlingen na een incident? Vindt er een herstelgesprek plaats? Wanneer, wie begeleidt dit, wie zijn daarbij aanwezig?

Input van overblijfkraften serieus nemen

Zorg voor een luisterend oor voor overblijfkraften op een laagdrempelige manier: een persoon in de school die de vinger aan de pols houdt bij wat er speelt op het schoolplein. De overblijf is vaak een moment waarop situaties uit de hand lopen, basale omgangsvormen worden vergeten en leerlingen grenzen opzoeken. Dat maakt het een goede graadmeter van hoe goed het burgerschapsonderwijs er eigenlijk voorstaat in de school.

Casus: de kinderen van 5B

Een aantal leerlingen van groep 5 heeft de smaak te pakken: de overblijfkraften gek maken. Zij spelen de overblijfkraften tegen elkaar uit, bijvoorbeeld door de regels te breken en dan te zeggen dat het van de andere kracht mocht, of door in een ruzie de interventie van de overblijfkraft te negeren of in discussie te gaan over de opgelegde maatregel.

In een ruzie over wie er mag voetballen, besluit een overblijfkraft om de bal in te nemen totdat de leerlingen met elkaar afspraken hebben gemaakt over wie er hoe lang mag. In plaats van met elkaar in overleg te gaan, gaat de groep van twaalf leerlingen om de overblijfkraft heen staan. Zij schreeuwen tegen haar, proberen de bal terug te pakken en een leerling geeft haar zelfs een duw. Overstuur gaat de overblijfkraft naar de schoolleiding, die haar belooft het op te nemen met de groepsleerkracht. De groepsleerkracht geeft de leerlingen een standje. Er vindt geen terugkoppeling plaats met de overblijfkraft.

De week erop gaat het weer mis. Nu besluit de burgerschapscoördinator van de school dit aan te grijpen als een leerkans. Ze gaat in gesprek met de overblijfkrachten om te horen wat zij nodig hebben om hun werk goed te kunnen doen. Vervolgens ontwerpt zij een lessenreeks van drie lessen waarin leerlingen kunnen oefenen met de vaardigheden om er wél goed uit te komen met de overblijfkraft. Het is een eerste stap om de pauzes te benutten voor burgerschapsonderwijs, die positief wordt ontvangen door zowel de groepsleerkrachten als de overblijfkrachten.

Ouders/verzorgers en gezinnen betrekken bij burgerschapsonderwijs

In het hoofdstuk over hoe je een educatief partnerschap met ouders/verzorgers tot stand brengt, hebben we gekeken naar manieren waarop je hen kunt betrekken bij burgerschapsonderwijs. We hebben gezien dat om ouders/verzorgers als educatief partner te zien, het belangrijk is dat zij goed op de hoogte zijn van de leerdoelen van het burgerschapsonderwijs en kennis hebben over de democratische basiswaarden en burgerschapsvaardigheden die de leerlingen meekrijgen. We hebben niet gesproken over de perspectieven, verhalen en ervaringen die zij de school kunnen bieden als bron van kennis en oefenkans voor perspectiefwisseling. Dat doen we hier.

Betrekken vanuit hun eigen verhaal

De volwassenen die voor de leerlingen zorgen, hebben vaak een eigen verhaal, dat leerlingen uit andere gezinnen kan helpen om te begrijpen dat er verschillende manieren zijn van leven en denken. Die verhalen de school in brengen door ouders/verzorgers uit te nodigen, kan een krachtig middel zijn om meer begrip voor elkaar, respect voor diversiteit, verbinding en solidariteit te organiseren.

Het is daarbij belangrijk dat ouders/verzorgers hun persoonlijke ervaringen delen en niet iets dat ze hebben van 'horen zeggen'. Een ouder/verzorger die vertelt over de armoede die zij thuis ervaarde toen zij jong was en wat dat met haar deed, is veel krachtiger dan het verhaal van een ouder/verzorger die als hulpverlener werkt met mensen in armoede. Het verhaal van een moeder die op straat wordt lastiggevallend omdat zij een hoofddoek draagt of van een vader die als kind werd gepest, is veel krachtiger dan het verhaal van iemand die het alleen heeft zien gebeuren.

In het gesprek dat daarna ontstaat met de klas is het van belang ook te bespreken hoe regels en wetten, instanties en de samenleving obstakels op kunnen werpen voor mensen die niet naadloos in de norm passen.

Ouders/verzorgers uitnodigen om hun verhaal te delen

a. Vormende ervaringen delen

Je kunt werken met thema's en een oproep rond laten gaan om te vragen wie eigen, persoonlijke ervaringen wil delen voor de klas. Bij taboeonderwerpen die de sociale

status van de leerling in de klas kunnen benadelen of kunnen leiden tot pesten, is het van belang dat de ervaring in het verleden ligt en de situatie nu voorbij is. Een ouder die vertelt over armoede terwijl er thuis nog steeds armoede is, kan te onveilig voelen voor het kind van die ouder. Ook is het belangrijk goed af te stemmen met het kind van de opvoeder die komt vertellen: is die het ermee eens? Anders kan het pijnlijk en ongemakkelijk worden voor het kind.

b. Gesprekken over levenskeuzes en zingeving

Respect voor diversiteit ontstaat niet vanzelf. Leerlingen begrijpen beter waarom mensen bepaalde beslissingen nemen of andere dingen dan henzelf belangrijk vinden, als ze vaak de kans krijgen om hun inlevingsvermogen te trainen. Dat kan door boeken (voor) te lezen waarin de hoofdpersoon anders leeft of denkt of een andere sociale positie heeft. Het kan ook door mensen te horen praten over wat voor hen betekenis heeft en waarom ze bepaalde dingen willen of doen. Je kunt ouders/verzorgers uitnodigen om te vertellen waarom zij bepaalde keuzes in hun leven hebben gemaakt of wat voor hen zingeving en betekenis geeft aan hun leven. Bijvoorbeeld door te kiezen voor religie in een atheïstische omgeving, of voor een andere carrière dan die waar je familie op hoopte. Je kunt een algemene uitnodiging rondsturen om te vragen of ouders/verzorgers hun ervaringen willen delen over hun keuzes rondom:

- religie en zingeving
- beroep of werk
- activisme
- levensstijl

Goed om te weten

Spreek ouders/verzorgers liever niet zelf aan om ze uit te nodigen voor een specifiek thema, tenzij je zeker weet dat ze een bepaalde ervaring hebben en die graag willen delen. Je kunt namelijk behoorlijk de plank misslaan met een verkeerde inschatting.

Bereid het klassengesprek voor met ouders/verzorgers. Wat gaan ze vertellen? Hoe past dat in de basiswaarden en de leerdoelen voor burgerschap van de school? Vraag ouders/verzorgers kort hun ervaring te delen en vervolgens te vertellen wat dat (heeft) betekend voor hun dagelijks leven. Laat hen ook vertellen wat zij denken dat er moet veranderen in onze samenleving. Laat ten slotte tijd en ruimte voor de kinderen om vragen te stellen.

Als onderwerpen te gevoelig liggen om ouders/verzorgers uit te nodigen, kun je er ook voor kiezen om gastsprekers uit te nodigen van organisaties die gespecialiseerd zijn in het betreffende gespreksonderwerp, zoals het COC, Vluchtelingenwerk, de lokale Voedselbank, ProDemos, Nederland Wordt Beter, Unicef, de Anne Frank Stichting, IDFA, Saïd en Lody, Liliane Fonds... Veel van deze gastlessen zijn gratis.

De school en het sociale netwerk van gezinnen

Een andere manier om iets te doen aan burgerschap is door als school een actieve, structurele rol te vervullen in problemen die spelen in de buurt. Bijvoorbeeld als het gaat over armoedeproblematiek. Armoede kan spelen bij gezinnen van kinderen bij jullie op school, maar ook als dat niet het geval is kan je je als school hiervoor inzetten door te werken aan bewustwording en betrokkenheid van leerlingen bij armoedeproblematiek.

Hoe doe je dat? Door de school te zien als onderdeel van het potentiële sociale netwerk van gezinnen. De sociale netwerken van gezinnen vandaag de dag zijn verdund in vergelijking met vroeger, doordat mensen minder sterke banden onderhouden met hun sportclubs, buurtgenoten, familie en religieuze gemeenschap. Dat raakt met name gezinnen in armoede. In overleg met de gemeente kunnen leerlingen en medewerkers van de school een bijdrage leveren aan het werk van maatschappelijke organisaties en initiatieven in de omgeving van de school.

De school als onderdeel van het sociale netwerk van gezinnen

De Lukasschool in Amsterdam heeft vanuit de gemeente een subsidie ontvangen om zich te ontwikkelen tot *Amsterdamse Familie School*. Een Amsterdamse Familie School werkt samen met gezinnen en verschillende maatschappelijke instellingen op het gebied van cultuur, sport, armoedebestrijding en zorg. Zie: lukasschoolamsterdam.nl/onze-school/amsterdamse-familie-school

De fysieke omgeving van de school: verantwoordelijkheidsgevoel, vertrouwen in eigen kunnen, samenwerken aan een betere leefomgeving

Het schoolplein en de ruimte rond de school kan een plek worden waarvoor leerlingen gedeelde verantwoordelijkheid kunnen ervaren én waar ze inspraak en zeggenschap over kunnen ontwikkelen. Dat is een mooie burgerschapskans.

Verantwoordelijkheid ervaren over een gedeelde ruimte is iets dat niet uit zichzelf ontstaat, maar wat moet worden gecreëerd en geoefend. En wat ook niet werkt als het alleen neerkomt op gehoorzaamheid en dwang (corvee en straf als je rommel maakt).

Verantwoordelijkheidsgevoel kan pas tot bloei komen als leerlingen inspraak hebben, erkenning krijgen voor hun positieve bijdrage (succeservaringen opdoen), autonomie ervaren (bijvoorbeeld dat kleine groepjes leerlingen zelfstandig een deel van het schoolplein verzorgen) en verbinding (door samen te werken en zorg voor elkaar te dragen).¹¹⁹ Hieronder een paar voorbeelden:

Leeftijdsadequaat kennismaken met de leefomgeving: samen de buurt in Groep 1 & 2

Samen zorgen voor de planten en bomen en insecten op het schoolplein:

- Water geven
- Zorgen dat kinderen planten beschermen en heel laten
- Samen zaaien en planten
- Opruimen samen met leerlingen uit de bovenbouw
- Speeltoestellen schoonmaken
- Samen afspraken maken over het gebruik van het plein

Groep 3 & 4

Combineer lessen over natuur met een regelmatige wandeling over het schoolplein of de directe omgeving van de school:

1. Als jij een egeltje was, wat zou je leuk vinden aan dit schoolplein? En wat zou je graag willen?
 - Als je een bij was...
 - Als je een mier was...
 - Als je een spin was...
 - Als je een vogel was...
2. Wat kunnen we doen om het schoolplein fijner te maken voor...:
 - Egeltjes, bijen, mieren, spinnen, vogels...
3. Plannen maken en uitvoeren

Groep 5 & 6

De buurt in

1. Toegankelijkheid: Wat kom je tegen als je in een rolstoel zit, als je met een kinderwagen loopt, als je blind bent of met een rollator loopt? Wat kunnen wij doen om het voor deze mensen makkelijker te maken?
2. Milieu: Zijn er prullenbakken? Is het schoon? Wie is er verantwoordelijk om het schoon te houden? Wat kunnen wij als klas zelf doen om de buurt schoner te maken?
Welke ideeën hebben we om bij te dragen aan een betere buurt?

Groep 7 & 8

Verschil maken: wat kun je doen om de buurt beter te maken voor iedereen?

1. Wat heeft de buurt: Voor baby's? ... moeders en vaders? ... kinderen? ... tieners en jongeren? ... voor ouderen? ... sporters? ... mensen met een rolstoel/kinderwagen/rollator? ... vogels, insecten, kleine dieren? ... voor mensen die zich alleen voelen? ... voor mensen die niet op vakantie kunnen?
2. Wat heeft de buurt nodig? Praten met zoveel mogelijk mensen over wat zij vinden van de buurt en graag zouden willen.
3. Hoe kunnen we daarvoor zorgen? Soms kan de klas een stukje natuur in de buurt adopteren, of met een buurtcentrum een project bedenken voor kinderen die zich vervelen, of met het lokale ouderencentrum een evenement organiseren. Wees creatief!
4. Maak een plan. Voer het uit.

Tip: Als je met groep 7/8 aan de slag wil om verschil te maken in de wijk en je hebt daar de gemeente voor nodig, zorg dan dat je vooraf goed contact hebt met een contactpersoon die beslissingsbevoegd is, dat je weet wat er mogelijk is en wat de budgetten zijn en waar wel/niet aan kan worden gewerkt. Om teleurstelling te voorkomen.

De Casimirschool: groep 6 gaat eropaf!

Op De Casimirschool worden leerlingen aangemoedigd om op te komen voor dat wat ze belangrijk vinden. Sanne: 'Een tijdje geleden werd er in de wijk van de school een opschoondag georganiseerd. Kinderen uit groep 6 hadden er echt een missie van gemaakt. Ze vonden dat er veel te veel vuilnis op straat lag en maakten zich zorgen over het milieu. Ze wilden het echt aanpakken, dus hadden ze briefjes in de bus gedaan van huizen rond de school met de vraag of ze konden bevestigen of ze bij de opschoondag zouden zijn. Toen daar weinig reactie opkwam, gingen leerlingen overal aanbellen en verhaal halen. De buurtbewoners zeiden: ja, maar dan kan ik helemaal niet, dan moet ik werken, waarop de leerlingen wilden horen hoe ze dan wel dachten hun steentje bij te dragen. Die onbevreesde houding, om je in zetten voor wat je belangrijk vindt, dat maken wij als school los bij leerlingen, en daar ben ik echt trots op. Ons ideaal is leerlingen met lef. Dat betekent niet dat je voorop in de polonaise hoeft te lopen, maar wel dat je je eigen keuzes durft te maken en daarachter staat.'

Buurtgenoten: wederkerigheid en onderling vertrouwen

Vaak speelt er van alles rond een school. Van geluidsoverlast buiten de schooltijden tot zwerfafval en conflicten tussen buurtbewoners die rust willen en kinderen die

willen spelen. Door de fysieke omgeving in te zetten als leerkans, verbeteren niet alleen de relaties tussen leerlingen en omgeving, maar kunnen leerlingen ook leren wat het betekent om verantwoordelijkheid te nemen voor hun gedrag, een bijdrage te leveren aan hun omgeving en verschil te maken.

Onbekend maakt onbemind: dat is niet alleen een volkswijsheid, maar ook een wetenschappelijk onderbouwd gegeven. Als we weinig weten over een persoon, zien we vooral de verschillen. Dat kan zorgen voor onzekerheid, angst en zorgen over wat dat betekent voor onze eigen manier van leven. Een bewezen manier om die angsten weg te nemen, is door elkaar beter te leren kennen. Volgens de contacthypothese van Allport gaat dat het beste als we vanuit gelijke status samenwerken aan gemeenschappelijke doelen, zonder met elkaar te concurreren, en met goede begeleiding en ondersteuning van leiderschapsfiguren.¹²⁰

Leerlingen en buurtgenoten samenbrengen door op een gelijkwaardige manier samen te werken aan het verbeteren van de wijk, onder de vakkundige begeleiding van de leerkrachten van de school. Dat klinkt misschien ingewikkeld, maar dat hoeft het niet te zijn. Door de wijk in te gaan kunnen verschillende groepen elkaar beter leren kennen, elkaars behoeften bespreken (en de overeenkomsten daartussen), met elkaar ideeën verkennen, van elkaar leren hoe de vrijheid van de ene persoon samenhangt met de vrijheid van de ander. Bijvoorbeeld dat voetballen voor kinderen heel belangrijk is, maar dat de buurvrouw ook in de tuin wil kunnen zitten zonder dat de ballen haar om de oren vliegen. Of dat kinderen het recht hebben op buiten spelen, maar dat dat niet betekent dat er vervolgens overal blikjes en snoeppapiertjes achterblijven. Ter voorbereiding op een ontmoeting kun je leerlingen vast bewust maken van de rechten die kinderen en volwassenen hebben (rechten van het kind en mensenrechten) en bespreken hoe we met elkaar zorgdragen voor een goede samenleving.

Denk aan:

Omwonenden en leerlingen groep 7/8 samenbrengen om het plein fijner te maken

Maak samen een plan en voer het uit. Omwonenden en leerlingen kunnen samen plantjes planten, een insectenhotel maken, vuilnis rapen, spelletjesmiddagen of een maaltijd organiseren. Soms heb je wel eerst toestemming van de gemeente nodig. Eventueel kunnen leerlingen en bewoners samen subsidie aanvragen bij de gemeente (bewonersinitiatieven) of bij het Oranjefonds, de Regiobank of het VSB-fonds. Of doe mee met het NK tegelwippen!

Betrek organisaties in de buurt bij de school

De voedselbank, het buurtcentrum, sociaalmaatschappelijke organisaties. Door leerlingen en deze organisaties met elkaar in gesprek te brengen, leren leerlingen welke uitdagingen sommige mensen tegenkomen in hun leven. In je eentje de wereld veran-

Derde Kamer

Handboek Politiek 1

Derde Kamer der Staten-Generaal

Handboek Politiek 2

Derde Kamer der Staten-Generaal

Koppelen

Uit

Neg

Nicht-dit

deren lukt zelden. Leerlingen kunnen daarom niet vroeg genoeg leren dat je elkaar nodig hebt als je iets wil veranderen. En dat als je wil helpen, je ook goed moet leren luisteren wat mensen precies nodig hebben: dat kun je namelijk niet voor anderen besluiten.

Er zijn allerlei formats voor dergelijke samenwerking, bijvoorbeeld in de vorm van een technasium-opdracht: de organisatie legt uit tegen welk probleem ze aanlopen (bijvoorbeeld: nieuwe vrijwilligers vinden). De leerlingen gaan in groepjes in een aantal lessen samen nadenken over oplossingen. Die presenteren ze aan de organisatie. De organisatie geeft feedback en kiest de beste oplossing uit, waar de klas samen met de vrijwilligers van de organisatie aan gaat werken.

Tieners positief betrekken bij de school

In sommige wijken zijn er veel klachten over tieners. Te jong of te weinig geld om naar de kroeg te gaan en doordat buurtcentra veelal zijn wegbezuinigd, zijn er weinig plekken waar ze elkaar kunnen ontmoeten en zich kunnen vermaken. Dat kan leiden tot overlast. Muziek, rommel, lawaai, scooters. De relatie tussen buurtbewoners, politie en de jongeren is vaak gespannen, waardoor volwassenen soms op wantrouwen kunnen rekenen van de jongeren. Maar kinderen niet! Nodig een paar jongeren uit om in groep 4 of 5 (niet groep 7&8! Zij zijn te gevoelig voor de stoere tiener als rolmodel!) op school te komen praten over wat zij missen in de wijk en wat ze graag zouden willen. Maak samen een plan om aan de gemeente te presenteren.

Let op! Gemeentelijke processen verlopen traag. Als je de gemeente nodig hebt voor je plan, zorg dat je vooraf al een wethouder of ambtenaar hebt betrokken. Spreek een termijn af waarbinnen de gemeente zal reageren en koppel de reactie mét onderbouwing terug aan alle betrokkenen, ook de buurtbewoners. Spreek ook vooraf met de gemeente af hoe er bezwaar kan worden gemaakt tegen de beslissing, bijvoorbeeld door met de deelnemers in te spreken of een brief te schrijven of een artikel voor de plaatselijke krant. Deel de positieve uitkomsten ook met alle partijen. Zo vergroot je betrokkenheid en eigenaarschap.

De online wereld: kaders bij de content

Bureau Common Ground komt veel op basisscholen. Daar zien we regelmatig dat leerlingen online *content* zien over onderwerpen die op die leeftijd nog geen onderdeel vormen van het curriculum. Bijvoorbeeld haatzaaiende *comments*, politieke boodschappen die zij niet op waarde kunnen schatten, beelden van pesten, mishandeling en geweld, seksuele *content* en filmpjes die discriminatie en uitsluiting normaliseren. Jonge kinderen weten vaak niet goed hoe ze die beelden of informatie moeten plaatsen, hoe ze daarop moeten reageren én er wordt geen tegenboodschap aangeboden.

Online in gesprek

Dialogo, discussie en debat zijn veel gebruikte werkvormen om aan burgerschapsvaardigheden van leerlingen te werken, vooral in de bovenbouw. Bijvoorbeeld als we het jeugdjournaal bespreken of er een actuele gebeurtenis ter sprake komt, zoals oorlog in Oekraïne of Gaza.

Ook online kan je hiermee oefenen met leerlingen. Bijna alle leerlingen uit de bovenbouw – en vaak al jonger – brengen een groot deel van hun tijd online door. Je merkt dan misschien wel eens dat leerlingen met prima burgerschapsvaardigheden online ineens alles lijken te zijn vergeten. Eerder hadden we het over *transfer*. De online wereld is ook zo'n plek waar het in de klas geleerde niet automatisch in de praktijk wordt gebracht. Daarvoor is bewustwording en oefening nodig. Ook hier kunnen de concepten van *concreteness fading*, authentieke leersituaties en praktijkleren behulpzaam zijn.

Pak er bijvoorbeeld eens een filmpje bij op TikTok, waar veel op wordt gereageerd. Bespreek de online reacties met leerlingen. Je kunt ze vragen stellen als:

- Welke bijdragen zijn respectvol en vriendelijk? Wat zou je prima hardop tegen iemand voor je zeggen en wat niet? Hoe komt het dat je makkelijker iets onaardigs zegt tegen iemand die je niet ziet?
- Welke bijdragen zijn constructief – dragen bij aan een goed gesprek – en welke bijdragen zijn destructief – alleen bedoeld om heftige gevoelens op te wekken. Waarom zou iemand dat doen, een ander moedwillig kwetsen? Welk effect heeft het op jou en op anderen? Heb jij wel eens iets gezegd of geschreven waar je anderen misschien mee hebt gekwetst?
- Welke argumenten zie je erin terug? Waar zie je feiten en waar zie je een mening? Hoe kun je onderzoeken of iets een feit is of een mening?
- Voordat je iets op internet zet, hoe kun je checken of het een respectvolle en constructieve bijdrage is?

Leerlingen vergeten vaak dat aan de andere kant van de telefoon niet alleen *bots* zitten, maar ook mensen zoals zij, met gevoelens. Daardoor zeggen leerlingen soms makkelijker haatdragende of intolerante dingen over elkaar. Je kunt met elkaar oefenen hoe je online reacties schrijft waarmee je anderen aan het denken zet zonder te kwetsen. Voordeel: je slaat twee vliegen in één klap, want zo werk je aan twee basisvaardigheden tegelijk: digitale geletterdheid én burgerschap. Op de websites van Mediawijsheid Vlaanderen (www.mediawijs.be/nl) en Mediawijsheid Nederland (www.mediawijsheid.nl) vind je meer informatie over hoe je lessen kunt inrichten rondom burgerschap en sociale media.

Komt de seksuele voorlichting bij jou op school wel op tijd?

Veel leerlingen stuiten op porno zodra ze toegang krijgen tot internet via hun telefoon. Kinderen zien gemiddeld op 11-jarige leeftijd voor het eerst expliciete porno.¹²¹ Meer

dan 20% van de kinderen in Nederland heeft op 10-jarige leeftijd al eens pornografische beelden gezien. Ook liet Brits onderzoek zien dat kinderen die met 11 jaar of jonger porno hadden gezien, vaak lager scoorden op zelfvertrouwen en gevoel van eigenwaarde dan gemiddeld en vaker denken dat geweld hoort bij seks.¹²² Dat draagt niet bij aan de gelijkwaardigheid en veiligheid in de samenleving.

Seksuele vorming op school gaat in groep 6/7/8 vaak over verliefdheid en relaties, lichamelijke overeenkomsten en verschillen tussen jongens en meisjes (o.a. geslachtsdelen) en zelfbeeld.¹²³ Slechts iets meer dan de helft van de leerlingen in Nederland leert daarnaast over *sexting*, *online shaming*, *grooming* en porno.

Zelfs als je ervoor kiest om niet expliciet over porno te spreken, is het belangrijk om de ideeën en verwachtingen rondom heteroseks, die bij leerlingen kunnen ontstaan dankzij online beelden, tegenwicht te bieden. Ga met de klas in gesprek over intimiteit en *consent*, over seksueel grensoverschrijdend gedrag, en dat seks hoort te gaan over plezier en nooit over tegenzin en dwang. Leg leerlingen ook uit dat seks alleen oké is tussen twee personen die allebei willen én evenveel macht hebben. Seksuele relaties tussen een volwassene en een kind, tussen een werkgever en werknemer, tussen een politieagent en een gevangene: dat is nooit oké. Zo draag je bij aan hun weerbaarheid en veiligheid.

Daarnaast is het aan te raden om lessen seksuele voorlichting (de biologische aspecten van voortplanting) los te koppelen van lessen over seksuele diversiteit (op wie val ik?).

Handige hulpbronnen:

- rutgers.nl/kennisdossier-relationele-en-seksuele-vorming (voor leerkrachten)
- pubergids.nl (voor kinderen vanaf 10 jaar)

Wereldburgerschap

Het is een goed idee om in je burgerschapsonderwijs burgerschap vanuit de globale context te bekijken en aandacht te hebben voor de manieren waarop ons handelen en de keuzes die we maken, verbonden zijn met wat er op andere plekken in de wereld gebeurt. En met elkaar na te denken over hoe we kunnen streven naar een meer gelijkwaardige wereld.

Wereldburgerschap wordt soms eenzijdig ingekleurd, zoals een inzamelingsactie of een sponsorloop om mensen die elders in armoede leven te helpen. Vaak ook zonder aandacht te besteden aan de historische, politieke, economische en/of ecologische oorzaken van die armoede. Of er wordt een cultuurfestijn georganiseerd met eten, drinken en muziek uit allerlei verschillende landen om diversiteit en wereldburgerschap te vieren. Dat zijn vaak vrolijke, levendige evenementen. Het is echter niet zo dat leerlingen hierdoor automatisch burgerschapscompetenties ontwikkelen. Een sponsorloop of inzamelingsactie kan leerlingen onbedoeld het gevoel geven dat zij beter zijn omdat zij meer geld hebben dan andere mensen, een cultuurfestijn kan zonder die intentie

toch de indruk achterlaten dat uitsluiting en discriminatie niet bestaan zolang je maar elkaars kookkunsten waardeert. Nuffic heeft een handige checklist gemaakt die je kan helpen bij de selectie van een activiteit of interventie: nuffic.nl/onderwerpen/wereldburgerschap/methoden-en-programmas-voor-wereldburgerschap.

Onderzoek wijst uit dat er bepaalde voorwaarden zijn verbonden aan activiteiten die bijdragen aan burgerschap: de duur van activiteiten moet niet te kort zijn, er moet voorkennis worden geactiveerd door de activiteit in te bedden in lessen, maar vooral moet er in de klas nagepraat worden over datgene wat is geleerd. Reflectie speelt dus een grote rol. Het vraagt van leerkrachten om leerlingen de ruimte te bieden om hun ervaringen te bespreken en hen te helpen deze ervaringen in de bredere (maatschappelijke) context te plaatsen.¹²⁴

11

Kwaliteitszorg: burgerschapsonderwijs evalueren

Bram Eidhof

De zin van evalueren

Sinds de wet Verduidelijking burgerschapsopdracht uit 2021 zijn scholen en hun besturen verplicht om kwaliteitszorg in te richten voor hun burgerschapsonderwijs. Ook zonder wettelijke opdracht is het de moeite waard om te evalueren. Welke leerdoelen worden er gehaald, welke niet? Je burgerschapsonderwijs evalueren is zinvol om drie redenen:

- Je ziet wat er goed gaat en je kan complimenten uitdelen. Door te evalueren kun je als leerkracht je leerlingen complimenteren om wat ze al goed kunnen. Als MT kun je je team complimenteren met wat ze bereikt hebben. En als schoolbestuur kun je scholen complimenteren met de stappen die ze gezet hebben op het gebied van burgerschap.
- Dan weet je waar er ruimte ligt voor groei en verbetering, waardoor je gericht kunt investeren in beter onderwijs, professionalisering en ondersteuning.
- Zo weet je welke leerdoelen misschien herzien of nog toegevoegd moeten worden aan de visie en de leerlijn, welke gesprekken er gevoerd moeten worden in het team om draagvlak en kennisdeling te verbeteren en wat er nog verbeterd kan aan de schoolcultuur en professionele cultuur om het burgerschapsonderwijs verder te verbeteren en verdiepen.

Evalueren, hoe dan?

Bij de kwaliteitszorg baseren we ons op de wet, het onderzoekskader van de Inspectie en op onze eigen ervaringen met uiteenlopende basisscholen. Kwaliteitszorg is niet bij iedereen even populair. Toch kan het – als je het slim aanpakt – echt leuk en waardevol zijn.

De wet Verduidelijking burgerschapsopdracht stel een aantal dingen verplicht:

- Om de opbrengsten van je burgerschapsonderwijs te formuleren en in kaart te brengen.

- Om verantwoording af te leggen over die opbrengsten in de schoolgids en het schoolplan.
- Om vervolgens waar nodig je burgerschapsonderwijs door te ontwikkelen, bijvoorbeeld via professionalisering.

Schoolbesturen hebben hierbij een speciale verantwoordelijkheid. Het onderzoekskader van de Inspectie stelt dat besturen er met betrokkenheid van de school voor moeten zorgen dat ‘de visie, ambities, doelen en beleid’ expliciet en ‘sturend voor de verbetering van het onderwijs’ zijn. Daar moet de meerjarenbegroting zelfs op ingericht zijn. Het bestuur moet ook zorgen voor onderwijskundig leiderschap en voor voldoende professionaliteit in de teams. Tot slot moet het bestuur regelmatig evalueren of de gestelde doelen gehaald worden.

Al deze zaken vraagt de Inspectie ook van individuele scholen. Die moeten bovendien een goed beeld hebben van de leerlingenpopulatie, met ambitieuze verwachtingen over het niveau van burgerschapscompetenties dat leerlingen kunnen bereiken. De resultaten moet je op een betrouwbare en inzichtelijke manier in kaart brengen. Kortom, de wet en de Inspectie verwachten serieuze kwaliteitszorg van scholen.

Tegelijkertijd is er ruimte. In de wet of het onderzoekskader staat bijvoorbeeld niet welk instrument je moet gebruiken, of dat kwantitatief (zoals met een vragenlijst) of kwalitatief (zoals met een opdracht, klassengesprek of project) in kaart moet worden gebracht en of dat een wetenschappelijk gevalideerd instrument moet zijn. Dat kan ook niet altijd, want van scholen wordt immers verwacht dat je ook schoolspecifieke doelen stelt en inspeelt op je leerlingenpopulatie. De wetenschappelijk gevalideerde instrumenten meten alleen een selectie van wettelijke leerdoelen en zijn niet geschikt om de opbrengst van schoolspecifieke leerdoelen zichtbaar te maken. Daarom laten we je in dit hoofdstuk verschillende instrumenten zien zodat je zelf kunt bepalen wat past bij de leerdoelen uit jullie visie en curriculum, de onderwijsmethode, de praktijk, de leerlingen en het team – sommige manieren van evalueren zul je zelfs al gebruiken.

Gaat de overheid bepalen of mijn leerling een goede burger is?

In de lerarenkamer maar ook in Tweede Kamer hoor je wel eens de vraag of de overheid zich wel moet bemoeien met wat goed burgerschap is. Gelukkig is dat ook niet het geval. Het enige wat de wet wél van je vraagt, is of je leerlingen de kennis en vaardigheden aangereikt krijgen om zich als democratisch burger te kunnen uiten. Of ze dat vervolgens ook doen, *wat* ze dan doen en welke mening ze hebben, dat mogen ze gelukkig zelf weten.

Evalueren, wat dan?

In algemene zin kun je twee dingen evalueren: je curriculum en je schoolcultuur. Als je je curriculum evalueert wil je te weten komen of je leerlingen de leerdoelen uit je doorlopende leerlijn beheersen. Daar legt de Inspectie op dit moment de nadruk op.

Het evalueren van je schoolcultuur kan ook heel waardevol zijn. Als je dat doet, probeer je erachter te komen hoe leerlingen de schoolcultuur ervaren. Voelen ze zich bijvoorbeeld veilig om hun eigen mening te geven, ook als die afwijkt van de meerderheid in de klas? Kunnen ze echt zichzelf zijn? Voelen ze zich gelijk behandeld? We hebben voor het in kaart brengen van de schoolcultuur vragen ontwikkeld die je in gesprek met een groepje leerlingen kan stellen. We merken dat het veel uitmaakt hoe je die vragen stelt en ook wie de vragen stelt: als leerlingen je echt vertrouwen, dan delen ze meer.

Manieren om te evalueren

Je kunt op verschillende manieren de burgerschapskennis, -vaardigheden en -houdingen van je leerlingen evalueren. Met bestaande opdrachten, toetsen en activiteiten, zoals een opdracht om leerlingen in kleine groepjes te laten samenwerken aan een oplossing voor een maatschappelijk probleem of een toets over democratie en de verkiezingen. Die toetsen kunnen zowel summatief als formatief zijn. En soms met simulaties of *rubrics*. Maar je kan ze ook gebruiken, als je die informatie goed verzamelt, om een schoolbreed beeld van je burgerschapsonderwijs te krijgen. We bespreken ze hier, samen met de wetenschappelijk gevalideerde instrumenten.

Moet ik mijn leerling een cijfer geven voor burgerschap?

We krijgen vaak de vraag of je leerlingen een cijfer moet geven voor burgerschap. Dat is niet zo. Wel moet je als school laten zien wat je leerlingen hebben geleerd. En of dat in lijn is met de doelen die je hebt gesteld.

Bestaande wetenschappelijk gevalideerde instrumenten

Voor het evalueren van de resultaten van je burgerschapsonderwijs, kun je gebruik maken van een wetenschappelijk gevalideerd instrument. Bijvoorbeeld van de vragenlijst *burgerschap meten* voor groep 7 en 8. Daarin staan vier burgerschapstaken centraal, namelijk maatschappelijk verantwoord handelen, democratisch handelen, omgaan met verschillen en omgaan met conflicten. Dit instrument is voor de wet Verduidelijking burgerschapsonderwijs ontwikkeld. Het is goed onderzocht. Sommige scholen ervaren het wel als een behoorlijk talig instrument, waardoor het niet voor alle leerlingen begrijpelijk en toegankelijk is, en de afname duurt relatief lang. Er zijn ook instrumenten die een beperkt deel van burgerschap meten, zoals SCOL en SEOL,

vaak gaat het dan om vooral de sociale vaardigheden. Die dekken niet de volledige burgerschapsopdracht.

Tips bij meten

- **Weet wat je wil meten** Het klinkt vanzelfsprekend, maar weten wat je wil evalueren is een belangrijke eerste stap. Selecteer bijvoorbeeld de leerdoelen uit je leerlijn die het meest informatief zijn en het best aansluiten bij de overkoepelende leerdoelen uit de visie. Je kunt daarbij eventueel ook om ondersteuning vragen van de kwaliteitszorgmedewerker van het schoolbestuur.
- **Voorkom een vertekend beeld** Tijdens het zoeken naar bestaande evaluatie-instrumenten kan het voorkomen dat je een compromis sluit, en een instrument kiest dat niet precies meet wat je wil meten, maar in de buurt komt. Dat kan een vertekend beeld geven. Neem daarom je visie, curriculum en leerdoelen als uitgangspunt en kies voor een methode die daar goed bij aansluit, of ontwikkel zelf een kwalitatieve opdracht of toets die goed de leeropbrengst weergeeft.
- **Let op beperkingen van meetinstrumenten** Instrumenten kennen ook hun beperkingen. Meten ze hetzelfde voor iedere groep? Begrijpen leerlingen wat er wordt gevraagd? Mogen leerlingen zichzelf inschatten? Dan kan het zo zijn dat leerlingen met een laag competentieniveau zichzelf minder kritisch en dus positiever inschatten dan leerlingen met een hoog competentieniveau. Kijk of daar iets over bekend is, of mail de aanbieder of ontwikkelaar van het instrument. Zelfs als je dan toch besluit het instrument in te zetten, kun je de resultaten beter interpreteren.
- **Wetenschappelijk gevalideerd is niet verplicht** Een wetenschappelijk gevalideerd instrument gebruiken is niet altijd nodig en niet wettelijk vereist. Je kan ook op andere manieren evalueren.

Kennistoets

Een kennistoets is doorgaans de beste manier om het kennisniveau van leerlingen te evalueren. Dat betekent dat je ook bestaande kennistoetsen kunt gebruiken om je burgerschapsonderwijs te evalueren. Bijvoorbeeld in groep 6 en groep 8. Dan kun je zien hoe de kennis van je leerlingen groeit, en hoe groot de verschillen in burgerschapskennis tussen leerlingen zijn. Een voordeel van kennistoetsen is dat je er vrij specifieke kennis mee kunt toetsen, aangezien je de kennistoets op maat kunt maken. Begin met het op een rij zetten van de toetsen geschiedenis en wereldoriëntatie. Welke burgerschapskennis wordt daar getoetst en hoe scoren leerlingen daarop? Wat wordt er niet getoetst in de bestaande kennistoetsen en is wel een belangrijk leerdoel uit de leerlijn? Ontwikkel voor die leerdoelen zelf toetsen. In het hoofdstuk over ontwikkelen van onderwijs kun je meer lezen hoe je zelf lessen kunt ontwikkelen die aansluiten bij de (schooleigen) leerdoelen die niet gedekt worden door de kerndoelen of verschillende vakmethodes die jullie gebruiken.

Vignettes, simulaties en rollenspelen

Simulaties, rollenspelen en vignettes zijn alle drie bijzondere manieren om inzicht te krijgen in de kwaliteit van je burgerschapsonderwijs. Ze geven namelijk niet alleen informatie over het niveau van je leerlingen, maar zijn ook educatief. Leerlingen leren er iets van.

Vignettes zijn korte verhalen, waarin een bepaalde situatie wordt gepresenteerd. De leerling kan zich vervolgens in zo'n situatie inleven. Vaak zijn het situaties waarop je op verschillende manieren kan reageren, zoals morele dilemma's. Met rollenspelen en simulaties spelen we echte situaties na – soms heel uitgebreid, soms op een simpele wijze –, door leerlingen een stelling te laten verdedigen waar ze het niet mee eens zijn. Uit simulaties en rollenspelen kun je afleiden in welke mate leerlingen bepaalde vaardigheden beheersen, variërend van luisteren en het perspectief van een ander innemen tot compromissen sluiten, standpunten onderbouwen en overtuigen. Het geeft een beeld van waar je klas staat. Een nadeel is dat het lastig is om een precies beeld per leerling te krijgen.

Portfolio

Met een portfolio stellen we leerlingen in een reeks opdrachten in de gelegenheid hun niveau en ontwikkeling te laten zien. Als je een portfolio op een gestructureerde wijze wilt inzetten, dan vergt dat een beoordelingskader met daarin de beoogde burgerschapskennis, -houdingen en -vaardigheden. De ervaring leert dat goed gebruik van een dergelijk portfolio tijdsintensief is, omdat het onderwijsprogramma er op moeten worden aangepast. Een voordeel van deze manier van evalueren is dat leerlingen worden gestimuleerd om ook zelf inschattingen te maken over hun niveau en meerdere kansen krijgen om te laten zien wat ze kunnen.

Rubrics

Ook *rubrics* kunnen inzicht geven in de kwaliteit van je burgerschapsonderwijs. *Rubrics* dwingen je om na te denken over wat burgerschap is, en welke onderwerpen, dilemma's, kennis, kwaliteiten en vaardigheden daarbij horen. Door burgerschapsonwikkeling in kaart te brengen, zien we bovendien dat je kan blijven leren. Daarnaast krijgen leerlingen via een *rubric* inzicht in hun eigen beheersingsniveaus én weten ze wat ze gaan leren. Ook *rubrics* zijn best tijdsintensief om te maken, en moet je goed in je onderwijs integreren om er echt iets aan te hebben. Zo moeten ze in overeenstemming zijn met de leerdoelen die je hanteert.

Tips en tricks voor rubrics

- Denk niet in termen van onvoldoende of goed, maar in ontwikkeling (bijvoorbeeld: beginner, gevorderd).

- Maak het specifiek – leerlingen vinden het relatief lastig om aan te geven of ze iets begrijpen. Geef leerlingen daarom mogelijkheden om dat aan te tonen, bijvoorbeeld door voorbeelden te geven.
- Schrijf de *rubric* vanuit de ik-persoon en laat leerlingen hun persoonlijke ontwikkeling evalueren.
- Maak onderscheid tussen kennis, vaardigheden en houdingen. Experts vinden *rubrics* het meest geschikt voor het evalueren van houdingen van leerlingen, omdat leerlingen met *rubrics* de kans krijgen waarom ze iets vinden.¹²⁵ Daarmee kunnen ze blijk geven van diepgang en nuance.
- Je kan jezelf als docent ook evalueren met de *rubric*, om aan leerlingen te laten zien dat je je blijft ontwikkelen als burger.

Een klankbordgesprek burgerschapsonderwijs

Een klankbordgesprek, leerlingenarena of focusgroep gaan in essentie over dezelfde dingen: in gesprek met een kleine clubje leerlingen. Dat is een van de beste manieren om te verkennen hoe leerlingen het burgerschapsonderwijs op je school ervaren. Als je het goed doet en leerlingen vertrouwen je, dan kun je veel te weten komen. Ook zaken die vaak niet uit een vragenlijst blijken, zoals of leerlingen zich gelijk behandeld voelen. En of ze zich veilig genoeg voelen om hun mening te geven. Dat zijn wezenlijke zaken voor goed burgerschapsonderwijs. Je kan zo'n klankbordgesprek bijvoorbeeld twee keer per jaar houden, voor elk leerjaar een. Wil je tips en voorbeeldvragen die je kan stellen aan leerlingen? Zie de website van Common Ground onder Kwaliteitszorg.

Exit tickets: feedback aan het eind van de les

Soms is feedback op een specifieke les ook prettig. Bijvoorbeeld omdat je een les voor het eerst geeft, of omdat je het gevoel hebt dat leerlingen zich niet helemaal veilig voelen om hun ervaring te delen of mening te geven. Dan kun je aan het eind van de les om feedback vragen. Dat gaat het beste individueel, waarbij je aan het einde van de les elke leerling een briefje geeft waarop ze antwoord geven op een of twee vragen die je stelt. Dat wordt soms een *exit tickets* genoemd als leerlingen na het inleveren van het briefje de les mogen verlaten.

Manieren om onderwijs verder te ontwikkelen

Als je op een of meerdere manieren feedback over je burgerschapsonderwijs hebt ontvangen, ontstaat er een beeld van de leerdoelen die gehaald worden en de leerdoelen die nog onvoldoende worden gehaald of onvoldoende zijn belegd. Een volgende stap kan zijn om het burgerschapsonderwijs voor die leerdoelen verder te ontwikkelen. Dat kan op veel verschillende manieren. We zetten er hier een aantal op een rij en geven een paar praktische tips.

Interne workshops

Iedereen heeft wel zo'n collega: een leerkracht die een hele goede band heeft met zijn of haar leerlingen. Die schijnbaar moeiteloos gesprekken voert met de klas over gevoelige thema's. Of juist veel inhoudelijke expertise heeft over democratie, diversiteit of een onderwerp als duurzaamheid. De ervaring leert dat het ontzettend leuk en leerzaam is om zo'n collega een workshop of lezing te laten geven. Zodat je tips en tricks krijgt, of de inzichten zelfs al gelijk toepast in een gezamenlijk project. Je kan natuurlijk ook een training of train-de-trainer door een extern bureau laten organiseren.

Lesson study

Je kunt ook de *lesson study* aanpak gebruiken om het burgerschapsonderwijs met je collega's te evalueren en verder te ontwikkelen. De *lesson study* aanpak werkt op hoofdlijnen als volgt:¹²⁶

1. Vorm een team met drie tot zes leraren van verschillende leerjaren en een procesbegeleider (bijvoorbeeld een burgerschapscoördinator of IB'er).
2. Definieer een onderzoeksvraag. Bijvoorbeeld: hoe kunnen we onze lessen zo ontwerpen, dat leerlingen begrijpen wat je kan doen als je kinderrechten niet gerespecteerd worden? Of: hoe kunnen leerlingen leren wat hun overeenkomsten zijn, ook als ze het niet met elkaar eens zijn?
3. De *lesson study* groep doet samen onderzoek en ontwikkelt een proefles.
4. De leraren voeren de proefles uit en observeren elkaar. Eventueel interviewen ze een aantal leerlingen tijdens of na de proefles.
5. Op basis van gezamenlijke reflectie wordt de les aangepast en eventueel opnieuw uitgevoerd.
6. De lessen en inzichten worden door de procesbegeleider gedeeld met de rest van het team.

De *lesson study* aanpak kent een aantal voordelen. Door te werken met leraren van verschillende leerjaren spreid je bewustzijn en verantwoordelijkheid voor burgerschap op school. Een burgerschapscoördinator kan de leiding nemen in het proces en dit begeleiden tijdens de bijeenkomsten. Daarnaast benut je de bestaande (soms impliciete) expertise in het team.

Ontwerpsessies

Soms zijn de inhouden van burgerschapsonderwijs nieuw voor je team. Dan kun je een ontwerpssessie organiseren. Daarin deel je inhoud, bijvoorbeeld over wat jullie als school met diversiteit of de basiswaarden moeten, om vervolgens een paar lesstructuren te delen. Daarna ga je met collega's aan de slag om concrete lessen te ontwerpen. Zo ondersteun je ze met inhoud en praktische formats. Dat scheelt tijd en zorgt voor meer kwaliteit.

Tot slot: praktische tips voor verdere ontwikkeling

Welke manier van ontwikkelen je ook kiest, zorg dat je een bepaald ritme aanhoudt. Een ritme geeft duurzaamheid, en voorkomt dat je op basis van incidenten of een externe evaluatie aan de slag moet. Daarbij is het handig om na te denken met welke collega's je wil evalueren?- samen evalueren leidt namelijk vaak ook tot meer betrokkenheid en afstemming. Betrek daar ook leerlingen bij, bijvoorbeeld via een klankbord-gesprek. Vraag ze ook af en toe welke thema's leven en waar ze meer van willen weten, zodat je daar rekening mee kunt houden.

12

De kwaliteit van externe aanbieders beoordelen

Bram Eidhof

Burgerschapsonderwijs is *hot*. Scholen, beleidsmakers en politici hebben steeds meer aandacht voor burgerschapsonderwijs. Daar springen veel partijen op in. Sommige aanbieders hernoemen hun bestaande activiteiten als burgerschapsonderwijs, omdat het onder die naam makkelijker te verkopen is. Andere stellen dat onderwerpen als sociale veiligheid en burgerschap moeiteloos te combineren zijn in slechts twee lessen.

Websites die een overzicht van het aanbod proberen te geven doen doorgaans geen uitspraken over de kwaliteit van aanbieders. Dus je zal zelf aan de slag moeten. Hoe weet je of een aanbieder kwaliteit levert en biedt wat jij zoekt? Daar gaat dit hoofdstuk over. We behandelen telkens vragen die je aan jezelf of de aanbieder kan stellen.

Externe aanbieder selecteren: wanneer, waarom, hoe?

Past het aanbod binnen je doelen?

De belangrijkste, eerste vraag die je kan stellen is of het aanbod binnen je doelen past. Een project, training of methode kan van hoge kwaliteit zijn, maar daar heb je niets aan als het niet binnen je doelen past. Begin daarom altijd met de visie op burgerschapsonderwijs en doorlopende leerlijn in de hand. Kijk vervolgens naar wat je zelf al goed genoeg doet. Daar heb geen externe partij voor nodig, tenzij je inschat iets van die partij te kunnen leren of je collega's aangeven ondersteuning van buitenaf nodig te hebben, bijvoorbeeld om de stress en werkdruk te verminderen, of om bepaalde kennis of vaardigheden de school in te brengen. Als het aanbod binnen de visie en leerdoelen van je school past en je het zelf nog niet doet, is het de moeite waard om het te overwegen. Of een burgerschapsaanbod van een externe partij kwaliteit heeft, hangt van verschillende factoren af. Het helpt om goed zicht te krijgen op wat het voor je leerlingen en voor je team oplevert.

Wat levert het op voor de school als team?

Of het nu om een training, een project of een programma gaat, het is altijd goed om je af te vragen wat je er als team van leert. En of je daarna zelfstandig verder kan.

Daarom is een training mooi, maar is een train-de-trainer misschien nog wel beter. Vraag daarom expliciet aan de aanbieder wat de training, workshop of ondersteuning jouw team oplevert aan duurzame kennis en vaardigheden. Het helpt als je een werkgroep burgerschap hebt die meedenkt over de ontwikkeling van de visie, leerlijn en schoolcultuur, in plaats van dat je een kant-en-klaar aanbod inkoopt. Zo zorg je dat de kennis en vaardigheden in het team blijven ook nadat de aanbieder is vertrokken. Op die manier ontstaat er een stevige basis voor interne kennisdeling en gedeeld leiderschap. Je hoeft dan niet steeds opnieuw externe hulp in te schakelen als er iets verandert in de school, als er iets moet worden aangepast in de visie, leerlijn of kwaliteitszorg, of als collega's worstelen met aspecten van burgerschap, zoals het bespreken van maatschappelijk gevoelige onderwerpen met leerlingen.

Wat levert het op voor leerlingen?

De ultieme vraag die bepaalt of een extern aanbod kwaliteit heeft, is of het wat oplevert voor leerlingen. Vaak maken aanbieders claims. Ze zeggen leerlingen alleen een ervaring te bieden, of specifieke burgerschapskennis of vaardigheden bij te brengen. Het is vaak een goed teken als ze daar duidelijk over zijn. Vervolgens is het de vraag of ze dat ook echt waarmaken. Wanneer aanbieders uitspraken doen over wat ze beogen, en welke aspecten van burgerschap ontwikkeld worden door hun programma, zien we verschillende categorieën.

Door wie wordt het gegeven?

Of een project of training goed werkt, hangt ook af van wie het geeft. We weten immers dat in het onderwijs leraren het grootste verschil maken. Dat geldt ook voor burgerschapsonderwijs. Kijk daarom naar welke ervaring de begeleiders en trainers hebben. Hebben ze bijvoorbeeld een onderwijsgerelateerde opleiding gevolgd of onderwijs gegeven? Stel daar gerust vragen over. Aan theatervoorstellingen over maatschappelijke onderwerpen is soms een nagesprek of discussie gekoppeld. Maar als de acteurs niet zo goed weten hoe ze zo'n nagesprek moeten voeren, kan het zelfs schade doen.

Wat is de langetermijnopbrengst?

Het is belangrijk om vooraf helder te hebben of een aanbieder alleen de school inkomt om een ervaring of invulling van een dag(deel) te verzorgen, of ook streeft naar duurzame impact door kennis en vaardigheden over te dragen aan het team en/of de leerlingen waardoor de school in de toekomst zelfstandig verder kan groeien en ontwikkelen op dit gebied zonder opnieuw de aanbieder te hoeven inhuren.

Let dus op:

- Schoolspecifieke burgerschapsvisie: sluit het aanbod aan bij je leerdoelen?
- Duidelijke leerdoelen en opbrengst: is het helder wat de doelen zijn van het aanbod en wat de verwachte opbrengst zal zijn voor het team en de leerlingen?

- Opleiding, ervaring en kwaliteit van de trainers: door wie worden de trainingen gegeven en wat is hun achtergrond?
- Duurzame impact: als de aanbieder vertrekt uit de school, hebben leerkrachten en/of leerlingen dan voldoende kennis en vaardigheden gekregen om voortaan zelfstandig deze activiteiten te kunnen uitvoeren?
- Wetenschappelijke onderbouwing en/of onderbouwing uit de praktijk: is er voldoende onderbouwd hoe en waarom dit aanbod bijdraagt aan die doelen?

Een fictief voorbeeld: Be The Change

De organisatie

Be The Change streeft een samenleving zonder vooroordelen na. Dat doen zij door leerlingen uit verschillende groepen gedurende een dag met elkaar in contact te brengen, en ze met elkaar in gesprek te laten gaan aan de hand van actuele thema's onder begeleiding van een enthousiaste student. Daarnaast hangen deelnemende scholen een vlag met daarop het woord 'respect' op, om te laten zien dat respect voor elkaar belangrijk is.

Analyse

Deze aanbieder is duidelijk over haar ideaal en de werkwijze. *Be The Change* wil meer dan een ervaring bieden, maar een houding veranderen door vooroordelen te bestrijden. De activiteiten zijn ook duidelijk, ook al zijn ze wat algemeen beschreven.

Als we kritisch kijken, zien we dat de aanbieder niet uitlegt *waarom* deze activiteiten tot minder vooroordelen zouden leiden. We weten uit onderzoek dat contact tussen leerlingen uit verschillende groepen vooroordelen kan doen verminderen, maar ook kan vergroten. Dat hangt mede af van de omstandigheden waarin de contacten plaatsvinden. Één dag is ook echt onvoldoende om vooroordelen die je misschien al jaren hebt op een duurzame manier te bestrijden. Wat ook ontbreekt, is informatie of het programma werkt. Daar kun je vragen over stellen. Net als over die enthousiaste student: is die goed getraind, heeft die voldoende ervaring om de leerlingen te begeleiden? Tenslotte is het onduidelijk of de school voldoende ondersteuning krijgt om na deze dag voortaan zelfstandig deze activiteit aan te bieden aan leerlingen op een kwalitatief hoog niveau.

Is het aanbod voldoende onderbouwd?

Externe aanbieders hebben alleen bestaansrecht wanneer hun aanbod iets oplevert. Dat is nog sterker het geval wanneer dat niet binnen de school te realiseren is, om welke reden dan ook. Toch zijn veel aanbieders nog niet zo duidelijk over de vraag waarom hun aanbod iets zou opleveren. Als je wil beoordelen wat deelname aan een programma oplevert, kun je verschillende typen onderbouwing vragen.

Op ervaringen gebaseerd

Hoe weten we of een programma of training werkt? De meeste mensen zijn geneigd om daarvoor eerst te kijken naar hun ervaringen. Wat hebben de leerlingen gezegd en gedaan? Is hun houding of gedrag veranderd, of hebben ze een nieuw inzicht opgedaan? Staan ze op een andere manier in de wereld? Dat soort ervaringen vormt een goede eerste indicatie of een programma werkt of niet. Of, als het om een training of om begeleiding gaat: wat heeft het andere scholen opgeleverd? Hoeveel andere scholen zijn door deze club geholpen? Ervaringen zijn informatief, maar kunnen soms ook een vertekend beeld geven. Een trainer die heel sympathiek is, hoeft nog niet een goede trainer te zijn. En een fijne lunch erbij maakt misschien dat je een punt meer geeft in de beoordeling, maar de vraag is wat dat op de lange termijn bijdraagt aan de kwaliteit van je burgerschapsonderwijs. Hoor je goede dingen over een aanbod? Stel dan een paar kritische vragen! Daarnaast is het ook goed om te vragen op welke wetenschappelijke inzichten het aanbod berust:

Evidence-informed

Zijn er theorieën en concrete empirische onderzoeken die worden gebruikt? Dan is het aanbod *evidence-informed*. Een programma, training of aanpak die alleen *evidence-informed* is, is zelf niet onderzocht maar baseert de keuze voor aangeboden interventies wel op wetenschappelijk onderzoek. Is de aanbieder bereid om dat onderzoek met je te delen, of wordt het vooral gebruikt als modekreet op de website? Het is altijd goed om hier vragen over te stellen. Vergeet niet dat een aanpak *evidence-informed* kan zijn, maar dat een goede uitvoering ook afhangt van wie de training geeft, zoals we eerder bespraken.

Evidence-based

Wanneer een aanbieder een programma uitgebreid heeft laten onderzoeken door onafhankelijke onderzoekers, spreken we van een *evidence-based* programma. Vaak gebeurt dat via kwantitatief wetenschappelijk onderzoek. Zulk onderzoek kent ook beperkingen: het toont niet per se aan *waarom* of *hoe* het programma werkt. En vaak ook niet of het programma voor alle doelgroepen en type scholen werkt. Daarnaast is het vrij kostbaar, tijdsintensief en ingewikkeld om aanbod wetenschappelijk te laten onderzoeken, wat het voor kleinere aanbieders die wellicht kwalitatief goede trainingen bieden, moeilijker maakt om aan deze eis te voldoen.

Vragen en valkuilen bij ‘bewezen effectief’

Als een programma claimt bewezen effectief te zijn, klinkt dat vertrouwenwekkend. Blijkbaar is het programma uitgebreid onderzocht en werkt het. Zo simpel is het echter niet. Zo is het mogelijk dat een burgerschapsprogramma dat zegt ‘bewezen effectief’ te zijn, slechts uit een korte activiteit en een eindpresentatie bestaat. Dat klinkt snel en efficiënt! Maar kunnen we wel zo snel klaar zijn, met dat hele burgerschapsonderwijs? Waarschijnlijk niet. Daarom zetten we hier een aantal vragen en valkuilen op een rij. Zie je een aanbieder roepen dat het programma effectief is? Dan kun je hiermee achterhalen wat ze precies bedoelen.

Bewezen effectief – voor wie en welke ontwikkelingsfase?

De eerste vraag die je kan stellen is voor welke doelgroep de effectiviteit is onderzocht. De gemiddelde leerling bestaat immers niet. Soms werkt een programma alleen voor de onderbouw, of juist voor de bovenbouw maar dan vooral in weinig diverse klassen.

Vragen die je aan aanbieders kunt stellen:

- Voor welke doelgroep(en) is de effectiviteit van het programma onderzocht en/of bewezen?
- Is de effectiviteit van het programma ook onderzocht voor [ons type] leerlingen?

Bewezen effectief – voor hoe lang?

Bewezen effectief betekent niet dat een programma duurzaam zoden aan de dijk zet. Wetenschappelijk onderzoek toont aan dat kortdurende activiteiten en programma's zelden tot duurzame leerresultaten leiden. Wat je vandaag leert, kun je volgende week vergeten zijn. Veruit de meeste programma's hebben hun effectiviteit slechts over beperkte tijd inzichtelijk gemaakt, bijvoorbeeld door alleen een paar dagen na de activiteit de opbrengst te meten. Mocht je gebruik willen maken van externe aanbieders of locaties, dan is het zinnig om zulke activiteiten in te bedden in het curriculum én in de schoolcultuur.

Vragen die je aan aanbieders kunt stellen:

- Leidt het programma ook tot duurzame resultaten?
- Hoe lang beklijven de opgedane kennis, vaardigheden of houdingen?

Bewezen effectief – maar hoe groot is het effect?

Een programma kan langdurig bewezen effectief zijn voor een scala aan doelgroepen, maar toch nauwelijks resultaten opleveren. Hoe zit dat? Bij effectiviteitsstudies speuren wetenschappers naar de effecten van een programma. Daar gebruiken ze statistische analyses voor. Zulke analyses hebben meer kracht wanneer het onderzoek grotere aantallen leerlingen omvat. Met grote aantallen kan ook een miniem effect worden opgemerkt.

Kortom, dat een effect statistisch significant is, wil nog niets zeggen over de grootte van het effect. Om te weten of het aanbod of de interventie ook een zichtbare

opbrengst oplevert, kun je letten op effectgrootte. Dat is de wetenschappelijke aanduiding hiervoor. De effectgrootte wordt in onderzoek weergegeven op een schaal van 0 tot 1 (en 0 tot -1, als het om negatieve effecten gaat). Sommige wetenschappers, zoals John Hattie, stellen dat een bepaalde aanpak pas de moeite waard is vanaf een effectgrootte van 0,4. Zo simpel is het niet, want of iets de moeite waard is hangt natuurlijk ook af van de vraag hoeveel moeite en tijd iets kost. Als een programma van een dag bijvoorbeeld een duurzame effectgrootte van 0,2 bereikt, is dat uitzonderlijk veel voor slechts één dag werk – en zeker de moeite waard. Als de aanbieder de interventie of het aanbod aanprijst met het label ‘bewezen effectief’, maar geen duidelijk antwoord heeft op de vraag naar effectgrootte, dan is het label bewezen effectief niet zoveel waard.

Vragen die je aan aanbieders kunt stellen:

- Op de website staat dat jullie programma bewezen effectief is. Hoe staat het met de grootte van de effecten?
- Hoeveel tijd kost uw programma in vergelijking met andere programma’s met dezelfde effectgrootte?

Bewezen effectief – in welke context?

Als leerkracht weet je dat er een heleboel verschillende factoren van invloed zijn op het onderwijs dat je geeft. De verwachtingen van ouders, jouw verwachtingen van de leerlingen, de groepsdynamiek, de kennis en denkbelden die leerlingen van huis uit meekrijgen, hoeveel tijd je van je directeur krijgt om je lessen bij te schaven, hoeveel aandacht en tijd er is voor bijscholing en professionalisering, de sfeer in het team... en zo zijn er tientallen factoren te benoemen.

Iedereen die de praktijk heeft meegemaakt, weet dus: wat voor de ene groep of leerling werkt, werkt niet altijd voor iedere groep of leerling. Dat geldt voor alle beroepen waarin met mensen wordt gewerkt.¹²⁷ Zo zal een programma dat van leerlingen vraagt om zich kwetsbaar of reflectief op te stellen alleen goed werken in klassen met een veilig klasseklimaat. Dat weten we uit ervaring. Vaak wordt in onderwijsonderzoek de praktijk versimpeld, alsof er slechts een element van de onderwijspraktijk doorslaggevend is voor de leerprestaties of opbrengst bij leerlingen.

Kortom, vergeet niet je professionele oordeel te gebruiken bij het uitzoeken van een passende aanbieder. Verwacht je dat het programma werkt, ook gezien de groepsdynamiek, de diversiteit in de klas, of de pedagogisch-didactische aanpak die de klas gewend is? Je kan eventueel om collega’s op scholen met vergelijkbare klassen om hun ervaring vragen wanneer zij aan het programma hebben deelgenomen.

Algemene valkuilen bij externe aanbieders

De aanbieder heeft een eigen agenda

Sommige aanbieders hebben een eigen agenda. Zij bieden bijvoorbeeld een onderwijspakket over gelijke rechten in het algemeen, maar gaat het ze eigenlijk alleen om een

specifieke groep. Of ze beloven leerlingen iets algemeen te leren over armoede, milieu of politiek, terwijl zij gefinancierd worden door banken, oliemaatschappijen of politieke partijen. Vanuit hun missie ontwikkelen ze soms ook lespakketten. Of stellen gastsprekers beschikbaar. Je kunt de bereidheid van deze organisaties benutten, bijvoorbeeld door een perspectief in te brengen dat je op je school niet veel aantreft. Of om een onderwerp heel concreet te maken. Maar wees kritisch op aanbieders en hun eigen agenda.

Er is niets mis met opkomen voor de belangen van bepaalde groepen of het milieu, maar het is wel belangrijk dat de aanbieder eerlijk is over de leerdoelen, over de bronnen waarop zij zich baseren en wie het lespakket betaalt. Zo hebben we wel eens een lespakket voorbij zien komen over milieuvervuiling en klimaatverandering waarin leerlingen werd uitgelegd dat vliegen niet zoveel kwaad kan, zolang je het maar bewust doet. De financier was een grote luchtvaartmaatschappij.

We doen het, want het is gratis

Burgerschapsonderwijs wordt vaak belangrijk gevonden, maar heeft niet altijd de hoogste prioriteit. Schoolleiders stellen niet altijd budget beschikbaar. Daarom vragen veel aanbieders subsidies aan bij fondsen en overheden. Met behulp van deze subsidies kunnen programma's vervolgens 'gratis' worden aangeboden aan scholen. Het is een open deur, maar simpelweg een programma gebruiken omdat het geen kosten met zich meebrengt is natuurlijk geen sterk argument als je je hard maakt voor goed burgerschapsonderwijs. Sterker nog, er kleven belangrijke nadelen aan: je leerdoelen worden dan niet bepaald door wat je als school belangrijk vindt voor je leerlingen, maar wat er toevallig gratis beschikbaar is. Een tweede belangrijk nadeel is dat als de geldstroom ophoudt, je met lege handen staat en geen duurzame kennis en vaardigheden het team in hebt gebracht.

We doen het, want het kost ons geen moeite

Veel leraren kampen met hoge werkdruk. Dan is het verleidelijk om een programma te kiezen dat al het werk volledig uit handen neemt. Daar adverteren sommige aanbieders dan ook mee. 'Wij ontzorgen je volledig en bieden je kant-en-klare leerlijnen', schrijven ze bijvoorbeeld op hun website en flyers. Natuurlijk is de inzet die je zelf als school moet plegen een relevante overweging. Maar aan een aanbieder die alles volledig uit handen neemt kleven ook belangrijke nadelen. Zo mis je een kans om zelf meer ervaring op te doen met het ontwerpen of geven van onderwijs. En hoe meer kant-en-klar een methode of aanpak is, hoe minder deze rekening houdt met wat jouw leerlingenpopulatie nodig heeft en wat je als school belangrijk vindt. Ook loop je zo de kans mis om in de ontwikkelfase kennis en ambities op te halen bij collega's en zo draagvlak en enthousiasme te genereren voor burgerschap, waardoor de kans groter is dat het nooit echt gaat leven of nooit echt onderdeel wordt van de schoolcultuur: een gemiste kans.

We doen het, omdat het er goed uit ziet

Sommige aanbieders zijn er heel goed in. Mooie foto's en filmpjes maken van hun activiteiten. Dat kan ook voor scholen verleidelijk zijn, bijvoorbeeld om op open dagen te laten zien. In een stelsel waarin scholen om leerlingen concurreren vanwege de financiering, is het niet gek dat zulke dynamiek ontstaat. En aangezien we geen citotoets voor burgerschap kennen, kan het verleidelijk zijn om iets dat er goed uit ziet prioriteit te verlenen boven een aanpak die echt iets oplevert. Maar met goed onderwijs heeft het natuurlijk weinig te maken. In het beste scenario gaan goed onderwijs en PR hand-in-hand.

Het werkte daar, dus het zal hier ook wel werken

Je kent de verhalen over buitenlands onderwijs waarschijnlijk wel. Finland, Singapore, Estland... als we het in Nederland ook zo zouden aanpakken, zouden onze leerlingen nog beter gaan presteren. Zo eenvoudig is het natuurlijk niet. Wat in één land werkt, hoeft niet per se in een ander land te werken. Hetzelfde geldt voor scholen – en soms zelfs binnen de school of klas. Als leerkracht kun je als geen ander beoordelen of een andere school of klas – waar het programma zo goed werkte – vergelijkbaar genoeg is met je eigen school of klas. En welke aanpassingen er eventueel nodig zijn om het wel te laten werken.

Naar bijzondere locaties

Sommige aanbieders hebben als meerwaarde dat je een bijzondere locatie bezoekt, zoals een rechtbank, voormalig concentratiekamp, museum of de Tweede Kamer. Goede aanbieders stellen je ook in staat om een gedegen voorbereiding en nabespreking te verzorgen, zodat het geleerde beter beklijft. Bijvoorbeeld door lesmateriaal en tips & tricks voor leraren beschikbaar te stellen.

Je kunt zelf ook verschil maken. In de voorbereiding door de voorkennis van leerlingen te activeren, ze alvast vragen te laten formuleren en door achteraf te reflecteren op het geleerde.

Checklist externe aanbieders

Als je overweegt om met een externe aanbieder in zee te gaan, door een locatie te bezoeken of deze te betrekken bij het onderwijs op je school, dan kun je onderstaande vragen gebruiken om in korte tijd te bepalen of de aanbieder voor je onderwijs van meerwaarde is.

- Helpt het aanbod ons om doelen te realiseren die binnen onze visie op burgerschapsonderwijs passen?
- Wat levert het op voor ons als team? Kunnen we het straks zelfstandig?

- Wat levert het op voor onze leerlingen?
- Zijn de begeleiders/trainers van voldoende kwaliteit?
- Maakt de aanbieder op overtuigende manier aannemelijk dat het programma werkt?

Doen we het niet vooral omdat het gratis is, geen moeite kost, of omdat het goede PR oplevert? En als dat wel een keer zo is, wat doen we dan daarnaast om te zorgen dat we ons burgerschapsonderwijs wel duurzaam op orde krijgen?

Even voorstellen...

Openbare Basisschool De Schalm in Rotterdam

OBS De Schalm in Rotterdam ligt op een prachtige plek in het oude Katendrecht, een smal schiereiland in de Maas met uitzicht over de skyline van Rotterdam. In deze buurt wilde je volgens schoolleider Pamela Tjon Appian vroeger niet dood gevonden worden: waar je nu hippe koffietentjes en opgeknapt huizen ziet, lag vroeger de rosse buurt van Rotterdam. Pamela: 'Het is wel mooi dat de ommekeer op Katendrecht *bottom-up* is begonnen. De heropening van theater Walhalla is echt een motor geweest voor verandering. Nu kun je hier overal cultuur vinden. Natuurlijk, in Rotterdam-Noord heb je de grote musea, het Boijmans, de Kunsthal, maar hier op Zuid zijn er ontzettend veel mensen en instanties die zich bezighouden met kunst, in de uitvoerende zin.'

Wat De Schalm interessant maakt voor andere basisscholen is niet alleen hun cultuuraanbod, maar ook hoe zij hun burgerschapsonderwijs daarin weten te integreren. De thema's en vaardigheden van burgerschapsonderwijs lenen zich namelijk uitstekend om gekoppeld te worden aan bestaande podiumkunstartiviteiten, door onderwerpen zoals gelijke kansen, discriminatie en seksuele diversiteit op kunstzinnige wijze te behandelen. En net als kunst kan burgerschapsonderwijs je horizon verbreden en je in aanraking brengen met plekken, mensen en perspectieven die je van huis uit niet meekrijgt.

Hoe kun je als basisschool zelf aan de slag met de integratie van burgerschapsonderwijs en kunst? Niet iedereen heeft natuurlijk het geluk om net als De Schalm omringd te zijn met cultuurhuizen en kunstmakers. Maar Pamela heeft wel een aantal tips voor andere basisscholen die hier werk van willen maken. Ten eerste is het goed om te onthouden dat Rome niet in een dag gebouwd is. Pamela: 'Werk *bottom-up* en bespreek steeds met je team wat haalbaar is: zo garandeer je draagvlak. Zorg ook dat de randvoorwaarden op orde zijn, als je echt werk wil maken van burgerschap en kunst. We hebben bijvoorbeeld een interne cultuurcoach, die onder meer de samenwerkingen met de cultuurinstanties in goede banen leidt. Ook gaan de leerlingen op De Schalm één uur en een kwartier per week langer naar school. Dat is elk schooljaar 60 uur extra om te besteden aan excursies en projecten die passen bij de onderwijsvisie van de school, maar dat vraagt ook wat van iedereen die er werkt.'

De schoolleider van De Schalm citeert Hannah Arendt, die zei dat onderwijs er niet is om de wereld te verbeteren, maar om cultuur door te geven. De rol van gemotiveerde leerkrachten die echt affiniteit hebben met kunst- en burgerschapsonderwijs is daarbij van het grootste belang. Pamela: 'Wij als onderwijsteam leven het leven voor. We zijn rolmodellen voor onze leerlingen en we moeten ook bereid zijn om de ervaringen van onze leerlingen zelf te ervaren. Als je wil dat je leerlingen durven dansen, moet je zelf als leerkracht ook de dansvloer opgaan.'

De Casimirschool in Gouda

In 2023 werd 100 jaar geleden de Casimirschool in Gouda opgericht door idealistische ouders die wilden breken met het toenmalige onderwijs. Ze hadden een nieuw type school voor ogen met aandacht voor de unieke ontwikkeling van elk individueel kind. Als je De Casimir binnenloopt, voel je dat de ideeën van deze eigengereide ouders nog springlevend zijn. Adjunct-directeur Sanne de Graas: ‘Die kritische houding zie je nog steeds terug in ons onderwijs. We zijn een eenpitter, en horen niet bij een bestuur. Daarom kunnen we altijd ons eigen pad volgen, en waar nodig afwijken van de gebaande paden.’ Dat De Casimir een eigen karakter heeft, zie je bijvoorbeeld aan het feit dat de school een eigen schoollied heeft, en zelfs twee prentenboeken waarin op een speelse manier wordt uiteengezet wat het betekent om een leerling van De Casimir te zijn. En dat ouders nog steeds een belangrijke stem hebben binnen de school, zie je aan het burgerschapsonderwijs dat mede door intensieve ouderbetrokkenheid tot stand is gekomen.

Op De Casimir wordt bij zowel leerkracht als leerling een open, nieuwsgierige en kritische houding aangemoedigd. Leerkracht van groep 7 Marije Groot is als specialist Leren & Innoveren medevoorzitter van het ontwikkelteam Wereldgerichtheid: ‘Leerling en leerkracht zijn vrij om iets op hun eigen manier aan te pakken, als ze dat maar goed kunnen uitleggen. We vinden het geweldig als je afwijkt van de methode.’

Het komt weleens voor dat mensen een eigengereide, kritische houding van kinderen bejubelen, totdat die kinderen ook echt kritiek gaan leveren. Dan wordt het al snel gezien als brutaal. Maar op De Casimir wordt kritiek van leerlingen niet alleen verwelkomd, maar ook aangemoedigd en gefaciliteerd, zelfs bij de allerkleinsten. Het zal geen verrassing zijn dat een kritische en zelfbewuste houding ook binnen het burgerschapsonderwijs van De Casimir een belangrijke plek heeft.

Nawerk

Dankwoord

Een boek over burgerschapsonderwijs heeft pas echt waarde als je er in de praktijk wat aan hebt. Dat is ons doel met dit boek – om ervoor te zorgen dat je je ontwikkeltijd optimaal kan benutten, burgerschapsonderwijs kunt neerzetten dat past bij jullie leerlingen, bij de visie van de school en bij je team én je het kaf van het koren leert scheiden in de wereld van burgerschapsonderwijs.

Dat kan alleen door intensief samen te werken met scholen. Daarom bedanken we in de eerste plaats de scholen die aan dit handboek hebben meegewerkt. Dankzij onze gesprekken en inspirerende voorbeelden komt burgerschapsonderwijs tot leven in de praktijk. De docenten en schoolleiders die aan dit handboek hebben bijgedragen: Sanne de Graas, Marije Groot, Dionne van den Eng, Pamela Tjon Appian, Rob van der Laan en Leonard Roobol. En ook Eefke Verheul en andere ouders/verzorgers die liever anoniem hun verhaal deden, heel hartelijk dank, zonder jullie ervaringen en ideeën was dit handboek nooit zo trouw aan de praktijk geweest. We bedanken ook graag alle leerlingen, teams en schoolleiders die we in de afgelopen jaren hebben begeleid en getraind en met wie we hebben samengewerkt.

Een bijzonder woord van dank gaat uit naar ProDemos. Voor het geloof dat er naast een Handboek VO óók een handboek PO het daglicht moest zien, tot en met de redactie en de vormgeving. We delen een burgerschapsmissie en de overtuiging dat met publiek geld geproduceerde kennis ook publiek beschikbaar dient te zijn. Het was heel prettig om samen te werken met Cees van Dijk, Hanne de Haan en Harm Ramkema – veel dank voor jullie constructieve en grondige feedback.

Dit boek is een samenwerking geweest van ons hele team. Soms is dat zichtbaar in de auteursnamen van hoofdstukken. Minder zichtbaar is het werk dat Dieuwertje de Graaff in het schrijven van de school- en docentprofielen heeft gestoken, het uitgebreide literatuuronderzoek naar schoolcultuur dat Lotte Smink heeft verricht, het denkwerk van Hester Radstake dat in het hoofdstuk over betrokkenheid van ouders/verzorgers is gegaan en de feedback die Lucia Sint Jago op de hoofdstukken over schoolcultuur en professionele cultuur heeft gegeven. Heel veel dank daarvoor.

Over de auteurs

Aan dit boek hebben verschillende auteurs meegewerkt met ieder hun eigen achtergrond en specialisme. De redactie bestaat uit Joska Kruijssen en dr. Bram Eidhof. Met bijdragen van: dr. Hester Radstake, Dieuwertje de Graaff, Marieke van der Gaag en Eva Verschuur, en ondersteuning van Lotte Smink en Lucia Sint Jago.

Bureau Common Ground is gespecialiseerd in burgerschapsonderwijs. De auteurs hebben meer dan 300 scholen begeleid en getraind, schrijven publicaties en worden geconsulteerd door nationale partijen als SLO, de PO-Raad, het ministerie van OCW en verschillende schoolbesturen, waaronder BOOR, SCOL Leiden en SIO Noord-Holland. En af en toe staan ze zelf ook voor de klas, om te ervaren hoe de lessen die ze ontwerpen in de praktijk uitpakken.

Noten

- 1 Zie onder meer Newcom lerarenenquête Nationale DenkTank 2015 en Nieuwelink, H. (2018), *Hoe ziet het burgerschapsonderwijs in Amsterdam eruit? Een onderzoek naar de opvattingen van leraren*.
- 2 Inspectie van Onderwijs (2022). Peil burgerschap einde basisonderwijs 2019–2020. www.onderwijsinspectie.nl/onderwerpen/peil-onderwijs/documenten/themaraapporten/2022/03/09/peil.burgerschap-einde-basisonderwijs-2019-2020
- 3 SLO & Diversion (2016), *Verkenning. Dialoog als burgerschapsinstrument*.
- 4 SCP (2023), Burgerperspectieven 2023 bericht 3.
- 5 Dekker, P., den Ridder, J., van Echtelt, P., van Houwelingen, P. (2018), *Burgerperspectieven 2018*|4. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau; Schmeets, H. & de Witt, S. (2017), *Gerapporteerde spanningen in de samenleving en de eigen ervaring daarmee*, Centraal Bureau voor Statistiek.
- 6 SCP (2022), Burgerperspectieven 2022 bericht 2.
- 7 Staatscommissie rechtsstaat (2024), *De gebroken belofte van de rechtsstaat*.
- 8 Inspectie van het Onderwijs (2024), Staat van het Onderwijs.
- 9 Zie bijvoorbeeld Theocharis, Y., & Quintelier, E. (2014), 'Stimulating citizenship or expanding entertainment? The effect of Facebook on adolescent participation', *New Media & Society*; Quintelier, E. (2015), 'Intergenerational transmission of political participation intention', *Acta Politica*.
- 10 Ten Dam, G., Dijkstra, A. B., Janmaat, G., (2016), 'De maatschappelijke opdracht van de school: burgerschapsonderwijs in ontwikkeling', In Eidhof, B., Van Houtte, M. & Vermeulen, M. (red.), *Sociologen over onderwijs*, 259–280.
- 11 Weinberg, J. (2022), 'Civic education as an antidote to inequalities in political participation? New evidence from English secondary education', *British politics*, 17(2), 185–209; Neundorff, A., Niemi, R. G. & Smets, K. (2016), 'The compensation effect of civic education on political engagement: How civics classes make up for missing parental socialization', *Political Behavior*, 38, 921–949; Keating, A. & Janmaat, J. G. (2015), 'Education through citizenship at school: Do school activities have a lasting impact on youth political engagement?', *Parliamentary Affairs*, 69(2), 409–429.
- 12 Wood, B. E. (2022), 'Youth citizenship: Expanding conceptions of the young citizen', *Geography Compass*, 16(12), e12669.
- 13 Ten Dam, G., Geijssels, F., Reumerman, R. & Ledoux, G. (2011), 'Measuring young people's citizenship competences', *European Journal of Education*, 46(3), 354–372.
- 14 De memorie van toelichting van de Wet Verduidelijking burgerschapsopdracht is mede geïnspireerd door Eidhof & Kruiter (2016), Consensusdoelen in het Nederlandse burgerschapsonderwijs, waarin we deze indeling voor het eerst delen.

- 15 Zie Eidhof, B. (2018), *Het Wilhelmus Voorbij* voor een uitgebreide analyse.
- 16 Ministerie van OCW (2024), Lijst van vragen en antwoorden over de Conceptkerndoelen burgerschap en digitale geletterdheid (Kamerstuk 31293–721).
- 17 Zie bijvoorbeeld Leenders, H., Veugelers, W. & De Kat, E. (2008), 'Teachers' views on citizenship education in secondary education in The Netherlands', *Cambridge Journal of Education*, 38(2), 155–170.
- 18 Ruby, A. & Doolittle, E. (2010), 'Efficacy of Schoolwide Programs to Promote Social and Character Development and Reduce Problem Behavior', in *Elementary School Children: Report From the Social and Character Development Research Program*.
- 19 Sincer, I., Severiens, S. & Volman, M. (2018), *Teaching diversity in citizenship education: context-related teacher understandings and practices*, Teaching and Teacher Education.
- 20 Inspectie van het Onderwijs (2024), Staat van het Onderwijs 2024.
- 21 Feldman, L., Pasek, J., Romer, D. & Hall Jamieson (2007), 'Identifying best practices in civic education: Lesson from the student voices program', In: *American Journal of Education*; Keating, A., Kerr, D., Benton, T., Mundy, E. & Lopes, J. (2010), *Citizenship education in England 2001–2010. Young people's practices and prospects for the future: the eighth and final report from the Citizenship Education Longitudinal Study (CELS)*, London: DfE; Metz, E. & Youniss, J. (2005), 'Longitudinal gains in civic development through school-based required service', *Political Psychology*, 26; Pasek, J., Feldman, L., Romer, D. & Hall Jamieson, L. (2008), 'Schools as incubators of democratic participation: building long term political efficacy with civic education', *Applied Developmental Science*, 12(1); Van Goethem, A. A. J. (2014), *Me, myself, and my community. Antecedents, processes, and effects of adolescent volunteering* (proefschrift).
- 22 Als je meer wil weten over de overeenkomsten en verschillen tussen SEL en burgerschap, lees dan Nieuwelink (2019), *Burgerschap en sociaal-emotioneel leren*.
- 23 Er zijn kerndoelen waar burgerschapsonderwijs net als andere vakken op voortbouwt. Het helpt bijvoorbeeld als een leerling het verschil tussen een mening en een feit weet en meningen met elkaar kan vergelijken (NL 6, 7 en 8). Je kan lessen die daarover een burgerschapsdimensie geven, door ze te combineren met andere leerdoelen uit je leerlijn burgerschap.
- 24 Biesta, G.J.J. (2014), *The beautiful risk of education*, Boulder, Co: Paradigm Publishers.
- 25 Zie bijvoorbeeld Marchant, G. et al. (2001), 'Relations of middle school students' perceptions of family and school contexts with academic achievement', In: *Psychology in the schools*.
- 26 Eidhof, B. B., ten Dam, G. T., Dijkstra, A. B. & Van de Werfhorst, H. G. (2017), 'Youth citizenship at the end of primary school: The role of language ability', *Research Papers in Education*, 32(2), 217–230. Van Maele, D. & Van Houtte, M. (2011), 'The quality of school life: Teacher-student trust relationships and the organizational school context', *Social indicators research*, 100, 85–100; Deal, T. E. & Peterson, K. D. (2010), *Shaping school culture: Pitfalls, paradoxes, and promises*, John Wiley & Sons; El Hadioui, I. (2011), *Hoe de straat de school binnendringt. Denken vanuit de pedagogische driehoek van de thuiscultuur, de schoolcultuur en de straatcultuur*.
- 27 Naar Mahieu, P. & Verhoeven, K. (2018), *Schoolcultureel management: handboek voor een levensecht en kleurrijk schoolbeleid*, met eigen aanvullingen.
- 28 Inspectie van het Onderwijs (2023), Toezichtskader.
- 29 Tweede Kamer der Staten Generaal (2019), *Memorie van toelichting wet Verduidelijking burgerschapsopdracht*.
- 30 SLO (2024), Conceptkerndoelen leergebied burgerschap.
- 31 Nieuwelink, H., Boogaard, M., Dijkstra, A. B., Kuiper, E. & Ledoux, G. (2016), *Onderwijs in burgerschap: Wat scholen kunnen doen. Lessen uit wetenschap en praktijk*. Kohnstamm Instituut; Campbell, D. E. (2019), 'What social scientists have learned about civic education:

- A review of the literature', *Peabody Journal of Education*, 94(1), 32–47; Papanastasiou, C. & Koutselini, M. (2003), 'Developmental model of democratic values attitudes towards social actions', *International Journal of Educational Research*, 39(6), 539–549; Dassonneville, R., Quintelier, E., Hooghe, M. & Claes, E. (2012), 'The relation between civic education and political attitudes and behavior: A two-year panel study among Belgian late adolescents', *Applied Developmental Science*, 16(3), 140–150.
- 32 Lenzi, M., Vieno, A., Sharkley, J., Mayworm, A., Scacchi, L., Pastore, M., Y & Santinello, M. (2014), 'How school can teach civic engagement besides civic education: The role of democratic school climate', *American Journal of Community Psychology*, 54(3–4), 251–261.
 - 33 Nieuwelink, H. & Teegelbeekers, J., *Vormgeven van burgerschapsonderwijs in de klas*. Onderwijskennis (NRO).
 - 34 Campbell, D. E. (2019), 'What social scientists have learned about civic education: A review of the literature', *Peabody Journal of Education*, 94(1), 32–47; Quintelier, E. & Hooghe, M. (2013), 'The relationship between political participation intentions of adolescents and a participatory democratic climate at school in 35 countries', *Oxford Review of Education*, 39(5), 567–589; Maurissen, L. (2020), 'Political efficacy and interest as mediators of expected political participation among Belgian students', *Applied Developmental Science*, 24(4), 339–353; Guillaume, C., Jagers, R. & Rivas-Drake, D. (2015), 'Middle school as a developmental niche for civic engagement', *American Journal of Community Psychology*, 56(3–4), 321–331; Nieuwelink, H., Boogaard, M., Dijkstra, A. B. Kuiper, E. & Ledoux, G. (2016), *Onderwijs in burgerschap: Wat scholen kunnen doen. Lessen uit wetenschap en praktijk*. Kohnstamm Instituut.
 - 35 SCP (2024), *Is de politiek er voor iedereen?*; Persson, M., 'Testing the Relationship Between Education and Political Participation Using the 1970 British Cohort Study', *Polit Behav* 36, 877–897 (2014); CBS (2017), *Politieke betrokkenheid in Nederland*; Schakel, W. (2022), 'Ongelijke politieke vertegenwoordiging van opleidingsgroepen in Nederland', *Mens & Maatschappij*, 97(4), 470–475.
 - 36 Kalkan, F. & Da?h, E. (2021), 'The relationships between school climate, school belonging and school burnout in secondary school students', *International Journal of Contemporary Educational Research*, 8(4), 59–79.
 - 37 De grondwet en de internationale verdragen voor de Rechten van het Kind en de Rechten van de Mens vormen daarbij de ondergrens: wetten.overheid.nl/BWBO001000/2021–08–01; www.kinderrechten.nl/verdragstekst.
 - 38 Bernstein, B. (1971), *Class, codes and control, Vol. I. Theoretical studies towards a sociology of language*, London: Routledge & Kegan Paul; El Hadioui, I. (2011), *Hoe de straat de school binnendringt. Denken vanuit de pedagogische driehoek van de thuiscultuur, de schoolcultuur en de straatcultuur*.
 - 39 Maurissen, L., Claes, E. & Barber, C. (2018), 'Deliberation in citizenship education: How the school context contributes to the development of an open classroom climate', *Social Psychology of Education*, 21(4), 961–972; Kenniscentrum Ongelijkheid. (2023), *Diversiteit in de klas leren benutten*; Black-Hawkins, K. (2017), 'Understanding inclusive pedagogy: Learning with and from teachers', In V. Plows & B. Whitburn (Eds.), *Inclusive education* (pp. 13–28), SensePublishers; Inspectie van het Onderwijs (2020), *Staat van het Onderwijs*, technisch rapport segregatie.
 - 40 Kenniscentrum gemengde scholen (2024), *Gemengde scholen en onderwijssegregatie*; OCW (2024). Landelijke segregatiemonitor Gelijke Kansen Alliantie.
 - 41 McAvoy, P., & Hess, D. (2013), 'Classroom deliberation in an era of political polarization', *Curriculum Inquiry*, 43(1), 14–47.
 - 42 Munniksma, A. (2023), *Aandacht voor diversiteit binnen het onderwijs. Gemengde Scholen*.
 - 43 KIS (2020), *Wat werkt bij ontmoeten?*
 - 44 Cerbara, L.; Ciancimino, G. & Tintori, A, 'Are We Still a Sexist Society? Primary Socialisation and Adherence to Gender Roles in Childhood', *Int. J. Environ. Res. Public Health* 2022, 19, 3408; Bhattacharjee, N. (2021), 'Through the

- looking glass: Gender socialisation in a primary school', In *Gender and education in India* (pp. 40–52), Routledge; Brussino, O. & McBrien, J. (2022), *Gender stereotypes in education: Policies and practices to address gender stereotyping across OECD education systems*.
- 45 Adler, P. A., Kless, S. J. & Adler, P. (1992), Socialization to Gender Roles: Popularity among Elementary School Boys and Girls", *Sociology of Education*, 65(3), 169–187. doi.org/10.2307/2112807; Chang, L. (2004), 'The role of classroom norms in contextualizing the relations of children's social behaviors to peer acceptance', *Developmental psychology*, 40(5), 691.
 - 46 Banerjee, R. & Lintern, V. (2000), 'Boys will be boys: The effect of social evaluation concerns on gender?typing', *Social Development*, 9(3), 397–408; Renold, E. (2004), "Other" boys: negotiating non?hegemonic masculinities in the primary school', *Gender and Education*, 16(2), 247–265. doi.org/10.1080/09540250310001690609
 - 47 Toomey, R.B., McGuire, J.K. & Russell, S.T., 'Heteronormativity, school climates, and perceived safety for gender nonconforming peers', *Journal of Adolescence*, Volume 35, Issue 1, 2012; Veilig op school, Landelijke veiligheidsmonitor 2020–2021 Veiligheidsbeleid en veiligheidsbeleving in het primair en voortgezet onderwijs. Nijmegen: ResearchNed.
 - 48 Rice, S., Oliffe, J., Seidler, Z., Borschmann, R., Pirkis, J., Reavley, N. & Patton, G. (2021), 'Gender norms and the mental health of boys and young men', *The Lancet Public Health*, 6(8), e541–e542.
 - 49 Rosen, N. L. & Nofziger, S. (2019), 'Boys, bullying, and gender roles: How hegemonic masculinity shapes bullying behavior', *Gender Issues*, 36(3), 295–318.
 - 50 Kollmayer, M., Schober, B. & Spiel, C. (2018), 'Gender stereotypes in education: Development, consequences, and interventions', *European Journal of Developmental Psychology*, 15(4), 361–377; Renold, E. (2004), "Other" boys: negotiating non?hegemonic masculinities in the primary school, *Gender and Education*, 16(2), 247–265.
 - 51 Gajda, A., Bójko, A. & Stoecker, E. (2022), 'The vicious circle of stereotypes: Teachers' awareness of and responses to students' gender-stereotypical behaviour', *PloS one*, 17(6), e0269007.
 - 52 Kollmayer, M., Schober, B. & Spiel, C. (2016), 'Gender stereotypes in education: Development, consequences, and interventions', *European Journal of Developmental Psychology*, 15(4), 361–377.
 - 53 www.nu.nl/pride/6322043/leraren-zien-mede-door-andrew-tate-minder-homoacceptatie-bij-jongeren.html
 - 54 Netwerk Mediawijsheid (2021). Monitor Media-gebruik kinderen 7–12 jaar.; CBS (2019). Jeugdrapport Landelijke Jeugdmonitor 2019; CBS (2020). Statline Jeugdrapport Internet jongeren; toegang, gebruik en faciliteiten, 2012–2019.
 - 55 www.mednet.nl/nieuws/skinfluencers-versus-dermatologen-op-tiktok/; nos.nl/artikel/2506503-dermatologen-vk-bezorgd-over-aantal-kinderen-dat-cremes-gebruikt-door-tiktok; www.rtl.nl/nieuws/artikel/5428654/skincare-populair-op-tiktok-jonge-tieners-experts-waar-schuwen-gevaaren
 - 56 Blijkt uit onderzoek van de *Wall Street Journal* en in Nederland van de Universiteit van Utrecht. Universiteit Utrecht (2023), Utrecht Data School: TikTok is gevaarlijk voor mensen die gevoelig zijn voor een eetstoornis.
 - 57 Dublin City University (2024), *New research shows how TikTok and YouTube Shorts are bombarding users with misogynist content*.
 - 58 nos.nl/artikel/2488889–10–000-berichten-per-dag-in-nederlandse-wraakpornogroepen-telegram-doet-niks.
 - 59 Stentiford, L., Koutsouris, G., Nash, T. & Allan, A. (2024), 'Mental health and gender discourses in school: "Emotional" girls and boys "at risk"', *Educational Review*, 1–19.
 - 60 edition.cnn.com/2019/01/22/health/boy-girl-friendships-parenting-strauss/index.html
 - 61 EU Kids Online (2020). Survey results from 19 countries. The London School of Economics and Political Science, London, UK.

- 62 GGD (2024). Rapportage landelijke resultaten Gezondheidsmonitor Jeugd 2023; Minister van OCW (2023). Kamerbrief inzake Vrij en veilig onderwijs.
- 63 nivoz.nl/nl/ruimte-maken-voor-cultureel-responsief-lesgeven-sabrina-alhanachi-promoveert-erop.
- 64 KIS (2024), Rapport: Ervaren online haatspraak en discriminatie door jongeren.
- 65 KIS (2022), 7 gouden tips voor antidiscriminatiemethodes in het onderwijs.
- 66 KIS Database anti-discriminatie-interventies: www.kis.nl/database-antidiscriminatie-interventies
- 67 CPB (2020), Rapport: ongelijkheid van het jonge kind.
- 68 Felten, H. (2018), *Les over vooroordelen en stereotypen op school: is bewustwording wel echt de eerste stap?*
- 69 Gentrup, S., Lorenz, G., Kristen, C. & Kogan, I. (2020), 'Self-fulfilling prophecies in the classroom: Teacher expectations, teacher feedback and student achievement', *Learning and Instruction*, 66, 101296.; McKown, C., & Weinstein, R. S. (2008), 'Teacher expectations, classroom context, and the achievement gap', *Journal of school psychology*, 46(3), 235–261; Denessen, E., Keller, A., van den Bergh, L., & van den Broek, P. (2020), 'Do Teachers Treat Their Students Differently? An Observational Study on Teacher-Student Interactions as a Function of Teacher Expectations and Student Achievement', *Education Research International*, 2020(1), 2471956; Rubie-Davies, C. M. (2010), 'Teacher expectations and perceptions of student attributes: Is there a relationship?', *British Journal of Educational Psychology*, 80(1), 121–135.
- 70 Bouttaouane, R. (2023), *Benut het leerpotentieel van alle leerlingen: over het effect van hoge verwachtingen in het onderwijs*, Instondo.
- 71 De Boer, H., Timmermans, A. C. & Van Der Werf, M. P. (2018), 'The effects of teacher expectation interventions on teachers' expectations and student achievement: Narrative review and meta-analysis', *Educational Research and Evaluation*, 24(3–5), 180–200; Bouttaouane, R. (2023), *Benut het leerpotentieel van alle leerlingen: over het effect van hoge verwachtingen in het onderwijs*, Instondo.
- 72 Wood, B. E. (2022), 'Youth citizenship: Expanding conceptions of the young citizen', *Geography Compass*, 16(12), e12669; Bouttaouane, R. (2023), *Benut het leerpotentieel van alle leerlingen: over het effect van hoge verwachtingen in het onderwijs*, Instondo.
- 73 Maurissen, L., Claes, E. Barber, C. (2018), *Deliberation in citizenship education: how the school context contributes to the development of an open classroom climate*.
- 74 NJI (2023), *Aan de slag met leerlingparticipatie in het basisonderwijs*.
- 75 Teegelbeckers, J. Y., Nieuwelink, H. & Oostdam, R. J. (2023), 'School-based teaching for democracy: A systematic review of teaching methods in quantitative intervention studies', *Educational Research Review*, 39, 100511.
- 76 nederlands-jeugdinstituut.foleon.com/leerlingparticipatie/basisonderwijs/lisa-hu-over-leerlingparticipatie
- 77 Hart, R. A. (1992), 'Children's Participation: From Tokenism to Citizenship', *Papers Inness*, 92(6).
- 78 SLO (2018). *Inspraakladder: onderwijskundig model voor leerlingparticipatie*; www.slo.nl/thema/vakspecifieke-thema/burgerschap/student-voice
- 79 Munniksma, A. (2023), *Aandacht voor diversiteit binnen het onderwijs. Gemengde Scholen*.
- 80 Banks, J. A. (2017), 'Failed citizenship and transformative civic education', *Educational Researcher*, 46(7), 366–377; Banks, J., Cochran-Smith, M., Moll, L., Richert, A., Zeichner, K., LePage, P., Darling-Hammond, L., Duffy, H. & McDonald, M. (2005), 'Teaching diverse learners', In L. Darling-Hammond & J. Bransford (Eds.), *Preparing teachers for a changing world: What teachers should learn and be able to do* (pp. 232–274). Jossey-Bass, Cowden, C., Seaman, P., Copeland, S., & Gao, L. (2021), 'Teaching with intent: Applying culturally responsive teaching to library instruction', *Portal: Libraries and the Academy*, 21(2), 231–251; Montgomery, W. (2001), 'Creating culturally responsive, inclusive classrooms', *Teaching Exceptional Children*, 33(4), 4–9;

- Mburu, J. M. (2022), "All children matter": A preservice teacher's understanding and practice of culturally responsive teaching in a third-grade mathematics classroom', *International Journal of Multicultural Education*, 24(1), 27–46. Ter inspiratie: www.theblack-archives.nl/meergeschiedenis.html
- 81 nivoz.nl/nl/ruimte-maken-voor-cultureel-responsief-lesgeven-sabrina-alhanachi-promoveert-erop
- 82 Galenkamp, H., & Schut, J. (2018), *Handboek professionele schoolcultuur. Focus op koers en gedrag*. Huizen: Uitgeverij Pica.
- 83 Galenkamp, H., & Schut, J. (2024), *Handboek professionele schoolcultuur. Focus op koers en gedrag*. Huizen: Uitgeverij Pica.
- 84 Sandström, M. Stier, J., Einarson, T., Davies, T. & Asunta, T. (2010), 'Pupils' voices about citizenship education: comparative case studies in Finland, Sweden, and England', *European Journal of Teacher Education*, 33 (2), 201–218.
- 85 Dijkstra, A., Dam, G. ten, Hooghoff, H. & Peschar, J. (2010), *Scholen voor burgerschap: Een inleiding*. Antwerpen: Garant.
- 86 Tweede Kamer der Staten Generaal (2019), *Memorie van toelichting wet Verduidelijking burgerschapsoopdracht*.
- 87 Naar: Galenkamp, 2018; Galenkamp, H. & Schut, J. (2018), *Handboek professionele schoolcultuur. Focus op koers en gedrag*. Huizen: Uitgeverij Pica.
- 88 diepdemocracy.nl
- 89 Essanhaji, Z., & van den Brink, M. C. L. (2021), *Naar het inclusiever (her) maken van het hoger onderwijs: een review naar ongelijkheidspraktijken*.
- 90 In de wet, memorie van toelichting en het inspectiekader wordt namelijk niet voorgeschreven wat de precieze invulling moet zijn van de democratische basiswaarden.
- 91 Naaijken, E. & Bootsma, M. (2022), *De school als werkplaats: Gereedschap voor een sterke kwaliteitscultuur*, Huizen: Uitgeverij Pica.
- 92 Galenkamp, H. & Schut, J. (2024), *Handboek professionele schoolcultuur. Focus op koers en gedrag*. Huizen: Uitgeverij Pica.
- 93 Felten, H. en Broekroelofs, (2023), *Wat werkt bij het verminderen van discriminatie?*
- 94 NRO (2020), *Samen werken aan educatief partnerschap: een handleiding voor het opzetten van een schoolleergemeenschap*.
- 95 Eidhof, B. B., ten Dam, G. T., Dijkstra, A. B. & van de Werfhorst, H. G. (2016), 'Consensus and contested citizenship education goals in Western Europe', *Education, Citizenship and Social Justice*, 11(2), 114–12.
- NRO (2020), *Samen werken aan educatief partnerschap: een handleiding voor het opzetten van een schoolleergemeenschap*; Euroclio/ Universiteit Utrecht, 'Dealing with parents when teaching sensitive and controversial issues. A guide for teachers', ter-info.nl/docentenhandleiding-omgaan-met-ouders/verzorgers
- 96 NRO (2020), *Samen werken aan educatief partnerschap: een handleiding voor het opzetten van een schoolleergemeenschap*.
- 96 El Hadioui, I., Slootman, M., El-Akabi, Z., Hammond, M., Mudde, A. L. & Schouwenburg, S. (2019), *Switchen en klimmen: Over het switchgedrag van leerlingen en de klim op de schoolladder in een grootstedelijke omgeving*, Van Gennep; NRO (2020), *Samen werken aan educatief partnerschap: een handleiding voor het opzetten van een schoolleergemeenschap*.
- 98 www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/laaggeletterdheid/aanpak-laaggeletterdheid; Ministerie van OCW (2019). Kamerbrief Samen aan de slag voor een vaardig Nederland: vervolgaanpak laaggeletterdheid 2020–2024.
- 99 www.volkskrant.nl/binnenland/doorstroomtoets-resultaat-in-kwart-minder-vwo-adviezen-en-meer-bijstellingen-voor-leerling-n-uit-zwakkere-gezinnen-b58c0779/6.
- 100 www.nji.nl/nieuws/schoolrapport-niet-vrij-van-vooroordelen; www.universiteitleiden.nl/nieuws/2023/11/liefslim-en-ijverig-het-schoolrapport-is-niet-vrij-van-vooroordelen
- 101 Rosenthal, R. & Jacobson, L. (1968), 'Pygmalion in the classroom', *The urban review*, 3(1), 16–20; Gentrup, S., Lorenz, G., Kristen, C. & Kogan, I. (2020), 'Self-fulfilling prophecies in the classroom: Teacher expectations, teacher feedback and student achievement', *Learning and Instruction*, 66, 101296; Jussim, L., Robustelli, S. L. & Cain, T. R. (2009), 'Teacher Expectations and Student Achievement'

- tations and Self-Fulfilling Prophecies', In *Handbook of motivation at school* (pp. 363–394). Routledge; Gut, J., Reimann, G., & Grob, A. (2013), 'A contextualized view on long-term predictors of academic performance', *Journal of educational psychology*, 105(2), 436; Bouttaouane, R. (2023), *Benut het leerpotentieel van alle leerlingen: over het effect van hoge verwachtingen in het onderwijs*, Instando.
- 102 Elhoweris, H. (2008), 'Teacher judgment in identifying gifted/talented students', *Multicultural Education*, 15(3), 35–38; Carman, C. A. (2011), 'Stereotypes of giftedness in current and future educators', *Journal for the Education of the Gifted*, 34(5), 790–812; Buttiglieri, J. (2013), *Teachers' perceptions in the identification of students for gifted programs* (Doctoral dissertation, University of Phoenix); Ford, D. Y. (2013), 'Multicultural issues: Gifted underrepresentation and prejudice—Learning from Allport and Merton', *Gifted Child Today*, 36(1), 62–67; Ottwein, J. K. (2020), 'Working toward equitable gifted programming: The school psychologist's role', *Psychology in the Schools*, 57(6), 937–945.
103. Bouttaouane, R. (2023), *Benut het leerpotentieel van alle leerlingen: over het effect van hoge verwachtingen in het onderwijs*, Instando.
- 104 Lupart, J. L. & Pyryt, M. C. (1996), "Hidden gifted" students: Underachiever prevalence and profile', *Journal for the Education of the Gifted*, 20(1), 36–53; Ottwein, J. K. (2020), 'Working toward equitable gifted programming: The school psychologist's role', *Psychology in the Schools*, 57(6), 937–945; Johnsen, S. K. (2021), 'Definitions, models, and characteristics of gifted students', In *Identifying gifted students* (pp. 1–32). Routledge; Sarioglu, B. (2017). *Hoogbegaafdheid en onderpresteren* (Doctoral dissertation, Saxion).
- 105 Kieboom, T. (2015), *Hoogbegaafd: Als je kind (g)een Einstein is*. Lannoo.
- 106 Charkaoui, N. (2019), *Racisme: Over wonden en veerkracht*, Epo.
- 107 Cummins, J. (1981), 'Four misconceptions about language proficiency in bilingual education', *Nabe Journal*, 5(3), 31–45; Werkplaats Onderwijsonderzoek Amsterdam (2023), *Handboek Meertaligheid*; www.uva.nl/shared-content/faculteiten/nl/faculteit-der-maat-schappij-en-gedragswetenschappen/nieuws/2023/02/laat-leerlingen-juist-wel-hun-thuis-taal-spreken-op-school.html?cb&cb
- 108 rutgers.nl/kennis/_kennisdossiers/; rutgers.nl/nieuws/goede-seksuele-opvoeding-doen-ouders-en-leerkrachten-samen/ (voor leerkrachten)
- 109 www.kis.nl/themas
- 110 www.defenceforchildren.nl/actueel/nieuws/algemeen/2020/hoe-racisme-en-discriminatie-nederlandse-kinderen-raakt
- 111 www.kinderrechten.nl/hulp-bij-racisme-en-discriminatie/
www.kinderrechten.nl/professionals/themas
- 112 Inspectie van Onderwijs (2022), *Peil. burgerschap einde basisonderwijs 2019–2020*.
- 113 Teegelbeckers, J. Y., Nieuwelink, H. & Oostdam, R. J. (2023), 'School-based teaching for democracy: A systematic review of teaching methods in quantitative intervention studies', *Educational Research Review*, 39, 100511; Wansink B.G.J., Timmer J. & Bronkhorst L.H. (2023), 'Navigating Multiple Perspectives in Discussing Controversial Topics: Boundary Crossing in the Classroom', *Education Sciences*, 13(9):938; Van Alstein, M. (2018), *Omgaan met controverse en polarisatie in de klas*; Brandsma (2016), *Polarisatie. Inzicht in de dynamiek van wij-zij denken*.
- 114 Felten, H. & Broekroelofs, (2023), *Wat werkt bij het verminderen van discriminatie?*; Felten, H. (2018), *Burgerschapslessen: baat het niet, dan schaadt het soms we.*; KIS (2021), *Lessen over discriminatie in het basisonderwijs: wat gaat er goed en wat kan er beter?* www.kis.nl/artikel/lessen-over-discriminatie-het-basisonderwijs-wat-gaat-er-goed-en-wat-kan-er-beter
- 115 Fyfe, E. R. & Nathan, M. J. (2019), 'Making "concreteness fading" more concrete as a theory of instruction for promoting transfer', *Educational Review*, 71(4), 403–422.
- 116 Hajian, S. (2019), 'Transfer of learning and teaching: A review of transfer theories and effective instructional practices', *IAFOR Journal of education*, 7(1), 93–111; Herrington,

- J., Reeves, T. C. & Oliver, R. (2014), *Authentic learning environments* (pp. 401–412). Springer New York.
- 117 Deci, E. L. & Ryan, R. M. (Eds.). (2004), *Handbook of self-determination research*. University Rochester Press.
- 118 Pettigrew, T. F. (1998), 'Intergroup contact theory', *Annual review of psychology*, 49(1), 65–85.
- 119 EU Kids Online (2020). Survey results from 19 countries. The London School of Economics and Political Science, London, UK.
- 120 Children's Commissioner UK (2023), 'A lot of it is actually just abuse'. Young people and pornography (assets.childrenscommissioner.gov.uk/wp/uploads/2023/02/cc-a-lot-of-it-is-actually-just-abuse-young-people-and-pornography-updated.pdf)
- 121 Rutgers (2024), *Achtergrondossier: Relatieve en seksuele vorming*; Rutgers (2022), *Manifest voor betere seksuele vorming*; Inspectie van Onderwijs (2016), *Themaonderzoek Omgaan met seksualiteit, seksuele diversiteit, een beschrijving van het onderwijsaanbod van scholen*.
- 122 Van Goethem, A. A. J. (2014), *Me, myself, and my community. Antecedents, processes, and effects of adolescent volunteering* (proefschrift).
- 123 Interview met Remmert Daas, promovendus burgerschapsonderwijs aan de Universiteit van Amsterdam.
- 124 Lees meer over lesson study in Goei, S.L. et al. (2015), 'Een Lesson Study team als een professionele leergemeenschap', *Tijdschrift voor Lerarenopleiders*, 36(4).
- 125 Zie RVS (2017), *Zonder context geen bewijs. Over de illusie van evidence-based practice in de zorg*.

Bureau Common Ground heeft als missie om elke school in Nederland in staat te stellen om burgerschapsonderwijs van hoge kwaliteit te ontwikkelen. Die missie realiseren we door scholen te begeleiden, docenten en schoolleiders te trainen en door specialistische kennis in toegankelijke publicaties beschikbaar te maken.

Bureau Common Ground
A Lab, Overhoeksplein 2
1031 KS Amsterdam
info@bureaucommonground.nl
www.bureaucommonground.nl

ProDemos is het 'Huis voor democratie en rechtsstaat'. ProDemos legt uit wat de spelregels zijn van de democratie en de rechtsstaat en laat zien wat je zelf kunt doen om invloed uit te oefenen – in de gemeente, de provincie, het land en Europa.

ProDemos – Huis voor democratie en rechtsstaat
Hofweg 1H
2511 AA Den Haag
(070) 757 02 00
info@prodemos.nl
www.prodemos.nl

© Bureau Common Ground en ProDemos, 2024.
Fotografie: Bart van Vliet, Martijn Beekman (p. 16, 33, 141, 194 en 206)
Vormgeving: Puntspatie [bno], Amsterdam
Druk: Wilco Printing & Binding, Amersfoort
ISBN 978 90 6473 282 9

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, geluidsband, elektronisch of op welke wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.